

Eskiyeni

ISSN 1306-6218 eISSN 2636-8536 **Başlangıç** 2006

Yayıncı Anadolu İlahiyat Akademisi

Makale Süreç Raporu

Makale Başlığı: Soy İddiaları, Kralları ve Kilise ile ilişkileri Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Rapor Tarihi: 19-09-2022

Süreç ve Raporlama Sistemi: DergiPark

İÇERİK

1. MAKALE ÜST VERİSİ
2. YAZARIN EKLEDİĞİ MAKALE DOSYALARININ İLK HALİ
3. DEĞERLENDİRME SÜRECİ
 - a. Hakem Değerlendirmeleri
 - b. Editör Kararı
 - c. Yazardan Gelen Revizyon Dosyası
4. EDİTÖR SON KARARI

1. MAKALE ÜST VERİSİ

Makale Başlığı(en)	The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Hagiography (Gadl) and Priesthood
Makale Başlığı(tr)	Soy İddiaları, Kralları ve Kilise ile ilişkileri Bağlamında Zagwe Hanedanlığı
Gönderilme Tarihi	04-06-2022

Öz (en)

According to Kebra Nagast, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. As a matter of fact, there are stories among the people that add to the narrative of Kebra Nagast, that they too are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron, and beyond that, the Negus of that period were defined as priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehana Kristos is called "Kissis King" as reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it has been tried to analyze the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story similar to the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Harun and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty and there are remains of Al-i Musa and Al-i Harun in it. Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort made to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise information about the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls that were written after this dynasty, even during an anti-Zagwe government, it is seen that they were canonized, Although they are usurperors. At this point, it has been argued in our study that one of the most important factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority and conditions in Egypt. As a matter of fact, these kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and tried to build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron in lineage, but like them, they were the people who

Öz (tr)

Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği Kebra Nagast'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş ve Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuşlardır. Taht meşruiyetinin tamamen soyu öncelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında Kebra Nagast'ın anlatısına eklemeye bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiği konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığı'nın da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklara yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşiler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığı'nın üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehana Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kıssis Kral" unvanıyla anılmakta onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikayenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Etiyopya topraklarına gelmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığı'yla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynakta Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvurulmuş bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığı'na dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısını ne zaman iktidara geldiklerini, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında -onların taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin onların Mısır'daki siyasi ve dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni hañımsızlastırmaya çalışan ve kavaları olarak "Yeni Sıyon"ı

Anahtar Kelimeler (en)	Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.
Anahtar Kelimeler (tr)	Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya. Din Adamlığı.
Makale Türü (tr)	Araştırma Makalesi
Makale Türü (en)	Research Article
Konular (tr)	Din Bilimi
Konular (en)	Religion
Yazarlar	Tolga Savaş ALTINEL , tolgaaltinel@gmail.com, Yalova Üniversitesi

2. YAZARIN EKLEDİĞİ MAKALE DOSYALARININ İLK HALİ

TAM METİN

Başlık: Zagwe Hanedanlığı.docx

Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Özet

Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği Kebra Nagast'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş ve Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuşlardır. Taht meşruiyetinin tamamen soyu öncelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında Kebra Nagast'ın anlatısına ekleme bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiği konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığı'nın da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklara yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşiler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığı'nın üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehana Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kissis Kral" unvanıyla anılmakta onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler.

Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikayenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Etiyopya topraklarına gelmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığı'yla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynakta Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvurulan bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir.

Zagwe Hanedanlığı'na dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısını ne zaman iktidara geldiklerini, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında -onların taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin onların Mısır'daki siyasi ve dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya. Din Adamlığı.

According to Kebra Nagast, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also

emerged for the Zagwe Dynasty lineage. As a matter of fact, there are stories among the people that add to the narrative of Kebra Nagast, that they too are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron, and beyond that, the Negus of that period were defined as priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehana Kristos is called "Kissis King" as reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church.

In our study, it has been tried to analyze the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story similar to the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Harun and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248 th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* in it. Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort made to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period.

The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise information about the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls that were written after this dynasty, even during an anti-Zagwe government, it is seen that they were canonized, Although they are usurperors. At this point, it has been argued in our study that one of the most important factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority and conditions in Egypt. As a matter of fact, these kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and tried to build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron in lineage, but like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Key Words: Zagwe Dynasty, Moses, Gadl, Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nın anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce Tanrı'nın kahini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır. Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un kardeşleri arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine Yaratılış Kitabı'nın sonunda Yakup'un bu seferde torunları Efrayim ve Menaşşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.³ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca

¹ Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar.14:18-20.

² Yar.27:1-40.

³ Yar. 49:1-28.

Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazanların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan Jubileler Kitabı'nda oğulların ve torunların kutsanması bağlamında bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bağlamında en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun Yaratılış Kitabı'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torunu kutsamasıdır. Jubileler Kitabı'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁴ Yani Jubileler Kitabı'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasından imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nın İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasından da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması Jubileler Kitabı'nın yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gerekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzerini de Jubileler Kitabı'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettikleri, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁵ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçılarındır. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁶ Musa ve Harun geldiklerinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda necaşilerin⁷ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁸ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve necaşilerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kıssis-kral unvanlı Yemrehan Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Ayrıca çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

⁴ Jubileler, 31:5-23. James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015, <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/>

⁵ Bu soy seçiminin anlatımı için bkz. *Kebrä Nagast*, 68. bölüm.

⁶ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁷ Necaşi, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ገ-ገ-ገ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. Bkz. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393.

⁸ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/kralıdır.

Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (Gadl) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatların konu edinen menkıbe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "gadl" denilmektedir.⁹ Tadesse Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "gadl'ler bulunduğunu bunlardan ikisinin o ana kadar yayınlanmadığı söylemekle beraber¹⁰ zaman içinde yeni gadl'lerin varlığını veya farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan gadl'de onun saraydan kaçışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (*kissis*) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak tahta çıkışını konu edilmektedir. Gadl Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹¹

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait var olan gadl'ler arasında zikretmediği Gadl Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹² Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, Gadl Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹³ Gadl, onun soyağacı, yaşanan taht kavgasını ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁴

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁵ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz kalması, çöle kaçışı, evliliği, daha sonra kral olması anlatılmaktadır. Özellikle tema olarak eserinde onun Tanrı için Lasta'nın merkezindeki ünlü yekpare kiliselerin yapımı için görevlendirilmesi aktarılmaktadır. Öyle ki eserde sonraları kralın ismiyle anılacak Lalibela şehrini manevi bir yer yapan tarihi, manevi ve felsefi anlatılar detaylandırılmaktadır.¹⁶ Eserdeki ayrıntılar dini-sanatsal eserlere konu olduğu¹⁷ gibi Lalibela'nın öne çıkarılan

⁹ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

¹⁰ Tadesse Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi 1968), 104. Dn,2.

¹¹ Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. Bkz. Paolo Marrassini, "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", traduzione, Supplément au n°85 des *Annali del Istituto Universitario Orientale*, Naples. 1995, Çalışmamızda Marcin Krawczuk'in, *Gadla Yemrehana Krestos (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])* adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır. [Gadla Yemrehana Krestos \(The Life of Yemrehana Krestos, Emperor of Ethiopia, Zagwe Dynasty, 11-12th Century \[?\]\) | PDF | Satan | Adam \(scribd.com\)](https://www.scribd.com/document/444444444/Gadla-Yemrehana-Krestos-Emperor-of-Ethiopia-Zagwe-Dynasty-11-12th-Century-1).

¹² "Harbay" *Encyclopaedia Aethiopia*, Uhlig, Siegbert. et al. (eds.) *Encyclopaedia Aethiopia*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014, <https://en.sewasew.com/p/harbay->(□□□□). (01.06.2022).

¹³ Marie-Laure Derat, "The Zägwē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie*, 25, (2010), 157, dn.1.

¹⁴ Farklı yazmaların karşılaştırması için bkz. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", 1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9 (2018), Addis Ababa, Ethiopia.

¹⁵ Bu eserin yanında Sergew Hable Selassie, Lalibela'nın hayatını konu eden Zena Lalibela isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir. Sergew Hable Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, (Addis Ababa, 1972), 266. Lalibela'nın eşi olan Masqal Kebra ile ilgili de iki yayınlanmamış iki hayat hikayesinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Lalibela yakınlarındaki Gannata Maryam Kilisesinde diğeri ise Aksum'da bulunmaktadır.

¹⁶ Yirga Gelaw Woldeyes, "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy*, (2019), 9.

¹⁷ Hayatını konu edinen şerit karikatürler bulunmaktadır. Ayrıca bkz. Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements", *Annales d'Ethiopie*, 22 (2006), 45-71.

(Walda Amid'in Tarihi) ismiyle Gees diline tercüme edilmiştir. Etiyopya kaynakları arasında dünya tarihi için önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Etiyopya Kilisesi, Kıpti Kilisesi'ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kıpti Patriklerinin kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı'nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi'nin Kıpti Kilisesi'ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya'ya dair tasarrufları dolaylı olarak Etiyopya tarihine ışık tutabilmektedir. Bu kapsamda Severus b. Mukaffa'nın (ö.987) yazımını başlattığı *Tarihu Batarike el-Kenise el-Misriye (Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi)* isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁷ İbn Rahib'in (yak.1210-1290) *Kitâbu't-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Gees diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan Yakubi ve Mesudi'nin eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı'nın yıkılışından sonrasına tekabül eden döneme dair Habeşistan'la ilgili çok kısıtlı aktarımlar bulunmaktadır.²⁸

Zagwe İsmi'nin Kökeni ve Hanedanlığın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha²⁹ olan Zagwe Hanedanlığı'nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot'un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael'in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw'dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Gees dilinde "takip etmek", "kovalamak" anlamındaki (agye) veya Agaw dilindeki "melik" ve "lider" kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı'nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin kökenini Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğeri bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığının tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı'nın meşruiyetini dayandırdığı Kebra Nagast'ın temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı'nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³¹ Buna göre İsrail³² soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı'nın yasasına karşı gelmektedir. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı'nın, Kebra Nagast'taki bu iddiaları karşısında Zagwe Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be Kebra) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³³ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwidim'in kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde

²⁷ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Afred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

²⁸ Bunlardan en meşhuru Habeşistan'ın başkentinin Ka'ber olarak belirtilmesidir. Ka'ber'in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre'nin güneyinde veya Angot'ta aranmalıdır. Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dn. 1.

²⁹ Roha (Adefa ?), bu bölge daha sonra ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³⁰ Bu anlam ile ilgili olarak Mera Tekle Haymanot'un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236.

³¹ Kebra Nagast, 34. Bölüm. Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. E. A. Wallis Budge (trans.), *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, (London, Boston, Mass. [etc.] The Medici Society, limited, 1922).

³² Bu bağlamda İsrail'den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

³³ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. Bu hikaye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebra ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagua babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğeri ise tanımamıştır. Ayrıca bkz. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiopia", *Rivista di Studi Orientali*, 4, (1911-12)617, 623.

kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğer iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne kadar Musa'nın Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunmakla birlikte hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir bayanla evlendiği³⁴ ifade edilse de onun bu evliliklerinden bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkine nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁵ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sipora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁶ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili olarak onun bir ordu komutanı olarak Etiyopya topraklarına sefer düzenlediği veya Firavun'dan kaçarak Etiyopya'ya geldiği ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.³⁷

Josephus'a göre Firavun tarafından Etiyopyalılar üzerine sefere gönderilen Musa'ya Etiyopya Kralı'nın kızı Tharbis kuşatma esnasında aşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.³⁸ *Sefer ha-Yašar*'a göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikinaus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.³⁹ Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoniya'nın Kikinaus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴⁰

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde Sayılar Kitabı'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılarak Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴¹

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebu'l-Mekarim ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira O, Neçaşiler için Musa'nın yanında Harun'u da ata olduğunu belirtmektedir.⁴² Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûku'l-habeşe cemi'uhum kehenetun*) olduğunu belirten Ebu'l-Mekarim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bunun yanında Neçâşi'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu bölümde onların cinayet işlemedikleri takdirde kilisede ayin yönetebilecek kifayetleri olduğu ve onların Musa ve Harun soyundan olduğunun söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus Musa'nın kralın kızıyla evlendiği belirten cümlelerin bu bölümün sonuna gelmesi gerekirken diğer konuya giriş

³⁴ Sayılar, 12. bap.

³⁵ Sayılar, 12:1.

³⁶ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", The Torah.com, <https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>. (25.05.2022).

³⁷ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), I:485-491.

³⁸ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

³⁹ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. Krş. Ginzberg, *Legends of the Jews*, I:485-491.

⁴⁰ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36. Ayrıca bkz. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

⁴¹ "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopica*, sewasew.com.

⁴² Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

⁴³ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

yapıldıktan sonra yerleştirilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğlun varlığı hususunda bunun daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldikleri şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelen Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. Ancak İsrailoğulları'nın erken dönemdeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁴ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığının katı bir soy zincirine bağlanıp Harun soyunun kohen diğerlerinin Levi olarak isimlendirmesini Babil sürgünü sonrasında tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁵ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levililiğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

Ebu'l-Mekarim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve tabut'u bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceğini aklı gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve tabut bir arada zikredilmekte ve tabut hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir. Yani Ebu'l-Mekarim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmektedir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken diğer kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılması ve onların tabot'a sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöhret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvurulan bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁴⁶ Yani gerek Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁴⁷ Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür. Kısaca Netice itibarıyla kent isimleri, soy iddiaları ve tasvir benzerliklerini öyle görmek veya görülmek isteyen bir miras talebi olarak algılamak imkan dahilindedir.

Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm

⁴⁴ Tolga Savaş Altinel, Kürşad Demirci, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.

⁴⁵ Kebra Nagast'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarını dini görev icra edildikleri görülmekle beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

⁴⁶ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa'ya arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

⁴⁷ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'ın da Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

sürdüğü ve son olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbiriyle uyuşmayan duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar arasından hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olması sebebiyle krallığın yıkılışından başlamak daha sağlıklı olacaktır.⁴⁸

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford⁴⁹, birisi bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵⁰ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵¹

Gadl İyasus Moa'da⁵² buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesinde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından sonra dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtı onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵³

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten yaşlı olan Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında *abunanın* bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁴ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hakim olmasını dönemin tarihçilerin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarıyla tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁵

⁴⁸ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

⁴⁹ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 28, (1965), 4.

⁵⁰ 16. yüzyılın sonlarına ait efsaneler İyasus Moa'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır. "Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica*, sewasew.com.

⁵¹ Zagwe Hanedanlığı'nın geleneğe göre son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'a Ansata Savaşında yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir. Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127.

⁵² Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyâsus-Moa, (1214-1294) Abba, Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Geleneğe onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Hayatını anlatan Gadl'in 15.yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir. Bkz. Stanslaw Kur, "İyâsus-Moa ('İyâsus-Mo'a)", *Dictionary of African Christian Biography*, <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>, 28/05/2022.

⁵³ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

⁵⁴ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için Bkz. Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 160-161.

⁵⁵ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁵⁶, biri on bir⁵⁷ biri de on altı⁵⁸ isimden oluşmaktadır.⁵⁹ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi Gadl'lerde krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkılmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶⁰

(1) Mara	Tekle	
Haymanot		
(2) Tantawıdım	Girwa-Siyum	Zan-Siyum
(3) Yemrehanna Kristos	(4) Harbay	5) Lalibela
	6) Nakuto Laab	7) Yetbarak

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶¹ Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶² Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶³ kadar onun soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bir diğer rivayet ise Mara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kurulmasıdır. Buna göre Dil Nead'ın generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁴

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawıdım hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesinde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawıdım kendini "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawıdım" demektedir.⁶⁵ Hanedanlık

⁵⁶ 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132- 72), 3. Lalibala 1172-1212, 4. Na'akueto la'ab, 5. Yetbara (Za'elmaknun) (1260-8).

⁵⁷ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam 354 yıllık süre. Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bkz. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10.

⁵⁸ 1. Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrari (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁵⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dp. 1. Siegbert Uhlig, (ed.), vd. *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017),110.

⁶¹ Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmaması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot isimindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarırsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında görülmektedir.

⁶² Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (ጠጠጠ) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶³ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile*, (Edinburg, 1805), II, 451-453.

⁶⁴ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır. "Tərda' Gəbəz (ጠጠጠጠ ጠጠጠጠ)", *Encyclopaedia Aethiopia*, <https://en.sewasew.com>. (20.05.2022).

⁶⁵ Hükümdarlık isminin Süleyman, takma adı ise Gabra Madhın (ጠጠጠጠ ጠጠጠጠ)'dır.

ailesinden Tantawıdım'ın Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawıdım'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları tahta için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawıdım yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla da buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışı miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁶⁶

Kissis⁶⁷ Kral Yemrahanna Kristos (ገዳማ ገዳማ)

Zagwe Hanedanlığın en meşhur krallarından ilki olan Yemrehanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁶⁸ anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrehanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrehanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁶⁹ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul, onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷⁰ Gadl'la göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrehanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce dekon daha sonra da kissis olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrehanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kissis-kral"dır.⁷¹ Kendinden sonra gelen Zagwe kralları aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kissis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷²

Gadl'inde Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı kendine bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görülmektedir. İlk önce Zazy'a da daha sonra da Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.

Tamrat'a göre Yemrehanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷³ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁴ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adının anan ve kilisesini ziyareti eden büyük manevi ödüllere

⁶⁶ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116-117.

⁶⁷ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kissis negus*'tur. Türkçede rahip ve kissis (keşiş) kelimelerin yanlışlıkla birbirini yerine kullanılması devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kissis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır. Konuyla ilgili bkz. Tolga Savaş Altinel, "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021): 147-179.

⁶⁸ Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, Edited by George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. Published 2011).

⁶⁹ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır. C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. (Cambridge University Press, 1961), 59. Bölüm.

⁷⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dn. 2. Bu noktada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir.

⁷¹ Nakuto Laab için de Gadl'in de kahin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷² Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013, 33.

⁷³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁴ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

mükafatlandırılacağı bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlere büyük cezalar bildirilmekte ve bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrehanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*) ve onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu söylemektedir.⁷⁵ 19 Temket'te anılan Yeremhana Kristos, adıyla anılan kilisedeki muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası onun hatırasına okunmaktadır.⁷⁶

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğü zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁷⁷ Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁷⁸ bu iki ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığı göstermektedir. Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem görmek mümkündür. Zira Müslüman yöneticilerin hakimiyeti altındaki Hıristiyanların bu dönemde göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriye Hıristiyanların desteklerinin olması bu bölgenin inşasında bir mutabakatın olduğu anlamında yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁷⁹ veya Ebu'l-Mekarim Necaşilerin kâhin olarak sunulmasını anlaşılmalı çalışılmıştır.⁸⁰ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur Kohen-kralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyeti belirtmek bağlamında konu edinmektedir. Yemrehanna; kendine ait gadl'de Nuh, Yakup, Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levili olarak sunulmaya çalışılmış ve Levili olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levili olması onu Levili yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahih inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünüldüğünde bu kehanetin onun mu yoksa gadl'in yazıldığı zamanın bir bakışı olup olmadığı tartışmalıdır.⁸¹

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸² Bununla beraber Mısır'dan bu dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸³ hariç Yemrehanna'nın diğer ardıllarının da aziz olduğu şeklindedir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un

⁷⁵ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁷⁶ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 185.

⁷⁷ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 175.

⁷⁸ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

⁷⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸⁰ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 177-181.

⁸¹ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 181.

⁸² Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dn.3.

⁸³ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz ilan edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır. Kinefe-Rıgb Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97.

tarafından zehirlenmeye çalışılmış ancak zehirden hizmetçisi ve köpeği ölmesine rağmen o mucizevi şekilde etkilenmemiştir. Çöle kaçarak⁹³ orada çile hayatı sırasında Kudüs'le ilgili vizyonlar görmüş ve daha sonra Kudüs'e gitmiştir.⁹⁴

Kudüs'ten döndükten sonra Lalibela, soylu bir aileden gelen Maskal Kebra ile evlendirilmiştir.⁹⁵ Kardeşinin tahtı ona bırakmasıyla kral olan Lalibela, "Gabre Maskal" lakabını almıştır. Onun diğer krallardan ayrıcalıklı kılan Yeni Kudüs'ü inşa faaliyetleridir. Kudüs'ü bir vizyonda ve bizzat gören Lalibela, başkenti Roha'da Kudüs şehri yeniden yaratması gerektiğine karar vermiştir. O, kasabanın içinden geçen nehri Ürdün nehri olarak isimlendirdiği gibi şehrin diğer bölgelerini de benzer şekilde yeniden isimlendirmiştir.⁹⁶ Bu nehrin kollarının bulunduğu göl, Yohannes Amba olarak bilinmekte ve bölgedeki bütün kiliseler Epifani'yi kutlamak için burada toplanmaktadır.⁹⁷ Mimari açıdan bir diğer özellik karmaşık bir tünel sistemiyle kayaya yontulmuş kiliselerin birbirine bağlanmasıdır. Roha/Lalibela'da toplam on bir kayaya yontulmuş yekpare kilise bulunmaktadır.⁹⁸ Bu kiliselerden Bete Medhane Alem'in tasarımı Aksum'da Ahit Sandığı'nın (*tabot*) bulunduğu Meryem Siyon Kilisesi'ni kopyası şeklindedir. Bu durumda Lalibela'nın Roha'da Yeni Kudüs'ü inşa ederken onun aynı zamanda Aksum'a da bir alternatif olarak gayretinde olabileceği de akla gelmektedir.⁹⁹

Kaya kiliselerin inşasıyla o günlerden¹⁰⁰ başlamak üzere burasının Hristiyanların yoğun ziyareti günümüzde Aksum'dan sonra buranın ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır. Yapısıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir.¹⁰¹ Zira bu kiliseler Aksum kültürünün bir devamı olarak değerlendirilmektedir.¹⁰²

Lalibela'nın akıbetiyle ilgili olarak karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰³ Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük

⁹³ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 92-94.

⁹⁴ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 103-104.

⁹⁵ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 94.

⁹⁶ Sellasie bu bölgeyi tanımlaması şu şekildedir: "Golgotha'nın kuzeybatısı, Qeranio adlı katı kayadan yontulmuş bir haçtır. Altındaki yere Adem'in Mezarı denir. Biraz daha aşağıda, bir zamanlar yedi zeytin ağacının bulunduğu bölgeye awde fath denir - İsa'yı çarمیha germe kararının verildiği mahkemeyi simgeleyen yargı mahkemesi. Mevcut yedi zeytin otelinin üzerindeki tepeye, İsa'nın yakalandığı yeri temsil eden zeytin dağı olan Debre Zeit denir. Yeniden dirilişten sonraki ilk görünüşü Bethania adlı bölgede hatırlanır." Bkz. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁷ Bu bölge Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Ürdün Nehri'ni sembolize etmektedir. Bkz. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁸ Bu kiliseler Sellasie tarafından üç grupta tasnif edilerek gösterilmiştir. 1. grup kiliseler, Bete Medhane Alem, Bete Mariam, Bete Michael, Bete Meskal. 2. Grup Bete Ammanuel, Bete Merqorewos, Bete Libanos, Bete Gebriel. 3. Grup ise Betel Girgoyis'ten oluşmaktadır. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 271.

⁹⁹ Mauricio Lapchik Minski, "The New and the Old Jerusalem- An Ethiopian Christian Perspective," *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, 2016, 12.

¹⁰⁰ Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır. Bkz. Beckingham, *The Prester John of the Indies. The Prester John of the Indies*, I, 282.

¹⁰¹ Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276.

¹⁰² Roland Oliver (ed.), *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600*, III, (1977), 115-116.

¹⁰³ Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279.

Diğer yandan *Gadl Kebre Misqal'a* göre ise Yebarak'in, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara bağış olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış Nakuto fidesini ödeyerek hürriyetine kavuşmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebra'nın akıbetiyle ilgili olarak da bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır. Bkz. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279.

bir kaya ile kapatılmış mahzende medfun olduğu düşünülmektedir. Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına tören yapılmaktadır. Öyle ki hacıların bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmak için özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir haç¹⁰⁴ Bet Medhane Alem kilisesinde muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır.

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁵, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁶ Onun Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiği dair rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁷ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir gelenek bulunmaktadır.¹⁰⁸ Bunun yanında rivayetler onun başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹⁰⁹ Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹¹⁰ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹¹

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'dan itibaren yerelliği aşan bir kült oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹² Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, reliklarının muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹³ Özellikle bu kralların tek eşli olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerine bir etken olarak değerlendirilmelidir.

İlk olarak Yemrehanna Kristos ve Lalibela için ondan iki yüzyıl sonra Harbay ve Nakuto Laab adına bir kült oluşumundan söz edilmektedir.¹¹⁴ Derat, Harbay ve Nakuto Laab'ın kültünün başlangıcını 18. yüzyıla ötelemektedir. Bu sonuca Gadl'lerin olası yazı tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'la dört kralı bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığı'ndan dört kralın aziz olarak kabul edilmelerinde dönemin siyasi ve dini koşullarında onların almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin

¹⁰⁴ Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigeba) haçın yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. Bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigeba adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir. "Afro Ayigeba", *Encyclopaedia Aethiopica*, <https://en.sewasew.com/p/the-cross-of-saint-lalibela>. (23.05.2022).

¹⁰⁵ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır. Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117.

¹⁰⁶ Rossini, Gli Atti di Re Na'akueto La'ab, 113-176.

¹⁰⁷ Belaynesh Michael, "Nä'akweto-Lä'Ab", *The Dictionary of Ethiopian Biography, Vol. 1 'From Early Times to the End of the Zagwé Dynasty c. 1270 A.D.* https://web.archive.org/web/20150402151632/http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html (23.05.2022). http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html (23.05.2022).

¹⁰⁸ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) I, 283.

¹⁰⁹ Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹¹⁰ Huntingford'a göre Gadl'inin, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığını ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹¹ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır. "Näekkwéto Läab (ገገገገ ገገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopica*, <https://en.sewasew.com/p/na-ekkweto-la-ab>.

¹¹² Derat, "The Zāgʷē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184.

¹¹³ Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 1986, Bd. 32 (1986), 1-13.

¹¹⁴ Derat, "The Zāgʷē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184-189.

yardımcı olduğu söylenebilir. *abunalık*¹¹⁵ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi *abunanın* görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'dan itibaren bakacak olursak¹¹⁶ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir durum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'ın başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra hangi oğlunun tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çektirilmiş daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹¹⁷ Bunun akabinde 940-970 yıllar arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'ın aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atamıştır.¹¹⁸ Onun atanması halk tarafından kraliçenin (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁹

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹²⁰ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından atanan *Abuna* Severus ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize sebep olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²¹ 1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²² üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun

¹¹⁵ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kıpti kilisesine bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer aktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

¹¹⁶ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini biri uzun kronolojiyi esas almak üzere ikinci kısa kronolojide kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yapmak suretiyle ele almaktadır. Bkz. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia*, Varsovie (1997), 145-165; 165- 187.

¹¹⁷ 10. yy'ın başında İskenderiyye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemeyle görevlendirilmiştir. Tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış *abunalık* görevini sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakmış ve gerçek daha sonra anlaşılınca da hayatını sürgünde tamamlamıştır. Bkz. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962), 43-44.

¹¹⁸ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133

¹¹⁹ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹²⁰ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. Nihayetinde Mısır'a getirilen Cyril idam edilmiştir.

¹²¹ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı resti Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık bulduğu rivayet edilmektedir. Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155.

kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²³

12. ve 13. yy'da da Abunalık makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının arttırılması talep edilerek¹²⁴ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşini Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁵ Böylelikle kraliyet sarayından birisi kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meniradus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Suryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girerek bir çatışma meydan gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁶

Zagwe Hanedanlığı dönemi *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması, Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalara* bu dönemde rastlanıldığı gibi dolaylı olsa da Etiyopya Krallığı'nın kiliseyi patriklikten bağımsız olma teşebbüsü yine bu döneme rastlamaktadır. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak İçege'liğin¹²⁷ ihdas edilmesi ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesi önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür olmadığı gibi o devirdeki Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan bunun aksine kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gadl'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Etiyopya topraklarına gelip ve burada evlendiğine dair rivayetler dayanak olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levili bir kadınla evlendiği ve Levili olduğu söyleniyorsa da veya Nakuto'nun kahin olduğu aktarılıyorsa da bu Yahudilikteki Levili ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe soyunun Yahudilikte bilindiği anlamda Levili veya kohen olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de Kebra Nagast'ta görüldüğü üzere Levili olmanın soydan ziyade din adamı olmayla ilişkilendirilmesi Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyduğunu belirtmekte yarar vardır. Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir

¹²² Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir. Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157.

¹²³ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47

¹²⁴ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁵ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁶ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonralarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir. Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49.

¹²⁷ "Echage/ Itchege {Ge'ez dilinde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." Bkz. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125.

modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kıssis* kral olmakla beraber dört üyesi (?) aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan gadl'ler yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise tarihsel olarak karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

Kaynakça

Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, Trans. Basil Thomas Alfred Evetts., Oxford: The Clarendon Press, 1895.

Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kıssisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milal ve Nihal* 18 (2021), 147-179.

Atiya A. Suryal, Abd al-Masih Y., Burmester, O.H.E.. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire, Publications de la société d'archéologie copte, 1948.

Aykit, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.

Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia", *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, ed. Barbara Schuler, Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013, 161-187.

Beckingham C. Fraser. & Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.

Budge E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge, 1928.

Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.

Budge, E. A. Wallis. (trans.). *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*. London, Boston, Mass. [etc.] The Medici Society, limited, 1922.

Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. I.B.Tauris & Co. Ltd London-New York, 2017.

Derat, Marie-Laure. "The Zāg^wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos". *Annales d'Ethiopie*. 25 (2010), 157-196.

Erpenius, Portret_van_Thomas. *Historia Saracenicæ*, Leiden, 1625.

Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.

Grierson, Roderick. (ed.) *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. Yale University Press, New Haven and London, 1993.

Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.

Hassen, Ibsa Ahmed, "Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3:5 (2018), 71-92.

Hassen, Ibsa Ahmed, *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, , 2018.

Henze, Paul B.. *Layers of Time A History of Ethiopia*, New York: Palgrave. 2012.

Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.

Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. Trans. William Whiston. 1737.

Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 1986, Bd. 32 (1986), 1-13.

Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

Krawczuk, Marcin. Gadla Yemrehanna Krestos (the life of Yemrehanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]), <https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemrehanna-Krestos-the-life-of-Yemrehanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century> (03.06.2022).

Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem 2016, 1-17.

Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annales del Istituto Universitario Orientale*. Naples, 1995.

Munro-Hay, Stuart C.. *Ethiopia and Alexandria*. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia. Varsovie, 1997.

Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61:1 (2006), 120-137.

Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie*. 22 (2006), 45-71.

Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie*. Paris,1892.

Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale*. Ed. Louis Cheikho. Beyrut, 1903.

Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300*. James Currey,2012.

Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell' Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4, (1911-12), 617, 623.

Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*. Addis Ababa, 1972.

Uhlig, Siegbert. et al. (eds.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014

Uhlig, Siegbert. (ed.) vd. *Ethiopia: History, Culture and Challenges*. Michigan State University Press, 2017.

Tamrat, Tadesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, London University, Doktora Tezi, 1968.

Valieva, Nafisa. "The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. *Tradition and documentation*, Faculty of Humanities at the Universitat Hamburg, Doktora Tezi, 2021.

VanderKam, James. (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015, <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/> (03.06.2022).

Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.

Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies*, 2018, Vol. 12, No. 2, Special Issue (2018), 43-60.

3. DEĞERLENDİRME SÜRECİ

1. Değerlendirme

Hakem Değerlendirmesi-1

Hakem: [REDACTED] (Kurul Üyesi)

E-posta: [REDACTED]

Kurum: [REDACTED] ÜNİVERSİTESİ

Değerlendirme Tarihi: 14-06-2022

Değerlendirdiği Dosya: Makale İlk Hali

Form Cevabı:

Çalışma belli bir probleme odaklanıyor mu? / Does the manuscript focus on a particular problem?: Kısmen / Partially (Yazara Açık)

Çalışmanın alana özgün katkısı var mı? / Does the manuscript contribute to the field?: Hayır / No (Yazara Açık)

Çalışmada kullanılan yöntem uygun mu? / Is the method used in the manuscript appropriate?: Hayır / No (Yazara Açık)

Çalışmada yazar araştırma sorusuna cevap vermiş midir? / Did the author answer the research question in the study?: Kısmen / Partially (Yazara Açık)

Çalışma Eskiyei dergisinin yayın kapsamına uygun mu? / Is the manuscript appropriate for the scope of Eskiyei?: Kısmen / Partially (Yazara Açık)

Karar / Decision: Çalışma hakem sürecine alınmamalıdır. / The manuscript should not be sent out for external peer review. (Yazara Açık)

Yazara Önerilerileriniz: (Yazara Açık)

Editöre Yorumunuz: Sayın Editör merhaba, Makale çok spesifik bir konuda olup alana katkısı zayıftır. Zagwe Hanedanlığı'nın soyunu Hz. Musa ve Hz. Harun'a dayandırma iddialarına ilişkin Bakara sûresi 248. ayetinden esinlenme ihtimali üzerine kurulduğu söyleniyor, ancak bununla ilgili tahminden öte bir kaynak gösterilmemektedir. Makale gerek araştırma sorusuna verilen cevabın yetersizliği gerekse bilgi bütünlüğünün olmaması sebebiyle hakeme gönderilmeye gerek yoktur.

Öneri: Ret

Hakemin yüklediği değerlendirme dosyası bulunmamaktadır.

Hakem Değerlendirmesi-2

Hakem: [REDACTED] (Kurul Üyesi)

E-posta: [REDACTED]

Kurum: [REDACTED] FAKÜLTESİ

Değerlendirme Tarihi: 26-06-2022

Değerlendirdiği Dosya: Makale İlk Hali

Form Cevabı:

Çalışma belli bir probleme odaklanıyor mu? / Does the manuscript focus on a particular problem?: Kısmen / Partially (Yazara Açık)

Çalışmanın alana özgün katkısı var mı? / Does the manuscript contribute to the field?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Çalışmada kullanılan yöntem uygun mu? / Is the method used in the manuscript appropriate?: Kısmen / Partially (Yazara Açık)

Çalışmada yazar araştırma sorusuna cevap vermiş midir? / Did the author answer the research question in the study?: Kısmen / Partially (Yazara Açık)

Çalışma Eskiyei dergisinin yayın kapsamına uygun mu? / Is the manuscript appropriate for the scope of Eskiyei?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Karar / Decision: Çalışma hakem sürecine alınabilir. / The manuscript can be sent out for external peer review. (Yazara Açık)

Yazara Önerilerileriniz: Giriş kısmında, makalede neler alınacağı, metinde yer verilen konular dikkate alınarak yeniden yazılsa iyi olur. Konuyu problematik hale getirmek daha iyi olur. hanedanlığın kökeni tartışmasının nedeni,, kralların din adamı olarak kabul edilmesinin gerekçeleri. Din adamlığı kısmı, girişte temel bir mesele olarak ele alınacak görülmekle birlikte, makalede geçerken değinilmiş gibi görünmektedir. Bir yerde de olsa, çok temel bir kavramın kullanımı yanlış. gönderdiğim metin üzerine işaretledim, diğerler şeylerle birlikte onun da dikkate alınarak düzeltilmesi önemli. (Yazara Açık)

Editöre Yorumunuz: Türkiye'de çok iyi bilinmeyen bir konu olduğu için yayım sürecine alınması, hakemlerin katkısıyla da metin daha iyi bir duruma geldiğinde yayınlanması iyi olur. Hakem olarak konuyla, Habeşistan Hıristiyanlığıyla alakalı bir kitap kaleme alan Dursun Ali Aykıt'a müracaat edilebilir.

Öneri: Minör Revizyon

Hakemin Yükleği Değerlendirme Dosyaları

Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Öz: Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği Kebra Nagast'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yarasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş ve Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuştur. Taht meşruiyetinin tamamen soyu önelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında Kebra Nagast'ın anlatısına ekleme bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiğini konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığının da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklarda yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşiler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığının üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehanna Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kıssis Kral" unvanıyla anılmakta, onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikâyenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Etiyopya topraklarına gelmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığı'yla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynakta Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvuru bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığına dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısı ne zaman iktidara geldikleri, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında -onların taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin Mısır'daki siyasi ve dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya, Din Adamlığı.

The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Hagiographies (Gadl) and Priesthoods

Abstract: According to Kebra Nagast, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. As a matter of fact, there are stories among the people that add to the narrative of Kebra Nagast, that they too are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron, and beyond that, the Negus of that period were defined as priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehanna Kristos is called "Kissis King" as reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it has been tried to analyze the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story similar to the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Harun and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* in it. Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort made to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise information about the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls that were written after this dynasty, even during an anti-Zagwe government, it is seen that they were canonized, Although they are usurpers. At this point, it has been argued in our study that one of the most important factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority and conditions in Egypt. As a matter of fact, these kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and tried to build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron in lineage, but like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Keywords: Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nın anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce Tanrı'nın kâhini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır. Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un, kardeşleri arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un

¹ Yar. 14:18-20.

² Yar. 27:1-40.

İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine Yaratılış Kitabı'nın sonunda Yakup'un bu sefer de torunları Efrayim ve Menaşşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.³ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazanların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan Jubileler Kitabı'nda oğulların ve torunların kutsanmasına dair bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bakımından en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun Yaratılış Kitabı'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torununu kutsamasıdır. Jubileler Kitabı'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁴ Yani Jubileler Kitabı'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasından imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nın İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasından da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması Jubileler Kitabı'nın yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gerekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzeri de Jubileler Kitabı'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettiklerini, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan, yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁵ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçılarındır. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁶ Musa ve Harun geldiğinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda necaşilerin⁷ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁸ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve necaşilerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kisis-kral unvanlı Yemrehan Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Ayrıca çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık

³ Yar. 49:1-28.

⁴ Jubileler, 31:5-23; James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015.

⁵ Bu soy seçiminin anlatımı için bkz. *Kebrä Nagast*, 68. bölüm.

⁶ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁷ Necaşi, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ገ-ገ-ገ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. (Bkz. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393).

⁸ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/kralıdır.

üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

1. Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (*Gadl*) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatlarını konu edinen menkıbe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "*gadl*" denilmektedir.⁹ Tadesse Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "*gadl*'ler bulunduğunu, bunlardan ikisinin o ana kadar yayınlanmadığını söylemekle beraber¹⁰ zaman içinde yeni *gadl*lerin varlığı veya mevcutların farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan *gadl*de onun saraydan kaçıışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (*kıssis*) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak tahta çıkışı konu edilmektedir. *Gadl* Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹¹

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait, var olan *gadl*ler arasında zikretmediği *Gadl* Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹² Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, *Gadl* Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹³ *Gadl*, onun soyağacı, yaşanan taht kavgası ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁴

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁵ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz kalması, çöle kaçıışı, evliliği, daha sonra kral olması anlatılmaktadır. Özellikle tema olarak eserde onun Tanrı için Lasta'nın merkezindeki ünlü yekpare kiliselerin yapımı için görevlendirilmesi aktarılmaktadır. Öyle ki eserde sonraları kralın ismiyle anılacak Lalibela şehrini manevi bir yer yapan tarihi, manevi ve felsefi anlatılar detaylandırılmaktadır.¹⁶ Eserdeki ayrıntılar dini-sanatsal eserlere konu olduğu¹⁷ gibi Lalibela'nın öne çıkarılan

⁹ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

¹⁰ Tadesse Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi, 1968), 104. dn. 2.

¹¹ Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. (Bkz. Paolo Marrassini, "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", *traduzione, Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* (Naples, 1995)). (Çalışmamızda Marcin Krawczuk'ın, *Gadla Yemrehana Krestos (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])* adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır).

¹² "Harbay (ገራገራ)" *Encyclopaedia Aethiopica*, Siegbert Uhlig, vd. (eds.) *Encyclopaedia Aethiopica* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014), (Erişim 01 Haziran 2022).

¹³ Marie-Laure Derat, "The Zāgʿē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie* 25, (2010), 157, dn. 1.

¹⁴ Farklı yazmaların karşılaştırması için bkz. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* (Addis Ababa, 2018), 15.

¹⁵ Bu eserin yanında Sergew Hable Selassie, Lalibela'nın hayatını konu eden *Zena Lalibela* isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir (Sergew Hable Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270* (Addis Ababa, 1972), 266). (Lalibela'nın eşi olan Masqal Kebra ile ilgili de yayınlanmamış iki hayat hikayesinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Lalibela yakınlarındaki Gannata Maryam Kilisesinde diğeri ise Aksum'da bulunmaktadır).

¹⁶ Yirga Gelaw Woldeyes, "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy*, (2019), 9.

¹⁷ Hayatını konu edinen şerit karikatürler bulunmaktadır. (Ayrıca bkz. Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements", *Annales d'Ethiopie*, 22 (2006), 45-71).

Etiyopya Kilisesi, Kıpti Kilisesi'ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kıpti patriklerinin Kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı'nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi'nin Kıpti Kilisesi'ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya'ya dair tasarrufları, dolaylı olarak Etiyopya tarihini aydınlatmaktadır. Bu kapsamda Severus b. Mukaffa'nın (ö.987) yazımını başlattığı *Tarihu Batarike el-Kenise el-Mısriye (Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi)* isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁷ İbn Rahib'in (yak. 1210-1290) *Kitâbu't-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Geez diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan Yakubi ve Mesudi'nin eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı'nın yıkılışından sonrasına tekabül eden döneme dair Habeşistan'la ilgili çok kısıtlı aktarımlar bulunmaktadır.²⁸

2. Zagwe İsmi'nin Kökeni ve Hanedanlığın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha²⁹ olan Zagwe Hanedanlığı'nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot'un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael'in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw'dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Geez dilinde "takip etmek", "kovalamak" anlamındaki (agye) veya Agaw dilindeki "melik" ve "lider" kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı'nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin kökeninin Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğeri bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığının tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı'nın meşruiyetini dayandırdığı Kebra Nagast'ın temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı'nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³¹ Buna göre İsrail³² soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı'nın yasasına karşı gelmektir. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı'nın, Kebra Nagast'taki bu iddiaları karşısında Zagwe Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be Kebra) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³³ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwidim'in kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğeri iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne kadar Musa'nın

²⁷ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Alfred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

²⁸ Bunlardan en meşhuru Habeşistan'ın başkentinin Ka'ber olarak belirtilmesidir. Ka'ber'in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre'nin güneyinde veya Angot'ta aranmalıdır. (Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dn. 1).

²⁹ Roha (Adefa ?), ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³⁰ Bu anlam ile Mera Tekle Haymonot'un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236).

³¹ Kebra Nagast, 34. Bölüm. (Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, trans. E. A. Wallis Budge, (London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society, limited, 1922).

³² Bu bağlamda İsrail'den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

³³ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. (Bu hikâye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebra ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagua babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğeri ise tanımamıştır. Ayrıca bkz. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiopia", *Rivista di Studi Orientali* (1911-12), 4/617, 623).

Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunsa hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir kadınla evlendiği³⁴ ifade edilse de onun bu evlilikten bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkine nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁵ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sipora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁶ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili, bir ordu komutanı olarak Etiyopya topraklarına sefer düzenlediği veya Firavundan kaçarak Etiyopya'ya geldiği ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.³⁷

Josephus'a göre Firavun tarafından Etiyopyalılar üzerine sefere gönderilen Musa'ya Etiyopya Kralı'nın kızı Tharbis kuşatma esnasında âşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.³⁸ *Sefer ha-Yaşar'a* göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikinaus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.³⁹ Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoniya'nın Kikinaus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴⁰

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde Sayılar Kitabı'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğinin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılmış ve Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴¹

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebu'l-Mekarim ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira o, Neçaşiler için Musa'nın yanında Harun'un da ata olduğunu belirtmektedir.⁴² Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûku'l-habeşe cemi'uhum kehenetun*) olduğunu belirten Ebu'l-Mekarim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bunun yanında Neçaşi'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu bölümde onların cinayet işlemedikleri takdirde kilisede ayin yönetebilecek kifayetleri olduğu ve Musa ve Harun soyundan olduklarının söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus, Musa'nın kralın kızıyla evlendiğini belirten cümlelerin bölüm sonuna gelmesi gerekirken bunun yerine diğer konuya giriş yapıldıktan sonra zikredilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının, soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğulun varlığı hususunda daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin

³⁴ Say. 12. bap.

³⁵ Say. 12:1.

³⁶ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", TheTorah.com, <https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory> (Erişim 25 Mayıs 2022).

³⁷ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), 1/485-491.

³⁸ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

³⁹ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. Krş. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1/485-491.

⁴⁰ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36; ayrıca bkz. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

⁴¹ "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopia*.

⁴² Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

⁴³ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldiği şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelenler Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. -İsrailoğulları'nın erken dönemindeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁴ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığını katı bir soy zincirine bağlayıp Harun soyunun kohen diğerlerinin Levi olarak isimlendirilmesini Babil sürgünü sonrasına tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁵ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levililiğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

Ebu'l-Mekarim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve *tabutu* bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve tabut bir arada zikredilmekte ve tabut hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir. Yani Ebu'l-Mekarim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmektedir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken ikinci bir kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılmasını ve onların *tabota* sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöhret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvurulan bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁴⁶ Yani gerek Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁴⁷ Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür. Netice itibarıyla kent isimleri, soy iddiaları ve tasvir benzerliklerini öyle görmek veya görülmek isteneni bir miras talebi olarak algılamak imkân dahilindedir.

3. Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm sürdüğü ve son olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbiriyle uyuşmayan duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar

⁴⁴ Tolga Savaş Altınal, Kürşad Demirci, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.

⁴⁵ Kebra Nagast'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarının dini görev icra ettikleri görülmekle beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

⁴⁶ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

⁴⁷ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'in de Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

arasından hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olanıdır.⁴⁸

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford,⁴⁹ ilki bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵⁰ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun, (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵¹

Gadl İyasus Moa'da⁵² buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesi'nde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından, dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtını onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵³

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten çok yaşlı olduğunu ileri sürerek Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında *abunanın* bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini, hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁴ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hâkim olmasını dönemin tarihçilerinin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarına tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁵

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁵⁶, biri on bir⁵⁷ biri de on altı⁵⁸ isimden oluşmaktadır.⁵⁹ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi *gadllerde*

⁴⁸ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

⁴⁹ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28, (1965), 4.

⁵⁰ 16. yüzyılın sonlarına ait efsanelerde İyasus Moa'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır ("Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica* (Erişim 15 Mayıs 2022)).

⁵¹ Geleneğe göre Zagwe Hanedanlığı'nın son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'ı Ansata Savaşı'nda yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir (Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127).

⁵² Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyâsus-Moa, (1214-1294), Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Geleneğe onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Onun hayatını anlatan Gadl'in 15. yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir (Bkz. Stanslaw Kur, "İyâsus-Moa ('İyâsus-Moa)", *Dictionary of African Christian Biography* (Erişim 15 Mayıs 2022)).

⁵³ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

⁵⁴ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için Bkz. Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 160-161.

⁵⁵ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

⁵⁶ Zagwe kralları hakkındaki listeler şu şekildedir: 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132-72), 3. Lalibala (1172-1212), 4. Na'akueto la'ab (1212-1260), 5. Yetbarak (Za'elmaknun) (1260-8).

krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkılmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶⁰

	(1) Mara Haymanot	Tekle	
(2) Tantawıdım	Girwa-Siyum	Zan-Siyum	
	(3) Yemrehanna Kristos	(4) Harbay	5) Lalibela
		6) Nakuto Laab	7 Yetbarak

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶¹ Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶² Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶³ olduğu kadar Gudith'in soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bunun yanında Mara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kuran rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre Dil Nead'ın generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁴

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawıdım hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesi'nde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawıdım "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawıdım" demektedir.⁶⁵ Hanedanlık ailesinden Tantawıdım'ın Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawıdım'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları taht için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawıdım'ın yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş

⁵⁷ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam hanedanlık süresi 354 yıldır. (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bkz. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10).

⁵⁸ Bir diğer krallık listesi şu şekildedir: 1.Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrary (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁵⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dn. 1; Siegbert Uhlig, (ed.), vd. *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017), 110.

⁶¹ Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmamasının yatması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot ismindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarıyorsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında da görülmektedir.

⁶² Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (ጠገረ) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶³ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile, (Edinburg, 1805)*, 2/451-453.

⁶⁴ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır ("Tərda' Gəbāz (ጠገረ ጠገረ)", *Encyclopaedia Aethiopia*).

⁶⁵ Hükümdarlık ismi Süleyman, takma adı ise Gabra Madhın (ገብራ ጠገረ)'*dir.*

olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışın miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁶⁶

4. Kissis⁶⁷ Kral Yemrahanna Kristos (ገገገገገ ገገገገገ)

Zagwe Hanedanlığı'nın en meşhur krallarından ilki olan Yemrahanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁶⁸ anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrahanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrahanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁶⁹ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul, onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷⁰ Gadl'a göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrahanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce *dekon* daha sonra da *kissis* olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrahanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kissis-kral"dır.⁷¹ Kendinden sonra gelen Zagwe krallarının aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kissis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷²

Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı ona bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde -onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek- Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görülmektedir. İlk önce Zazy'a daha sonra da Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş, orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.

Tamrat'a göre Yemrahanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷³ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁴ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adını anan ve kilisesini ziyareti edenin büyük manevi ödüllerle mükafatlandırılacağı, bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. Netice de bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrahanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*), onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu

⁶⁶ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116-117.

⁶⁷ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kissis negustur*. Türkçede rahip ve kissis (keşiş) kelimelerinin yanlışlıkla birbirini yerine kullanılmasını devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kissis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır (Konuyla ilgili bkz. Tolga Savaş Altinel, "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179).

⁶⁸ Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, Ed. George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. 2011).

⁶⁹ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır (C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares* (Cambridge University Press, 1961), 1/203).

⁷⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dn. 2. (Bu aşamada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir).

⁷¹ Nakuto Laab için de Gadl'in de kâhin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷² Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 33.

⁷³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁴ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

söylemektedir.⁷⁵ 19 Temket'te anılan Yeremhana Kristos anısına, onun adıyla anılan kilisede muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası okunmaktadır.⁷⁶

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğü zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁷⁷ Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁷⁸ bu iki ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermektedir. Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem olduğunu görmek mümkündür. Zira bu dönemde Müslüman yöneticilerin, hakimiyeti altındaki Hıristiyanların göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriyeli Hıristiyanların desteklerinin olması, bu bölgenin inşasında da bir mutabakatın olduğu anlamındaki yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁷⁹ bunun ötesinde Ebu'l-Mekarim'in Necaşileri kâhin olarak sunmasını anlaşılmalı çalışılmıştır.⁸⁰ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur kohen-kralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyetini belirtmek bağlamında konu edinilmektedir. Yemrehanna; kendine ait Gadl'de Nuh, Yakup, Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levili olarak sunulmaya çalışılmış ve Levili olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levili olmasının onu Levili yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi Gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahil inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak Gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünülürken bu kehanetin onun mu yoksa Gadl'in yazıldığı zamanın mı bir bakışı olduğu tartışmalıdır.⁸¹

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸² Bununla beraber Mısır'dan bu dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

5. Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸³ hariç Yemrehanna'nın diğer ardılları da azizdir. olduğu şeklindedir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un oğlu olup Markeza isminde biriyle evlenmiş ve ondan Nakuto Laab isminde bir oğlu olmuştur. Adı belirtilmeyen bir *abuna* aracılığıyla Melek Mikail'e adanan bir Tabot'la kilise

⁷⁵ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁷⁶ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 185.

⁷⁷ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 175.

⁷⁸ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

⁷⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸⁰ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 177-181.

⁸¹ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 181.

⁸² Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dn. 3.

⁸³ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz ilan edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır (Kinefe-Rıgb Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97).

o mucizevi şekilde etkilenmemiştir. Çöle kaçarak⁹³ orada çile hayatı sırasında Kudüs'le ilgili vizyonlar görmüş ve daha sonra Kudüs'e gitmiştir.⁹⁴

Kudüs'ten döndükten sonra Lalibela, soylu bir aileden gelen Maskal Kebra ile evlendirilmiştir.⁹⁵ Kardeşinin tahtı ona bırakmasıyla kral olan Lalibela, "Gabre Maskal" lakabını almıştır. Onu diğer krallardan ayrıcalıklı kılan, Yeni Kudüs'ü inşa faaliyetleridir. Kudüs'ü bir vizyonda ve bizzat gören Lalibela, başkenti Roha'da Kudüs şehrini yeniden yaratması gerektiğine karar vermiştir. O, kasabanın içinden geçen nehri Ürdün nehri olarak isimlendirdiği gibi şehrin diğer bölgelerini de benzer şekilde yeniden isimlendirmiştir.⁹⁶ Bu nehrin kollarının bulunduğu göl, Yohannes Amba olarak bilinmekte ve bölgedeki bütün kiliseler Epifani'yi kutlamak için burada toplanmaktadır.⁹⁷ Mimari açıdan bir diğer özellik karmaşık bir tünel sistemiyle kayaya yontulmuş kiliselerin birbirine bağlanmasıdır. Roha/Lalibela'da toplam on bir kayaya yontulmuş yekpare kilise bulunmaktadır.⁹⁸ Bu kiliselerden Bete Medhane Alem'in tasarımı Aksum'da Ahit Sandığı'nın (*tabot*) korunduğu Meryem Siyon Kilisesi'nin kopyası şeklindedir. Bu durumda Lalibela'nın Roha'da Yeni Kudüs'ü inşa ederken aynı zamanda Aksum'a da bir alternatif oluşturmak gayretinde olabileceği akla gelmektedir.⁹⁹

Lalibela'nın krallığının akıbeti, karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰⁰ Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına tören yapılmaktadır. Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük bir kaya ile kapatılmış mahzende metfun olduğu düşünülmektedir. Öyle ki hacılar bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmaya özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir haç,¹⁰¹ Bet Medhane Alem kilisesinde muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır. O günlerden¹⁰² başlamak üzere kaya kiliselerin inşasıyla burasının Hristiyanların yoğun

⁹³ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 92-94.

⁹⁴ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 103-104.

⁹⁵ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 94.

⁹⁶ Sellasie bu bölgeyi tanımlaması şu şekildedir: "Golgotha'nın kuzeybatısı, Qeranio adlı katı kayadan yontulmuş bir haçtır. Altındaki yere Adem'in Mezarı denir. Biraz daha aşağıda, bir zamanlar yedi zeytin ağacının bulunduğu bölgeye awde fath denir- İsa'yı çarpmıha germe kararının verildiği mahkemeyi simgeleyen yargı mahkemesi. Mevcut yedi zeytin otelinin üzerindeki tepeye, İsa'nın yakalandığı yeri temsil eden zeytin dağı olan Debre Zeit denir. Yeniden dirilişten sonraki ilk görünüşü Bethania adlı bölgede hatırlanır." Bkz. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁷ Bu bölge Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Ürdün Nehri'ni sembolize etmektedir. Bkz. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁸ Bu kiliseler Sellasie tarafından üç grupta tasnif edilerek gösterilmiştir. 1. grup kiliseler, Bete Medhane Alem, Bete Mariam, Bete Michael, Bete Meskal. 2. Grup Bete Ammanuel, Bete Merqorewos, Bete Libanos, Bete Gebriel. 3. Grup ise Betel Girgoyis'ten oluşmaktadır. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 271.

⁹⁹ Mauricio Lapchik Minski, "The New and the Old Jerusalem- An Ethiopian Christian Perspective," *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion* (2016), 12.

¹⁰⁰ Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279. (Diğer yandan *Gadl Kebre Misqal*'a göre ise Yebarak'in, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara bağış olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış, Nakuto fidesini ödeyerek hürriyetine kavuşmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebra'nın akıbetiyle ilgili olarak da onun bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır (Bkz. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279).

¹⁰¹ Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigeba) haçının yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. O, bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigeba adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir ("Afro Ayigeba", *Encyclopaedia Aethiopia*).

¹⁰² Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır (Bkz. Beckingham, *The Prester John of the Indies*. 1/ 282).

ziyaretine maruz kalması, Lalibala'yı günümüzde Aksum'dan sonra ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır.¹⁰³

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁴, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş, ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁵ Onunla Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁶ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁷ Bunun yanında rivayetler onu başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹⁰⁸ Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹⁰⁹ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹⁰

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'den itibaren yerelliği aşan bir kült oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹¹ Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, reliklarının muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹² Özellikle bu kralların tek eşli olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerinde bir etken olarak değerlendirilmelidir.

İlk olarak Yemrehanna Kristos ve Lalibela için, ondan iki yüzyıl sonra da Harbay ve Nakuto Laab adına bir kült oluşumundan söz edilmektedir.¹¹³ Derat; Harbay ve Nakuto Laab'ın kültünün başlangıcını 18. yüzyıla ötelemektedir. Bu sonuca Gadl'lerin olası yazı tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'da dört kralın bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığından dört kralın aziz olarak kabul edilmelerine onların dönemin siyasi ve dini koşullarında almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin yardımcı olduğu söylenebilir. *Abunalık*¹¹⁴ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi

¹⁰³ Onun yapımıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276.

¹⁰⁴ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır (Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117).

¹⁰⁵ Rossini, *Gli Atti di Re Na'akueto La'ab*, 113-176.

¹⁰⁶ Michael Belaynesh, "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography* (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹⁰⁷ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) 1/283.

¹⁰⁸ Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹⁰⁹ Huntingford'a göre Gadl anlatımından, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığı ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁰ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır ("Näekkwéto Läab (ገገገገ ገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopia*).

¹¹¹ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 184.

¹¹² Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 32 (1986), 1-13.

¹¹³ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 184-189.

¹¹⁴ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kipti Kilisesi'ne bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya

abunanın görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'den itibaren bakacak olursak¹¹⁵ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir konum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'in başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çekirilmiştir. Daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹¹⁶ Bunun akabinde 940-970 yılları arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'ın aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atamıştır.¹¹⁷ Onun atanması halk tarafından kraliçenin (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁸

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp bunun yerine sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve Kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹¹⁹ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından atanan *Abuna* Severus ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize sebep olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus, halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²⁰ 1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²¹ üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun

Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer faktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

¹¹⁵ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini, biri uzun kronolojiyi, ikincisi kısa kronolojiyi esas almak üzere kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yaparak-ele almaktadır (Bkz. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia* (Varsovie, 1997), 145-165; 165- 187).

¹¹⁶ 10. yy'in başında İskenderiye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemekle görevlendirilmiştir. Onun tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış, *abunalık* görevi sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakılmış ve gerçek daha sonra anlaşılmışsa da Petrus hayatını sürgünde tamamlamıştır (Bkz. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962), 43-44).

¹¹⁷ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133.

¹¹⁸ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹¹⁹ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. (Nihayetinde Mısır'a getirilen Cyril idam edilmiştir).

¹²⁰ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı şeklindeki restine, Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık verdiği rivayet edilmektedir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155).

¹²¹ Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle ilgili başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157).

kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²²

12. ve 13. yy'de da *abunalık* makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde Kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılması talep edilerek¹²³ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşi Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁴ Böylelikle kraliyet sarayından birisi Kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meniradus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Süryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma meydana gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁵

Zagwe Hanedanlığı dönemi, *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması ve/veya Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalara* bu dönemde rastlanması ve sonuçta dolaylı da olsa Etiyopya Krallığı'nın Kilise'yi patriklikten bağımsız kılma teşebbüsü yine bu döneme denk gelmektedir. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak *içegeliğin*¹²⁶ ihdas edilmesini ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesini önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış bir hamle olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür bulunmamaktadır. Bunun aksine Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan, kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gadl'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Etiyopya topraklarına gelip burada evlendiğine dair rivayetler dayanak olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levili bir kadınla evlendiği ve Levili olduğu söylenmiş veya Nakuto'nun kâhin olduğu aktarılmışsa da bu, Yahudilikteki Levili ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Yahudilikte bilindiği anlamda Levili veya kohen soyundan olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de Kebra Nagast'ta görüldüğü üzere Levili olmanın soydan ziyade din adamı olmayla ilişkilendirilmesinin, Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyduğunu belirtmekte yarar vardır. Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

¹²² Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47.

¹²³ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁴ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁵ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonralarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49).

¹²⁶ "Echage/ Itchege (Ge'ezde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." (Bkz. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125).

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kissis* kral olmak üzere dört mensubu (?) aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan *gad*ller yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise de bu bilgiler tarihi açıdan karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

Kaynakça

- Abu Salih, The Armenian. *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. Trans. Basil Thomas Alfred Evetts. Oxford: The Clarendon Press, 1895.
- Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179.
- Altinel, Tolga Savaş - Kürşad Demirci. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.
- Atiya, A. Suryal vd. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire : Publications de la société d'archéologie copte, 1948.
- Aykit, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia". *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, ed. Barbara Schuler, 161-187. Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013.
- Beckingham, C. Fraser - Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.

Belaynesh Michael. "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*.

http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html

Budge, E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge, 1928.

Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.

Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. London-New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2017.

Den Heijer, Johannes. "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd". *Christian- Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)* Ed. David Thomas-Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 4 /983-988.

Derat, Marie-Laure. "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos". *Annales d'Ethiopie*. 25 (2010), 157-196.

Filler, Elad. "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory". TheTorah.com. <https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>.

Frantsouzoff, Serge A. "The Acts of Lalibāla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?". *Scrinium*, 338. https://brill.com/view/journals/scri/15/1/article-p335_22.xml?language=en&ebody=pdf-49903.

Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.

Grierson, Roderick. (ed.) *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.

Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*. ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.

Hassen, Ibsa Ahmed, "Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 71-92.

Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2018.

Henze, Paul B.. *Layers of Time A History of Ethiopia*. New York: Palgrave, 2012.

Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.

Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. Trans. William Whiston. 1737.

Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 1986, 32 (1986), 1-13.

Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

Krawczuk, Marcin. Gadla Yemrehanna Krestos (the life of Yemrehanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]).

<https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemrehanna-Krestos-the-life-of-Yemrehanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century>

Kur, Stanslaw. "Iyasus-Moa ('Iyäsus-Mo'a)", Dictionary of African Christian Biography. <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>

Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem 2016, 1-17.

Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale*. Naples, 1995.

El Mekin, Circis b. Amik. *Historia Saracenicæ*, Erpenius, Trans. Thomas Erpenius. Leiden, 1625.

Moawad, Samule. "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)*, Ed. David Thomas, Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 566-571.

Munro-Hay, Stuart C.. *Ethiopia and Alexandria. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia*. Varsovie, 1997.

Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61/1 (2006), 120-137.

Oliver, Roland (ed.). *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600*. Cambridge University Press , 1977.

Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie*. 22 (2006), 45-71.

Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale*. Ed. Louis Cheikho. Beirut, 1903.

Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300*. James Currey, 2012.

The Queen of Sheba and Her Son Menyelek. Budge. Trans. E. A. Wallis Budge. London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society Limited, 1922.

Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell'Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4, (1911-12), 599-651.

Rossini, Conti. "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S., 2 (1943),105-232.

Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14/2 (1983), 135-156.

Sefer Hayovelim. Trans. James VanderKam. 2015. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/> (03.06.2022).

Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*. Addis Ababa, 1972.

Uhlig, Siegbert. vd. (eds.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014.

Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Ethiopia: History, Culture and Challenges*. Michigan State University Press, 2017.

Tamrat, Tadesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, London University, Doktora Tezi, 1968.

Valieva, Nafisa. "The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. *Tradition and documentation*, Faculty of Humanities at the Universitat Hamburg, Doktora Tezi, 2021.

Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie. Ed. Perruchon, Jules. Paris: Publications De L'ecole Des Lettres D'Alger Bulletin De Correspondance Africaine, 1892.

Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.

Woldeyes, Yirga Gelaw. "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy* (2019), 1-24.

Yohannes, Alula. "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)". *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* Adis Ababa, 2018, 1-24.

Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies*, 2018, 12/2, (2018), 43-60.

Zelleke, Kinefe-Rigb "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975) 57-102.

Hakem Değerlendirmesi-3

Hakem: [REDACTED] (Kurul Üyesi)

E-posta: [REDACTED]

Kurum: [REDACTED]

Değerlendirme Tarihi: 04-07-2022

Değerlendirdiği Dosya: Makale İlk Hali

Form Cevabı:

Çalışma belli bir probleme odaklanıyor mu? / Does the manuscript focus on a particular problem?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Çalışmanın alana özgün katkısı var mı? / Does the manuscript contribute to the field?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Çalışmada kullanılan yöntem uygun mu? / Is the method used in the manuscript appropriate?: *Kısmen / Partially (Yazara Açık)*

Çalışmada yazar araştırma sorusuna cevap vermiş midir? / Did the author answer the research question in the study?: *Kısmen / Partially (Yazara Açık)*

Çalışma Eskiyei dergisinin yayın kapsamına uygun mu? / Is the manuscript appropriate for the scope of Eskiyei?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Karar / Decision: *Çalışma hakem sürecine alınabilir. / The manuscript can be sent out for external peer review. (Yazara Açık)*

Yazara Önerilerileriniz: *(Yazara Açık)*

Editöre Yorumunuz:

Öneri: *Minör Revizyon*

Hakemin yüklediği değerlendirme dosyası bulunmamaktadır.

Editörlük Kararı

Ad Soyad: Abdullah Demir

Rol: Editör

E-posta: abdillahdemir@hotmail.com

Kurum: ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ, İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ, TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ, KELAM VE İSLAM MEZHEPLERİ TARİHİ ANABİLİM DALI

Karar Tarihi: 04-07-2022

Yazara Not: Sn. Yazar, Çalışmanız Yayın Kurulu'nca incelenerek hazırlanan raporlar tarafınıza sunulmuştur. Metni, bu raporları dikkate alarak tashih

etmeniz ve sisteme yüklemeniz beklenmektedir. Ayrıca makalenin İSNAD Atıf Sistemi'ne uygunluğu gözden geçirilmelidir. Sizden geldikten sonra revize metin, ön inceleme ve intihal taramasına alınacak ve sonrasında 2 dış hakeme değerlendirmeye gönderilecektir. Bilgilerinize sunarım. Dr. Abdullah Demir
Editör

Karar: Minör Revizyon

Yazardan Gelen Revizyon Dosyaları

Tam Metin

Başlık: Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı.docx

Tarih:13-07-2022

Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Öz: Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği Kebra Nagast'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş ve Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuştur. Taht meşruiyetinin tamamen soyu önelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında Kebra Nagast'ın anlatısına ekleme bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiğini konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığının da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklarda yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşiler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığının üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehanna Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kıssis Kral" unvanıyla anılmakta, onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikâyenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Etiyopya topraklarına gelmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığı'yla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynakta Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvuru bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığına dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısı ne zaman iktidara geldikleri, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında -onların taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin Mısır'daki siyasi ve dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya, Din Adamlığı.

The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Hagiographies (Gadl) and Priesthoods

Abstract: According to Kebra Nagast, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. As a matter of fact, there are stories among the people that add to the narrative of Kebra Nagast, that they too are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron, and beyond that, the Negus of that period were defined as priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehanna Kristos is called "Kissis King" as reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it has been tried to analyze the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story similar to the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Harun and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* in it. Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort made to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise information about the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls that were written after this dynasty, even during an anti-Zagwe government, it is seen that they were canonized, Although they are usurpers. At this point, it has been argued in our study that one of the most important factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority and conditions in Egypt. As a matter of fact, these kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and tried to build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron in lineage, but like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Keywords: Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nın anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce Tanrı'nın kâhini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır. Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un, kardeşleri arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un

¹ Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar.14:18-20.

² Yar.27:1-40.

İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine Yaratılış Kitabı'nın sonunda Yakup'un bu sefer de torunları Efrayim ve Menaşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.³ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazanların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan Jubileler Kitabı'nda oğulların ve torunların kutsanmasına dair bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bakımından en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun Yaratılış Kitabı'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torununu kutsamasıdır. Jubileler Kitabı'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁴ Yani Jubileler Kitabı'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasından imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nın İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasından da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması Jubileler Kitabı'nın yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gerekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzeri de Jubileler Kitabı'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettiklerini, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan, yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁵ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçılarıdır. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁶ Musa ve Harun geldiğinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda necaşilerin⁷ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁸ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve necaşilerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kisis-kral unvanlı Yemrehanna Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Bu kapsamda Zagwe Hanedan üyeleri hakkındaki bilgiler onların hayat hikayeleri ve tarihi kaynaklardan aktarılmaya çalışılmıştır. Bu hanedanlıkla ilgili olarak İsrailoğulları nazarındaki soyun meşruiyet dayanağı yapılmasının

³ Yar.49:1-28.

⁴ Jubileler, 31:5-23; James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015.

⁵ Bu soy seçiminin anlatımı için bkz. *Kebrä Nagast*, 68. bölüm.

⁶ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁷ Necaşi, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ገ-ገ-ገ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. (Bkz. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393).

⁸ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/kralıdır.

bir örneğinin Habeşistan topraklarına ne oranda yansımış olduğu araştırılmaya çalışılmıştır. İsrailoğullarının erken döneminde var olan daha sonra Levililer, ve Kohen sınıfı altında toplatılan Musacılar ve Haruniler gibi rahip sınıfların izlerine Habeş topraklarında ulaşma amacıyla hareket edilmiş ancak bu soy iddialarının mevcut bilgiler çerçevesinde bir söylenti olarak kaldığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca krallarının din adamları olmasından Haşmonilerde olduğu gibi din adamlığı ve krallık yetkilerinin bir şahısta toplanmasından farklı olarak sadece krallarının din adamlığını icra edebilecek düzeyde olması veya dine hizmet eden dindar krallar olarak anlaşılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında din adına aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

1. Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (*Gadl*) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatlarını konu edinen menkıbe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "*gadl*" denilmektedir.⁹ Tadessa Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "*gadl*'ler bulunduğunu, bunlardan ikisinin o ana kadar yayınlanmadığını söylemekle beraber¹⁰ zaman içinde yeni *gadl*lerin varlığı veya mevcutların farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan *gadl*de onun saraydan kaçıışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (*kıssis*) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak tahta çıkışı konu edilmektedir. *Gadl* Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹¹

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait, var olan *gadl*ler arasında zikretmediği *Gadl* Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹² Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, *Gadl* Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹³ *Gadl*, onun soyağacı, yaşanan taht kavgası ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁴

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁵ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz

⁹ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

¹⁰ Taddesse Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi, 1968), 104. dn. 2.

¹¹ Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. (Bkz. Paolo Marrassini, "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", *traduzione, Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* (Naples, 1995)). (Çalışmamızda Marcin Krawczuk'in, *Gadla Yemrehana Krestos (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])* adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır).

¹² "Harbay (ገረገሳ)" *Encyclopaedia Aethiopica*, Siegbert Uhlig, vd. (eds.) *Encyclopaedia Aethiopica* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014), (Erişim 01 Haziran 2022).

¹³ Marie-Laure Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie* 25, (2010), 157, dn. 1.

¹⁴ Farklı yazmaların karşılaştırması için bkz. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* (Addis Ababa, 2018), 15.

¹⁵ Bu eserin yanında Sergew Hable Selassie, Lalibela'nın hayatını konu eden *Zena Lalibela* isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir (Sergew Hable Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270* (Addis Ababa, 1972), 266). (Lalibela'nın eşi olan Masqal Kebra ile ilgili de yayınlanmamış iki hayat hikayesinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Lalibela yakınlarındaki Gannata Maryam Kilisesinde diğeri ise Aksum'da bulunmaktadır).

Al-Amid, 1206-1273) *El-Mecmu'u'l-Mubarek* adlı eseri bulunmaktadır. Özellikle "Müslümanların Tarihi" olarak tanınan ikinci bölüm İslam'ın zuhurundan 1260 yılına kadarki dönemi kapsamaktadır.²⁶ Eser Etiyopya İmparatoru Lebna Dengel (1508-1540) döneminde *Tariha Walda Amid* (Walda Amid'in Tarihi) ismiyle Geez diline tercüme edilmiştir. Etiyopya kaynakları arasında dünya tarihi için önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Etiyopya Kilisesi, Kıpti Kilisesi'ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kıpti patriklerinin Kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı'nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi'nin Kıpti Kilisesi'ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya'ya dair tasarrufları, dolaylı olarak Etiyopya tarihini aydınlatmaktadır. Bu kapsamda Severus b. Mukaffa'nın (ö.987) yazımını başlattığı *Tarihu Batarike el-Kenise el-Misriye* (Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi) isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁷ İbn Rahib'in (yak. 1210-1290) *Kitâbu't-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Geez diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan Yakubi ve Mesudi'nin eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı'nın yıkılışından sonrasında tekabül eden döneme dair Habeşistan'la ilgili çok kısıtlı aktarımlar bulunmaktadır.²⁸

2. Zagwe İsmi'nin Kökeni ve Hanedanlığı'nın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha²⁹ olan Zagwe Hanedanlığı'nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot'un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael'in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw'dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Geez dilinde "takip etmek", "kovalamak" anlamındaki (agye) veya Agaw dilindeki "melik" ve "lider" kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı'nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin kökeninin Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğeri bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığının tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı'nın meşruiyetini dayandırdığı Kebra Nagast'ın temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı'nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³¹ Buna göre İsrail³² soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı'nın yasasına karşı gelmektir. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı'nın, Kebra Nagast'taki bu iddiaları karşısında Zagwe Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be Kebra) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine

²⁶ Samule Moawad, "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)", *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History* (1200-1350), Ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/566-571.

²⁷ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Alfred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

²⁸ Bunlardan en meşhuru Habeşistan'ın başkentinin Ka'ber olarak belirtilmesidir. Ka'ber'in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre'nin güneyinde veya Angot'ta aranmalıdır (Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dn. 1).

²⁹ Roha (Adefa ?), ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³⁰ Bu anlam ile Mera Tekle Haymonot'un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236).

³¹ Kebra Nagast, 34. Bölüm. (Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, trans. E. A. Wallis Budge, (London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society, limited, 1922).

³² Bu bağlamda İsrail'den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³³ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwidım'ın kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğer iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne kadar Musa'nın Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunsa hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir kadınla evlendiği³⁴ ifade edilse de onun bu evlilikten bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkine nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁵ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sipora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁶ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili, bir ordu komutanı olarak Etiyopya topraklarına sefer düzenlediği veya Firavundan kaçarak Etiyopya'ya geldiği ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.³⁷

Josephus'a göre Firavun tarafından Etiyopyalılar üzerine sefere gönderilen Musa'ya Etiyopya Kralı'nın kızı Tharbis kuşatma esnasında âşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.³⁸ *Sefer ha-Yaşar'a* göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikinaus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.³⁹ Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoniya'nın Kikinaus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴⁰

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde Sayılar Kitabı'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğinin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılmış ve Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴¹

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebu'l-Mekarim ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira o, Necaşiler için Musa'nın yanında Harun'un da ata olduğunu belirtmektedir.⁴² Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûku'l-habeşe cemi'uhum kehenetun*) olduğunu belirten Ebu'l-Mekarim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı

³³ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. (Bu hikâye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebra ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagua babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğer ise tanımamıştır. Ayrıca bkz. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiopia", *Rivista di Studi Orientali* (1911-12), 4/617, 623).

³⁴ Say.12. bap.

³⁵ Say.12:1.

³⁶ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", (Erişim 25 Mayıs 2022).

³⁷ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), 1/485-491.

³⁸ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

³⁹ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. Krş. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1/485-491.

⁴⁰ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36; ayrıca bkz. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

⁴¹ "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopica*.

⁴² Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bunun yanında Neçaşi'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu bölümde onların cinayet işlemelikleri takdirde kilisede ayin yönetebilecek kifayetleri olduğu ve Musa ve Harun soyundan olduklarının söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus, Musa'nın kralın kızıyla evlendiğini belirten cümlenin bölüm sonuna gelmesi gerekirken bunun yerine diğer konuya giriş yapıldıktan sonra zikredilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının, soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğlun varlığı hususunda daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldiği şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelenler Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. İsrailoğulları'nın erken dönemindeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁴ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığını katı bir soy zincirine bağlayıp Harun soyunun kohan diğerlerinin Levi olarak isimlendirilmesini Babil sürgünü sonrasına tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁵ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levililiğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

Ebu'l-Mekarim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve *tabutu* bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve tabut bir arada zikredilmekte ve tabut hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir. Yani Ebu'l-Mekarim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmektedir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken ikinci bir kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılmasını ve onların *tabota* sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöhret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvuru bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁴⁶ Yani gerek Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁴⁷ Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür.

⁴³ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

⁴⁴ Tolga Savaş Altınel - Kürşad Demirci, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.

⁴⁵ Kebra Nagast'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarının dini görev icra ettikleri görülmele beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

⁴⁶ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

⁴⁷ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'in de Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

Netice itibarıyla kent isimleri, soy iddiaları ve tasvir benzerliklerini öyle görmek veya görülmek isteneni bir miras talebi olarak algılamak imkân dahilindedir.

3. Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm sürdüğü ve son olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbiriyle uyuşmayan duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar arasından hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olanıdır.⁴⁸

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford,⁴⁹ ilki bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵⁰ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun, (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵¹

Gadl İyasus Moa'da⁵² buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesi'nde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından, dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtını onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵³

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten çok yaşlı olduğunu ileri sürerek Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında *abunanın* bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini, hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁴ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hâkim olmasını dönemin tarihçilerinin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarına

⁴⁸ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

⁴⁹ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28, (1965), 4.

⁵⁰ 16. yüzyılın sonlarına ait efsanelerde İyasus Moa'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır ("Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica* (Erişim 15 Mayıs 2022)).

⁵¹ Geleneğe göre Zagwe Hanedanlığı'nın son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'ı Ansata Savaşı'nda yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir (Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127).

⁵² Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyâsus-Moa, (1214-1294), Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Geleneğe onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Onun hayatını anlatan Gadl'in 15. yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir (Bkz. Stanslaw Kur, "İyâsus-Moa ('İyâsus-Moa')", *Dictionary of African Christian Biography* (Erişim 15 Mayıs 2022)).

⁵³ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

⁵⁴ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için Bkz. Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 160-161.

tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁵

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁵⁶, biri on bir⁵⁷ biri de on altı⁵⁸ isimden oluşmaktadır.⁵⁹ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi *gad*lerde krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkılmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶⁰

(1) Mara Haymanot	Tekle	
(2) Tantawıdım	Girwa-Siyum	Zan-Siyum
(3) Yemrehanna Kristos	(4) Harbay	5) Lalibela
	6) Nakuto Laab	7) Yetbarak

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶¹ Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶² Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶³ olduğu kadar Gudith'in soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bunun yanında Mara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kuran rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre Dil Nead'ın generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁴

⁵⁵ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

⁵⁶ Zagwe kralları hakkındaki listeler şu şekildedir: 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132-72), 3. Lalibala (1172-1212), 4. Na'akueto la'ab (1212-1260), 5. Yetbarak (Za'elmaknun) (1260-8).

⁵⁷ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam hanedanlık süresi 354 yıldır. (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bkz. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10).

⁵⁸ Bir diğer krallık listesi şu şekildedir: 1.Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrari (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁵⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dn. 1; Siegbert Uhlig, (ed.), vd. *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017), 110.

⁶¹ Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmamasının yatması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot ismindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarıyorsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında da görülmektedir.

⁶² Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (ጠራሪ) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶³ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile, (Edinburg, 1805)*, 2/451-453.

⁶⁴ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır ("Tərda' Gəbāz (ጠራሪ ጠራሪ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawıdım hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesi'nde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawıdım "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawıdım" demektedir.⁶⁵ Hanedanlık ailesinden Tantawıdım'ın Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawıdım'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları taht için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawıdım'ın yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışın miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁶⁶

4. Kissis⁶⁷ Kral Yemrahanna Kristos (ገዳማ ገዳማ)

Zagwe Hanedanlığı'nın en meşhur krallarından ilki olan Yemrehanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁶⁸ anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrehanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrehanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁶⁹ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul, onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷⁰ Gadl'a göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrehanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce *dekon* daha sonra da *kissis* olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrehanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kissis-kral"dır.⁷¹ Kendinden sonra gelen Zagwe krallarının aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kissis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷²

Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı ona bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde -onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek- Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görülmektedir. İlk önce Zazy'a da daha sonra da Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş, orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.

⁶⁵ Hükümdarlık ismi Süleyman, takma adı ise Gabra Madhın (ገብራ ገዳማ)'*dir*.

⁶⁶ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116-117.

⁶⁷ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kissis negustur*. Türkçede rahip ve *kissis* (keşiş) kelimelerinin yanlışlıkla birbiri yerine kullanılmasını devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kissis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır (Konuyla ilgili bkz. Tolga Savaş Altinel, "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179).

⁶⁸ Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, Ed. George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. 2011).

⁶⁹ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır (C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares* (Cambridge University Press, 1961), 1/203).

⁷⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dn. 2. (Bu aşamada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir).

⁷¹ Nakuto Laab için de Gadl'in de kâhin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷² Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 33.

Tamrat'a göre Yemrehanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷³ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁴ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adını anan ve kilisesini ziyareti edenin büyük manevi ödüllere mükafatlandırılacağı, bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. Netice de bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrehanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*), onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu söylemektedir.⁷⁵ 19 Temket'te anılan Yeremhana Kristos anısına, onun adıyla anılan kilisede muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası okunmaktadır.⁷⁶

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğü zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁷⁷ Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁷⁸ bu iki ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermektedir. Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem olduğunu görmek mümkündür. Zira bu dönemde Müslüman yöneticilerin, hakimiyeti altındaki Hıristiyanların göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriyeli Hıristiyanların desteklerinin olması, bu bölgenin inşasında da bir mutabakatın olduğu anlamındaki yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁷⁹ bunun ötesinde Ebu'l-Mekarim'in Necaşileri kâhin olarak sunmasını anlaşılmalı çalışılmıştır.⁸⁰ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur kohen-kralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyetini belirtmek bağlamında konu edinilmektedir. Yemrehanna; kendine ait Gadl'de Nuh, Yakup, Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levili olarak sunulmaya çalışılmış ve Levili olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levili olmasının onu Levili yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi Gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahil inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak Gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünüldüğünde bu kehanetin onun mu yoksa Gadl'in yazıldığı zamanın mı bir bakışı olduğu tartışmalıdır.⁸¹

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸² Bununla beraber Mısır'dan bu dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

⁷³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁴ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

⁷⁵ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁷⁶ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 185.

⁷⁷ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 175.

⁷⁸ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

⁷⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸⁰ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 177-181.

⁸¹ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 181.

⁸² Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dn. 3.

5. Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸³ hariç Yemrehanna'nın diğer ardılları da azizdir. olduğu şeklindedir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un oğlu olup Markeza isminde biriyle evlenmiş ve ondan Nakuto Laab isminde bir oğlu olmuştur. Adı belirtilmeyen bir *abuna* aracılığıyla Melek Mikail'e adanan bir Tabot'la kilise inşa etmiştir.⁸⁴ Onun taht isminin Gabra Maskal olması -Lalibela ile aynı olmaktadır-⁸⁵ tartışmalıdır. Lalibela'nın hayat hikayesinde Harbay'ın onu taht için potansiyel bir rakip olarak görüp zulmettiği daha sonra ise onun Lalibela ile uzlaşarak tahttan feragat ettiği aktarılmaktadır.

Harbay'ın Patrik ve *abuna* tarihi açısından Etiyopya Kilisesi'ni Mısır'dan bağımsız kılmaya çalışan kral olduğu düşünülmektedir.⁸⁶ Rivayete göre Patrik II. Gabriel (1131-1145) döneminde Etiyopya'ya gönderilen *Abuna* Mikail zamanında iki önemli hadise cereyan etmiştir. Bunlardan ilki *abuna* hayatta iken, Mısır'dan onun yerine yeni bir *abuna* istenilmesidir. Bir diğeri ise Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılmasının talep edilmesidir. Halife tarafından ilk önce sıcak karşılanan bu teklif, patriğin bunun Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlığına götüreceğini bildirmesi üzerine reddedilmiştir.⁸⁷ Akabinde Etiyopya'yı vuran doğal bir felaket Harbay'ı günahkarlıkla suçlamaya (günahkar kral) sebep olmuştur. Aziz olması yanında onu yeren bilgilere rastlanması hatta bunun bir külte dahil edilmesi onun Etiyopyalılar gözünde en azından bir müddet farklı algılandığını göstermektedir. Zaten diğer üçüne oranla onun kültürünün sönük kalmasının arkasında böyle bir nedenin olması mümkün gözükmektedir.

Harbay'dan sonra tahta çıktığı düşünülen Lalibela'nın Yeni Siyon'u inşa etmesi de Zagwe Hanedanlığı'nın Etiyopya'yı dinen bir özgürleştirme çabası olarak görülmelidir. Lalibela'nın hayatıyla ilgili farklı anlatılar olmakla beraber onun da Tanrı'nın seçtiği bir kişi olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Onun soyuyla ilgili olarak annesi Kirwena'nın konumu hakkında iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki onun Jan Seyum'un hizmetçisi olduğudur. O, hamile kalarak hanımefendisinin kızgınlığına sebep olmuş, evden kaçıp Roha'da çocuğunu doğurduktan sonra yeniden efendisinin yanına dönmüştür. Babasının doğan çocuğunu aratması onun mucizevi bir şekilde arı sürüsünün koruması altında bulunması üzerine Agew dilinde "arıların kendisine itaat ettiği" anlamına gelen Lalibela adını almıştır. Bir diğer anlatı ise annesinin Wag'ın soylu bir ailesinden geldiği ve evlendiğinde ገገገ ገገገ⁸⁸ unvanını aldığı şeklindedir.⁸⁹ Anlatıya göre annesi, onu 1120 yılında doğurmuş ve ona Lalibela adını koymuştur.⁹⁰ İsmi konusunda diğer bir kaynak onun adının arslan anlamındaki *sheduna* olduğu söylemektedir.⁹¹

Gadl'le göre Harbay'ın kardeşi ve Jan Seyum'un oğlu olarak kabul edilen Lalibela günümüze ulaşan bir arazi bağış belgesinde kendini Murari'nin oğlu, Jan Seyum'un oğlu,

⁸³ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz ilan edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır (Kinefe-Rigb Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97).

⁸⁴ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 189.

⁸⁵ Gabra Masqal aynı zamanda Lalibela'nın da ismidir. Harbay'ın tahttan feragat ettiğinde lakabını da kardeşine verdiği aktarılmaktadır. Harbay için zikredilen bir diğer isim olan Gabra Maryam için ise bir yanlış anlaşılma olduğu yorumu yapılmaktadır ("Harbay", *Encyclopaedia Aethiopica*).

⁸⁶ Richard Pankhurst, *The Ethiopians: A History* (Oxford: Blackwell, 2001), 47; Aykit, *Etiyopya Kilisesi*, 33.

⁸⁷ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

⁸⁸ "Kız kardeşin kocası" anlamına gelmektedir.

⁸⁹ Sellassie, bu anlatıyı Zena Lalibela'ya dayandırmaktadır. Doğum günüyle ilgili olarak 8 Yekatit (16 Şubat) Simeon Yortusunda doğması sebebiyle Zar Simeon ismi aldığı da aktarılmaktadır (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 266).

⁹⁰ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 77-79.

⁹¹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268. (Onun Misqal Kebre ile evlendiğini Yetbarak ve Iytav adında iki oğlu olduğu aktarılmaktadır).

Asseda'nın oğlu olarak tanıtmaktadır.⁹² O, taht kavgası sebebiyle Harbay'ın ablası tarafından zehirlenmeye çalışılmış ancak zehirden hizmetçisi ve köpeği ölmesine rağmen o mucizevi şekilde etkilenmemiştir. Çöle kaçarak⁹³ orada çile hayatı sırasında Kudüs'le ilgili vizyonlar görmüş ve daha sonra Kudüs'e gitmiştir.⁹⁴

Kudüs'ten döndükten sonra Lalibela, soylu bir aileden gelen Maskal Kebra ile evlendirilmiştir.⁹⁵ Kardeşinin tahtı ona bırakmasıyla kral olan Lalibela, "Gabre Maskal" lakabını almıştır. Onu diğer krallardan ayrıcalıklı kılan, Yeni Kudüs'ü inşa faaliyetleridir. Kudüs'ü bir vizyonda ve bizzat gören Lalibela, başkenti Roha'da Kudüs şehri yeniden yaratması gerektiğine karar vermiştir. O, kasabanın içinden geçen nehri Ürdün nehri olarak isimlendirdiği gibi şehrin diğer bölgelerini de benzer şekilde yeniden isimlendirmiştir.⁹⁶ Bu nehrin kollarının bulunduğu göl, Yohannes Amba olarak bilinmekte ve bölgedeki bütün kiliseler Epifani'yi kutlamak için burada toplanmaktadır.⁹⁷ Mimari açıdan bir diğer özellik karmaşık bir tünel sistemiyle kayaya yontulmuş kiliselerin birbirine bağlanmasıdır. Roha/Lalibela'da toplam on bir kayaya yontulmuş yekpare kilise bulunmaktadır.⁹⁸ Bu kiliselerden Bete Medhane Alem'in tasarımı Aksum'da Ahit Sandığı'nın (*tabot*) korunduğu Meryem Siyon Kilisesi'nin kopyası şeklindedir. Bu durumda Lalibela'nın Roha'da Yeni Kudüs'ü inşa ederken aynı zamanda Aksum'a da bir alternatif oluşturmak gayretinde olabileceği akla gelmektedir.⁹⁹

Lalibela'nın krallığının akıbeti, karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰⁰ Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına tören yapılmaktadır. Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük bir kaya ile kapatılmış mahzende metfun olduğu düşünülmektedir. Öyle ki hacılar bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmaya özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir

⁹² ለገብረ ማርያም ገብረ ማርያም ገብረ ማርያም (...) ገብረ ማርያም ገብረ ማርያም ገብረ ማርያም I, the hadani Lalibala, whose ruling name is Gabra Masqal (...) son of Morārā, son of Jan seiyum, son of Assedā. Bir diğer kayıttta ise Murari oğlu, Jan Seyum oğlu ve Kirwana oğlu denilmektedir (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268). Bu soy kaydında annesinin ismi olması sebebiyle Asseda'nın da annesinin diğer bir ismi olduğu düşünülmektedir. Ancak her iki şecerede ata isimleri, genel geçer Zagwe Hanedanlığı sıralaması adına tartışmaya açıktır (Ayrıca bkz. Derat, "The Zāgʷē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 182).

⁹³ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 92-94.

⁹⁴ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 103-104.

⁹⁵ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 94.

⁹⁶ Sellassie bu bölgeyi tanımlaması şu şekildedir: "Golgotha'nın kuzeybatısı, Qeranio adlı katı kayadan yontulmuş bir haçtır. Altındaki yere Adem'in Mezarı denir. Biraz daha aşağıda, bir zamanlar yedi zeytin ağacının bulunduğu bölgeye awde fath denir- İsa'yı çarmıha germe kararının verildiği mahkemeyi simgeleyen yargı mahkemesi. Mevcut yedi zeytin otelinin üzerindeki tepeye, İsa'nın yakalandığı yeri temsil eden zeytin dağı olan Debre Zeit denir. Yeniden dirilişten sonraki ilk görünüşü Bethania adlı bölgede hatırlanır." Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁷ Bu bölge Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Ürdün Nehri'ni sembolize etmektedir. Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁸ Bu kiliseler Sellassie tarafından üç grupta tasnif edilerek gösterilmiştir. 1. grup kiliseler, Bete Medhane Alem, Bete Mariam, Bete Michael, Bete Meskal. 2. Grup Bete Ammanuel, Bete Merqorewos, Bete Libanos, Bete Gebriel. 3. Grup ise Betel Girgoyis'ten oluşmaktadır (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 271).

⁹⁹ Mauricio Lapchik Minski, "The New and the Old Jerusalem- An Ethiopian Christian Perspective," *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*99 (2016), 12.

¹⁰⁰ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279. (Diğer yandan *Gadl Kebre Misqal'a* göre ise Yebarak'in, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara bağış olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış, Nakuto fidesini ödeyerek hürriyetine kavuşmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebra'nın akıbetiyle ilgili olarak da onun bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279).

haç,¹⁰¹ Bet Medhane Alem kilisesinde muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır. O günlerden¹⁰² başlamak üzere kaya kiliselerin inşasıyla burasının Hristiyanların yoğun ziyaretine maruz kalması, Lalibela'yı günümüzde Aksum'dan sonra ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır.¹⁰³

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁴, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş, ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁵ Onunla Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁶ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁷ Bunun yanında rivayetler onu başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹⁰⁸ Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹⁰⁹ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹⁰

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'den itibaren yerelliği aşan bir kült oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹¹ Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, relıklarının muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹² Özellikle bu kralların tek eşli olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerinde bir etken olarak değerlendirilmelidir.

İlk olarak Yemrehanna Kristos ve Lalibela için, ondan iki yüzyıl sonra da Harbay ve Nakuto Laab adına bir kült oluşumundan söz edilmektedir.¹¹³ Derat; Harbay ve Nakuto Laab'ın kültünün başlangıcını 18. yüzyıla ötelemektedir. Bu sonuca Gadl'lerin olası yazı

¹⁰¹ Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigeba) haçının yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. O, bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigeba adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir ("Afro Ayigeba", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹⁰² Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır (Bkz. Beckingham, *The Prester John of the Indies*. 1/ 282).

¹⁰³ Onun yapıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276).

¹⁰⁴ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır (Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117).

¹⁰⁵ Rossini, *Gli Atti di Re Na'akueto La'ab*, 113-176.

¹⁰⁶ Michael Belaynesh, "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography* (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹⁰⁷ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) 1/283.

¹⁰⁸ Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹⁰⁹ Huntingford'a göre Gadl anlatımından, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığı ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁰ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır ("Näekkwéto Lääb (ገገገገ ገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹¹¹ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184.

¹¹² Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 32 (1986), 1-13.

¹¹³ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184-189.

tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'da dört kralın bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığından dört kralın aziz olarak kabul edilmelerine onların dönemin siyasi ve dini koşullarında almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin yardımcı olduğu söylenebilir. *Abunalık*¹¹⁴ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi *abunanın* görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'den itibaren bakacak olursak¹¹⁵ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir konum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'in başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çekirilmiştir. Daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹¹⁶ Bunun akabinde 940-970 yılları arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'ın aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atamıştır.¹¹⁷ Onun atanması halk tarafından kraliçenin (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁸

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp bunun yerine sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve Kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹¹⁹ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından atanan *Abuna* Severus ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize sebep olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus, halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²⁰

¹¹⁴ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kıpti Kilisesi'ne bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer faktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

¹¹⁵ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini, biri uzun kronolojiyi, ikincisi kısa kronolojiyi esas almak üzere kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yaparak ele almaktadır (Bkz. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia* (Varsovie, 1997), 145-165; 165- 187).

¹¹⁶ 10. yy'in başında İskenderiye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemekle görevlendirilmiştir. Onun tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış, *abunalık* görevi sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakılmış ve gerçek daha sonra anlaşılınca da Petrus hayatını sürgünde tamamlamıştır (Bkz. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962), 43-44).

¹¹⁷ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133.

¹¹⁸ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹¹⁹ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. (Nihayetinde Mısır'a getirilen Cyril idam edilmiştir).

1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²¹ üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²²

12. ve 13. yy'de da *abunalık* makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde Kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılması talep edilerek¹²³ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşi Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁴ Böylelikle kraliyet sarayından birisi Kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meniradus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Süryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma meydana gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁵

Zagwe Hanedanlığı dönemi, *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması ve/veya Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalara* bu dönemde rastlanması ve sonuçta dolaylı da olsa Etiyopya Krallığı'nın Kilise'yi patriklikten bağımsız kılma teşebbüsü yine bu döneme denk gelmektedir. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak *içegeliğin*¹²⁶ ihdas edilmesini ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesini önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış bir hamle olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür bulunmamaktadır. Bunun aksine Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan, kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gad'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Etiyopya topraklarına gelip burada evlendiğine dair rivayetler dayanak olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levili bir kadınla evlendiği ve Levili olduğu söylenmiş veya Nakuto'nun kâhin olduğu aktarılmışsa da bu, Yahudilikteki Levili ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığının Yahudilikte bilindiği

¹²⁰ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı şeklindeki restine, Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık verdiği rivayet edilmektedir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155).

¹²¹ Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle ilgili başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157).

¹²² Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47.

¹²³ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁴ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁵ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonralarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49).

¹²⁶ "Echage/ Itchege (Ge'ezde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." (Bkz. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125).

anlamda Levili veya kohen soyundan olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de Kebra Nagast'ta görüldüğü üzere Levili olmanın soydan ziyade din adamı olmayla ilişkilendirilmesinin, Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyuştuğunu belirtmekte yarar vardır. Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kıssis* kral olmak üzere dört mensubu (?) aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan *gad*ler yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise de bu bilgiler tarihi açıdan karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

Kaynakça

- Abu Salih, The Armenian. *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. Trans. Basil Thomas Alfred Evetts. Oxford: The Clarendon Press, 1895.
- Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kıssisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179.
- Altinel, Tolga Savaş - Kürşad Demirci. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.
- Atiya, A. Suryal vd. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire : Publications de la société d'archéologie copte, 1948.
- Aykit, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.

- Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia". *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, ed. Barbara Schuler, 161-187. Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013.
- Beckingham, C. Fraser - Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.
- Belaynesh Michael. "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*.
http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html
- Budge, E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge, 1928.
- Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. London-New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2017.
- Den Heijer, Johannes. "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū I-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd". *Christian- Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)* Ed. David Thomas-Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 4 /983-988.
- Derat, Marie-Laure. "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreħanna Krestos". *Annales d'Ethiopie*. 25 (2010), 157-196.
- Filler, Elad. "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory". TheTorah.com. <https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>.
- Frantsouzoff, Serge A. "The Acts of Lalibāla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?". *Scrinium*, 338. https://brill.com/view/journals/scri/15/1/article-p335_22.xml?language=en&ebody=pdf-49903
- Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.
- Grierson, Roderick. (ed.) *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.
- Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*. ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.
- Hassen, Ibsa Ahmed. "Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 71-92.

Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2018.

Henze, Paul B.. *Layers of Time A History of Ethiopia*. New York: Palgrave, 2012.

Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.

Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. Trans. William Whiston, 1737.

Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 1986, 32 (1986), 1-13.

Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

Krawczuk, Marcin. Gadla Yemrehanna Krestos (the life of Yemrehanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]).

<https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemrehanna-Krestos-the-life-of-Yemrehanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century>

Kur, Stanslaw. "Iyasus-Moa ('Iyäsus-Mo'a)", Dictionary of African Christian Biography. <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>

Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem 2016, 1-17.

Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale*. Naples, 1995.

El Mekin, Circis b. Amik. *Historia Saracenicæ*, Erpenius, Trans. Thomas Erpenius. Leiden, 1625.

Moawad, Samule. "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)*, Ed. David Thomas, Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 566-571.

Munro-Hay, Stuart C.. *Ethiopia and Alexandria*. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia. Varsovie, 1997.

Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61/1 (2006), 120-137.

Oliver, Roland (ed.). *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600*. Cambridge University Press, 1977.

Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie*. 22 (2006), 45-71.

Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale*. Ed. Louis Cheikho. Beirut, 1903.

Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300*. James Currey, 2012.

The Queen of Sheba and Her Son Menyelek. Budge. Trans. E. A. Wallis Budge. London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society Limited, 1922.

Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell'Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4, (1911-12), 599-651.

Rossini, Conti. "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S., 2 (1943), 105-232.

Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14/2 (1983), 135-156.

Sefer Hayovelim. Trans. James VanderKam. 2015. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/> (03.06.2022).

Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*. Addis Ababa, 1972.

Uhlig, Siegbert. vd. (eds.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014.

Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Ethiopia: History, Culture and Challenges*. Michigan State University Press, 2017.

Tamrat, Tadesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, London University, Doktora Tezi, 1968.

Valieva, Nafisa. "The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. *Tradition and documentation*, Faculty of Humanities at the Universitat Hamburg, Doktora Tezi, 2021.

Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie. Ed. Perruchon, Jules. Paris: Publications De L'ecole Des Lettres D'Alger Bulletin De Correspondance Africaine, 1892.

Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.

Woldeyes, Yirga Gelaw. "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy* (2019), 1-24.

Yohannes, Alula. "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)". *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* Adis Ababa, 2018, 1-24.

Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies*, 2018, 12/2, (2018), 43-60.

Zelleke, Kinefe-Rigb "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975) 57-102.

3. DEĞERLENDİRME SÜRECİ

2. Değerlendirme

Hakem Değerlendirmesi-1

Hakem: [REDACTED] (Kurul Üyesi)

E-posta: [REDACTED]

Kurum: [REDACTED] Fakültesi

Değerlendirme Tarihi: 19-07-2022

Değerlendirdiği Dosya: Revizyon-1

Form Cevabı:

Makale başlığı incelenen konuyu tam olarak yansıtıyor mu? / Does the manuscript title reflect the subject matter studied accurately?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Makalede kullanılan başlıklandırma formatı İSNAD Atıf Sistemi'ne uygun mu? / Does the title format used in the manuscript conform to the ISNAD Citation Style?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Öz, yeterli ve uygun mu? / Is the Turkish abstract of the manuscript adequate and appropriate?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Abstract yeterli ve uygun mu? / Is the abstract of the manuscript adequate and appropriate?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Anahtar Kelimeler makale içeriğini tam olarak yansıtıyor mu? / Do the Turkish Keywords reflect the content of the manuscript accurately?: *Kısmen / Partially* (Yazara Açık)

Keywords uygun olarak seçilmiş mi? / Do the specified English Keywords reflect the content of the manuscript accurately?: *Kısmen / Partially* (Yazara Açık)

Arapça özel isimlerin imlasında İSNAD'a uyulmuş mu? / Does the author follow the ISNAD Citation Style on writing the names of Arabic works?: *Kısmen / Partially* (Yazara Açık)

Müracaat edilen âyetlerin kaynak gösterimi İSNAD'a uygun mu? / Does the source presentation of the applied verses conform to the ISNAD Citation Style?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Müracaat edilen âyetlerin kaynak gösterimi İSNAD'a uygun mu? / Does the source presentation of the applied verses conform to the ISNAD Citation Style?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Çalışmada kullanılan Kısaltmalar, İsnad Atıf Sistemi'ne uygun mu? / Abbreviations used in the study do they conform to the ISNAD Citation Style?: *Kısmen / Partially* (Yazara Açık)

Atıf ve alıntılar uygun mu? / Are the footnotes of the manuscript prepared in accordance with citation style?: *Kısmen / Partially* (Yazara Açık)

Kaynakça İSNAD'a uygun olarak hazırlanmış mı? / Is the bibliography of the manuscript prepared in accordance with the ISNAD Citation Style?:

Kısmen / Partially (Yazara Açık)

Ön İnceleme Rapor Eki, dergi sistemine eklendi mi? / Has the pre-review report supplement been added to the journal system?: *Evet / Yes (Yazara*

Açık)

Benzerlik Raporu, dergi sistemine eklendi mi? / Has the similarity report been added to the journal system?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Benzerlik oranı yüzde kaçtır? / What is the similarity score?: *10 (Yazara Açık)*

Karar / Decision: *Yazar, belirtilen eksiklikleri düzelterek makale metnini dergi sistemine yüklemelidir. / The author should correct the stated deficiencies and upload the manuscript to the journal system. (Yazara Açık)*

Yazara Önerileriniz: *(Yazara Açık)*

Editöre Yorumunuz:

Öneri: *Minör Revizyon*

Hakemin Yükleği Değerlendirme Dosyaları

Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Öz: Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği Kebra Nagast'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş ve Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuştur. Taht meşruiyetinin tamamen soyu öncelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında Kebra Nagast'ın anlatısına eklemeye bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiğini konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığının da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklarda yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Neçaşiler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığının üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların **din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir.** Yemrehanna Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kissis Kral" unvanıyla anılmakta, onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikâyenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Etiyopya topraklarına gelmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığı'yla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynaktaki Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvurulan bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığına dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısı ne zaman iktidara geldikleri, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gad'lere bakıldığında -onların taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin Mısır'daki siyasi ve dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya, Din Adamlığı.

The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Hagiographies (Gadl) and Priesthoods

Abstract: According to Kebra Nagast, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. As a matter of fact, there are stories among the people that add to the narrative of Kebra Nagast, that they too are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron, and beyond that, the Negus of that period were defined as priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehanna Kristos is called "Kissis King" as reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it has been tried to analyze the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story similar to the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Harun and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* in it. Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort made to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise information about the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls that were written after this dynasty, even during an anti-Zagwe government, it is seen that they were canonized, Although they are usurpers. At this point, it has been argued in our study that one of the most important factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority and conditions in Egypt. As a matter of fact, these kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and tried to build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron in lineage, but like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Keywords: Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nın anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce Tanrı'nın kâhini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır. Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un, kardeşleri arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine Yaratılış Kitabı'nın sonunda Yakup'un bu sefer de torunları Efrayim ve Menaşşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.³ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazarların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

¹ Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar.14:18-20.

² Yar.27:1-40.

³ Yar.49:1-28.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan Jubileler Kitabı'nda oğulların ve torunların kutsanmasına dair bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bakımından en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun Yaratılış Kitabı'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torununu kutsamasıdır. Jubileler Kitabı'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁴ Yani Jubileler Kitabı'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasında imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nın İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasında da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması Jubileler Kitabı'nın yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gerçekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzeri de Jubileler Kitabı'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettiklerini, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan, yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁵ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçileridir. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁶ Musa ve Harun geldiğinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda necaşilerin⁷ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁸ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve necaşilerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kisis-kral unvanlı Yemrehanna Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Bu kapsamda Zagwe Hanedan üyeleri hakkındaki bilgiler onların hayat hikayeleri ve tarihi kaynaklardan aktarılmaya çalışılmıştır. Bu hanedanlıkla ilgili olarak İsrailoğulları nazarındaki soyun meşruiyet dayanağı yapılmasının bir örneğinin Habeşistan topraklarına ne oranda yansımış olduğu araştırılmaya çalışılmıştır. İsrailoğullarının erken döneminde var olan daha sonra Levililer, ve Kohen sınıfı altında toplatılan Musacılar ve Haruniler gibi rahip sınıfların izlerine Habeş topraklarında ulaşma amacıyla hareket edilmiş ancak bu soy iddialarının mevcut bilgiler çerçevesinde bir söylenti olarak kaldığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca krallarının din adamları olmasından Haşmonilerde olduğu gibi din adamlığı ve krallık yetkilerinin bir şahısta toplanmasından farklı olarak sadece krallarının din adamlığını icra edebilecek düzeyde olması veya dine hizmet eden dindar krallar olarak anlaşılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında din adına aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

1. Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (*Gadl*) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatlarını konu edinen menkibe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "*gadl*" denilmektedir.⁹ Tadesa Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "*gadl*'ler bulunduğunu, bunlardan ikisinin o ana kadar

⁴ Jubileler, 31:5-23; James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015.

⁵ Bu soy seçiminin anlatımı için bkz. *Kebrä Nagast*, 68. bölüm.

⁶ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁷ Necaşi, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ን-ግ-ሠ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. (Bkz. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393).

⁸ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/kralıdır.

⁹ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

yayınlanmadığını söylemekle beraber¹⁰ zaman içinde yeni *gadl*lerin varlığı veya mevcutların farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan *gadl*de onun saraydan kaçışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (*kissis*) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak tahta çıkışı konu edilmektedir. *Gadl* Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹¹

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait, var olan *gadl*ler arasında zikretmediği *Gadl* Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹² Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, *Gadl* Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹³ *Gadl*, onun soyağacı, yaşanan taht kavgası ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁴

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁵ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz kalması, çöle kaçışı, evliliği, daha sonra kral olması anlatılmaktadır. Özellikle tema olarak eserde onun Tanrı için Lasta'nın merkezindeki ünlü yekpare kiliselerin yapımı için görevlendirilmesi aktarılmaktadır. Öyle ki eserde sonraları kralın ismiyle anılacak Lalibela şehrinin manevi bir yer yapan tarihi, manevi ve felsefi anlatılar detaylandırılmaktadır.¹⁶ Eserdeki ayrıntılar dini-sanatsal eserlere konu olduğu¹⁷ gibi Lalibela'nın öne çıkarılan yönünün ne olduğu konusundaki tartışmaları da beraberinde getirmektedir.¹⁸ *Gadl* Lalibela'nın, kayaya oyulmuş kiliselerinin inşasından yüz yıl sonra yazıldığına inanılmaktadır. Eser 1892 yılında Jules Perruchon tarafından Fransızca yayınlanmış,¹⁹ 2018 yılında Amhariceye de çevrilmiştir.²⁰

Gadl Nakuto Laab, diğer iki kralın menkıbelerdeki içeriklerle tematik olarak benzer şekilde Nakuto Laab'ın sarayda büyütülmesini, tahta iki sefer çıkışını ve Mısır'la olan ilişkileri aktarmaktadır.²¹ Yetbarak ile ilgili olan *Gadl*'a gelince Tamrat onun bir yazmasına rastlandığını bildirmekte ve orijinalinin Tigre'deki Mekane Satwa

¹⁰ Tadesse Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi, 1968), 104. dn. 2.

¹¹ Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. (Bkz. Paolo Marrassini, "Il Gädäl Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", *traduzione, Supplément au n°85 des Annales del Istituto Universitario Orientale* (Naples, 1995)). (Çalışmamızda Marcin Krawczuk'in, *Gadla Yemrehana Krestos* (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]) adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır).

¹² "Harbay (ዘርቢይ)" *Encyclopaedia Aethiopia*, Siegbert Uhlig, vd. (eds.) *Encyclopaedia Aethiopia* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014), (Erişim 01 Haziran 2022).

¹³ Marie-Laure Derat, "The Zäg'w'e dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie* 25, (2010), 157, dn. 1.

¹⁴ Farklı yazmaların karşılaştırması için bkz. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* (Addis Ababa, 2018), 15.

¹⁵ Bu eserin yanında Sergew Hable Selassie, Lalibela'nın hayatını konu eden *Zena Lalibela* isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir (Sergew Hable Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270* (Addis Ababa, 1972), 266). (Lalibela'nın eşi olan Masqal Kebrä ile ilgili de yayınlanmamış iki hayat hikayesinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Lalibela yakınlarındaki Gannata Maryam Kilisesinde diğeri ise Aksum'da bulunmaktadır).

¹⁶ Yirga Gelaw Woldeyes, "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy*, (2019), 9.

¹⁷ Hayatını konu edinen şerit karikatürler bulunmaktadır. (Ayrıca bkz. Pankhurst Richard, Pankhurst Rita, "King Lalibela: His Supposed Travels, Tribulations and Achievements", *Annales d'Ethiopie*, 22 (2006), 45-71).

¹⁸ Serge A. Frantsouzoff, "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?" *Scrinium*, 338 (Online Yayın: 16 Temmuz 2019).

¹⁹ *Vie de Lalibala, roi d'Éthiopie*, Ed. Jules Perruchon, (Paris: Publications de l'École des Lettres d'Alger. Bulletin de correspondance africaine), 1892.

²⁰ ገደለ ቅዱስላላበላ-በቅዱስ ላሊበላ ስብከት ጉባኤ. ሆኖ እትም: ፕሮግራም ማተሚያ ቤት, 4th ed. (Addis Ababa: Progress Printing House, 2010). (Ayrıca 2021 yılında *Gadl* Lalibela koleksiyonlarına dair kapsamlı ve metin analizli bir doktora tezi bu alanın uzmanlarından biri olan Derat'ın danışmanlığında yapılmıştır. Bkz. Nafisa Valieva, *The 'Gadla Lalibala Collection of Textual Units', Tradition and Documentation* (Faculty of Humanities at the Universitat, Doktora Tezi, Hamburg, 2021).

²¹ Conti Rossini, 1943 yılında bu eseri neşretmiştir. (Bkz. Conti Rossini, "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, II (1943), 105-232).

adlı bir manastırda olduğunu söylenmektedir. Tamrat'a göre *gadlin* içinde çok sayıda anakronizm ve çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Temasal olarak taht hakkının gasp edilmesi ele alınmaktadır.²²

Zagwe Hanedanlığı'nın son dönemini anlatan Be'ela Nagastat (Kralların Zenginliği) isimindeki metin ise George Wynn Brereton Huntingford tarafından tercüme edilerek kritik edilmiştir.²³ Gadllerdeki bilgilerin iç tutarlılık ve tarihsel açıdan güvenilirliği konusu tartışıla gelmektedir.²⁴ Zira bu eserlerin kaleme alınışı bir kronik tutma amacıyla gerçekleşmemiş olup hayatı konu edilen kişinin dindarlığı ve mucizelerini aktarma üzerinedir.

Zagwe dönemine dair dış kaynaklara gelince Arapça eserler arasında Kipti bir rahip olan Ebu'l-Mekarim'in (1161'den önce-1204'den sonra) Mısır ve civarındaki kilise ve manastırları anlatan *Tarih* isimli eser bulunmaktadır. Bu eser Basil Thomas Alfred Evetts tarafından neşredilmiş ve *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.²⁵ Yine bu dönemde Giyorgis'in (Circis el-Mekin b. Al-Amid, 1206-1273) *El-Mecmu'u'l-Mubarek* adlı eseri bulunmaktadır. Özellikle "Müslümanların Tarihi" olarak tanınan ikinci bölüm İslam'ın zuhurundan 1260 yılına kadarki dönemi kapsamaktadır.²⁶ Eser Etiyopya İmparatoru Lebna Dengel (1508-1540) döneminde *Tariha Walda Amid* (Walda Amid'in Tarihi) ismiyle Geez diline tercüme edilmiştir. Etiyopya kaynakları arasında dünya tarihi için önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Etiyopya Kilisesi, Kipti Kilisesi'ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kipti patriklerinin Kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı'nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi'nin Kıpti Kilisesi'ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya'ya dair tasarrufları, dolaylı olarak Etiyopya tarihini aydınlatmaktadır. Bu kapsamda Severus b. Mukaffa'nın (ö.987) yazımını başlattığı *Tarihu Batarike el-Kenise el-Misriye* (Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi) isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁷ İbn Rahib'in (yak. 1210-1290) *Kitâbu't-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Geez diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan Yakubi ve Mesudi'nin eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı'nın yıkılışından sonrasına tekabül eden döneme dair Habeşistan'la ilgili çok kıstıtlı aktarımlar bulunmaktadır.²⁸

2. Zagwe İsminin Kökeni ve Hanedanlığın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha²⁹ olan Zagwe Hanedanlığı'nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot'un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael'in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw'dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Geez dilinde "takip etmek", "kovalamak" anlamındaki (agyeye)³⁰ veya Agaw dilindeki "melik" ve "lider" kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı'nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin

²² Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 102, dn. 2.

²³ G. W. B. Huntingford, "The Wealth of Kings' and the End of the Zāguē Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28:1(1965), 1-23.

²⁴ Steven Kaplan, "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia" *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

²⁵ *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries*, tran. B.T.A. Evetts, (Oxford, 1895). (Eser daha sonra Samuel Süryani tarafından 1984 ve 2000 yılında 4 cilt halinde basılmıştır. Samuel Süryani, eserin isminde belirttiği üzere kitabın yanlışlıkla Abu Salih Ermeni'ye nispet edildiğini söylemektedir. Bkz. *Tarih al-kanais wa-l-adyura fi l-qarn al-tani' asar al miladi li-'Abi al-Makarim alladi nusiba hata'an ila 'abi Salih al Armani i'dad wa ta'lia al-rahib Samu'il al Suryani*, (1984); *Tarih Abu Makarim, i'dad al-anba Samu'il usquf Sabin al-Qanatar*, (2000). İlk cildinin İngilizce çevirisi Ebu'l Makaram *The Churches and Monasteries in Lower Egypt in 13th Century* (Cairo, 1992) adıyla neşredilmiştir. Eserle ilgili diğer yazım iddiaları ve çalışmalar için bkz. Johannes Den Heijer, "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman 'Abu l-Makarim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1200-1350)* Ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/983-988).

²⁶ Samule Moawad, "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid (the elder)", *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History (1200-1350)*, Ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/566-571.

²⁷ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Alfred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

²⁸ Bunlardan en meşhuru Habeşistan'ın başkentinin Ka'ber olarak belirtilmesidir. Ka'ber'in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre'nin güneyinde veya Angot'ta aranmalıdır (Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dn. 1).

²⁹ Roha (Adefa ?), ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³⁰ Bu anlam ile Mera Tekle Haymonot'un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236).

kökeninin Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğer bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığının tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı'nın meşruiyetini dayandırdığı Kebra Nagast'in temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı'nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³¹ Buna göre İsrail³² soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı'nın yasasına karşı gelmektir. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı'nın, Kebra Nagast'teki bu iddiaları karşısında Zagwe Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be Kebra) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³³ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwıdım'ın kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğer iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne kadar Musa'nın Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunsa hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir kadınla evlendiği³⁴ ifade edilse de onun bu evlilikten bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkinde nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁵ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sıpora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁶ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili, bir ordu komutanı olarak Etiyopya topraklarına sefer düzenlediği veya Firavundan kaçarak Etiyopya'ya geldiği ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.³⁷

Josephus'a göre Firavun tarafından Etiyopyalılar üzerine sefere gönderilen Musa'ya Etiyopya Kralı'nın kızı Tharbis kuşatma esnasında âşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.³⁸ *Sefer ha-Yashar*'a göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikianus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.³⁹ Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoniya'nın Kikianus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴⁰

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde Sayılar Kitabı'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğinin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılmış ve Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴¹

³¹ Kebra Nagast, 34. Bölüm. (Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, trans. E. A. Wallis Budge, (London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society, limited, 1922).

³² Bu bağlamda İsrail'den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

³³ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. (Bu hikâye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebra ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagua babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğer ise tanımamıştır. Ayrıca bkz. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiopia", *Rivista di Studi Orientali* (1911–12), 4/617, 623).

³⁴ Say.12. bap.

³⁵ Say.12:1.

³⁶ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", (Erişim 25 Mayıs 2022).

³⁷ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), 1/485-491.

³⁸ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

³⁹ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. Krş. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1/485-491.

⁴⁰ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36; ayrıca bkz. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

⁴¹ "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopia*.

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebu'l-Mekarim ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira o, Necaşiler için Musa'nın yanında Harun'un da ata olduğunu belirtmektedir.⁴² Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûku'l-habeşe cemi'uhum kehenetun*) olduğunu belirten Ebu'l-Mekarim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bunun yanında Neçaşi'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu bölümde onların cinayet işlemedikleri takdirde kilisede ayın yönetebilecek kifayetleri olduğu ve Musa ve Harun soyundan olduklarının söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus, Musa'nın kralın kızıyla evlendiğini belirten cümlelerin bölüm sonuna gelmesi gerekirken bunun yerine diğer konuya giriş yapıldıktan sonra zikredilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının, soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğlun varlığı hususunda daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldiği şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelenler Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. —İsrailoğulları'nın erken dönemindeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁴ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığını katı bir soy zincirine bağlayıp Harun soyunun kohan diğerlerinin Levi olarak isimlendirilmesini Babil sürgünü sonrasında tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁵ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levililiğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

Ebu'l-Mekarim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve *tabutu* bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve tabut bir arada zikredilmekte ve tabut hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir. Yani Ebu'l-Mekarim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmektedir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken ikinci bir kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılmasını ve onların *tabota* sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvurulan bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁴⁶ Yani gerek Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁴⁷ Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür. Neticde itibarıyla kent isimleri, soy iddiaları ve tasvir benzerliklerini öyle görmek veya görülmek isteneni bir miras talebi olarak algılamak imkân dahilindedir.

⁴² Abu Salih, The Armenian, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

⁴³ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

⁴⁴ Tolga Savaş Altınel - Kürşad Demirci, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.

⁴⁵ Kebr Nagast'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarının dini görev icra ettikleri görülmekle beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

⁴⁶ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

⁴⁷ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'in de Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

3. Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm sürdüğü ve onlar olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbirleriyle uyumsuz duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar arasında hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olanıdır.⁴⁸

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford,⁴⁹ ilki bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵⁰ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun, (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵¹

Gadl İyasus Moa'da⁵² buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesi'nde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından, dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtını onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵³

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten çok yaşlı olduğunu ileri sürerek Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında *abunanın* bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini, hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁴ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hâkim olmasını dönemin tarihçilerinin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarına tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁵

⁴⁸ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

⁴⁹ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28, (1965), 4.

⁵⁰ 16. yüzyılın sonlarına ait efsanelerde İyasus Mo'a'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır ("Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica* (Erişim 15 Mayıs 2022)).

⁵¹ Geleneğe göre Zagwe Hanedanlığı'nın son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'ı Ansata Savaşı'nda yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir (Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127).

⁵² Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyasus-Moa, (1214-1294), Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Gelenekte onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Onun hayatını anlatan Gadl'in 15. yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir (Bkz. Stanslaw Kur, "İyasus-Moa ('İyasus-Mo'a)", *Dictionary of African Christian Biography* (Erişim 15 Mayıs 2022)).

⁵³ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

⁵⁴ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için Bkz. Derat, "The Zäg"ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 160-161.

⁵⁵ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁵⁶, biri on bir⁵⁷ biri de on altı⁵⁸ isimden oluşmaktadır.⁵⁹ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi *gall*lerde krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkılmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶⁰

(1) Mara Tekle Haymanot			
(2) Tantawidim	Girwa-Siyum	Zan-Siyum	
	(3) Yemrehanna Kristos	(4) Harbay	5) Lalibela
		6) Nakuto Laab	7 Yetbarak

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶¹ Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶² Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶³ olduğu kadar Gudith'in soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bunun yanında Mara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kuran rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre Dil Nead'in generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁴

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawidim hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesi'nde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawidim "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawidim" demektedir.⁶⁵ Hanedanlık ailesinden Tantawidim'in Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawidim'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları taht için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawidim'in yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan

⁵⁶ Zagwe kralları hakkındaki listeler şu şekildedir: 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132- 72), 3. Lalibala (1172-1212), 4. Na'akueto la'ab (1212-1260), 5. Yetbarak (Za'elmaknun) (1260-8).

⁵⁷ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam hanedanlık süresi 354 yıldır. (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bkz. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10).

⁵⁸ Bir diğer krallık listesi şu şekildedir: 1. Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrari (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebeke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁵⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dn. 1; Siegbert Uhlig, (ed.), vd. *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017), 110.

⁶¹ Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmamasının yatması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot ismindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarıyorsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında da görülmektedir.

⁶² Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (ሙረሪ) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶³ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile, (Edinburg, 1805)*, 2/451-453.

⁶⁴ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır ("Tärda' Gäbäs (ትርዳእ፡ ገበዝ)", *Encyclopaedia Aethiopia*).

⁶⁵ Hükümdarlık ismi Süleyman, takma adı ise Gabra Madhin (ገብረ፡ ሙድግን)dir.

mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışın miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁶⁶

4. Kissis⁶⁷ Kral Yemrehanna Kristos (ይሙረኅና ክሬስቶስ)

Zagwe Hanedanlığı'nın en meşhur krallarından ilki olan Yemrehanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁶⁸ anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrehanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrehanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁶⁹ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul, onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷⁰ Gadl'a göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrehanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce *dekon* daha sonra da *kissis* olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrehanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kissis-kral" dir.⁷¹ Kendinden sonra gelen Zagwe krallarının aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kissis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷²

Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı ona bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde -onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek- Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görülmektedir. İlk önce Zazy'a da daha sonra da Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş, orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.

Tamrat'a göre Yemrehanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷³ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁴ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adını anan ve kilisesini ziyareti edenin büyük manevi ödülleri mükafatlandırılacağı, bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. Netice de bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrehanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*), onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu söylemektedir.⁷⁵ 19 Temket'te anılan Yeremhanna Kristos anısına, onun adıyla anılan kilisede muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası okunmaktadır.⁷⁶

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğü zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁷⁷ Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁷⁸ bu iki ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermektedir.

⁶⁶ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116-117.

⁶⁷ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kissis negustur*. Türkçede rahip ve kissis (keşiş) kelimelerinin yanlışlıkla birbiri yerine kullanılmasını devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kissis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır (Konuyla ilgili bkz. Tolga Savaş Altinel, "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179).

⁶⁸ Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, Ed. George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. 2011).

⁶⁹ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır (C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares* (Cambridge University Press, 1961), 1/203).

⁷⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dn. 2. (Bu aşamada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir).

⁷¹ Nakuto Laab için de Gadl'in de kâhin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷² Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 33.

⁷³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁴ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

⁷⁵ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁷⁶ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 185.

⁷⁷ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 175.

⁷⁸ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem olduğunu görmek mümkündür. Zira bu dönemde Müslüman yöneticilerin, hakimiyeti altındaki Hıristiyanların göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriyeli Hıristiyanların desteklerinin olması, bu bölgenin inşasında da bir mutabakatın olduğu anlamındaki yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁷⁹ bunun ötesinde Ebu'l-Mekarim'in Necaşileri kâhin olarak sunmasını anlaşılmaya çalışılmıştır.⁸⁰ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur kohen-kralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyetini belirtmek bağlamında konu edinilmektedir. Yemrehanna; kendine ait Gadl'de Nuh, Yakup, Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levilî olarak sunulmaya çalışılmış ve Levilî olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levilî olmasının onu Levilî yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi Gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahih inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak Gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünülürken bu kehanetin onun mu yoksa Gadl'in yazıldığı zamanın mı bir bakışı olduğu tartışmalıdır.⁸¹

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸² Bununla beraber Mısır'dan bu dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

5. Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸³ hariç Yemrehanna'nın diğer ardılları da azizdir. olduğu şeklindedir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un oğlu olup Markeza isminde biriyle evlenmiş ve ondan Nakuto Laab isminde bir oğlu olmuştur. Adı belirtilmeyen bir *abuna* aracılığıyla Melek Mikail'e adanan bir Tabot'la kilise inşa etmiştir.⁸⁴ Onun taht isminin Gabra Maskal olması -Lalibela ile aynı olmaktadır-⁸⁵ tartışmalıdır. Lalibela'nın hayat hikayesinde Harbay'ın onu taht için potansiyel bir rakip olarak görüp zulmettiği daha sonra ise onun Lalibela ile uzlaşarak tahttan feragat ettiği aktarılmaktadır.

Harbay'ın Patrik ve *abuna* tarihi açısından Etiyopya Kilisesi'ni Mısır'dan bağımsız kılmaya çalışan kral olduğu düşünülmektedir.⁸⁶ Rivayete göre Patrik II. Gabriel (1131-1145) döneminde Etiyopya'ya gönderilen *Abuna* Mikail zamanında iki önemli hadise cereyan etmiştir. Bunlardan ilki *abuna* hayatta iken, Mısır'dan onun yerine yeni bir *abuna* istenilmesidir. Bir diğeri ise Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılmasının talep edilmesidir. Halife tarafından ilk önce sıcak karşılanan bu teklif, patriğin bunun Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlığına götüreceğini bildirmesi üzerine reddedilmiştir.⁸⁷ Akabinde Etiyopya'yı vuran doğal bir felaket Harbay'ı günahkarlıkla suçlamaya (günahkar kral) sebep olmuştur. Aziz olması yanında onu yeren bilgilere rastlanılması hatta bunun bir külte dahil edilmesi onun Etiyopyalılar gözünde en azından bir müddet farklı algılandığını göstermektedir. Zaten diğer üçüne oranla onun kültünün sönük kalmasının arkasında böyle bir nedenin olması mümkün gözükmektedir.

⁷⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸⁰ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 177-181.

⁸¹ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 181.

⁸² Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dn. 3.

⁸³ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır (Kinefe-Rıg Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97).

⁸⁴ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 189.

⁸⁵ Gabra Masqal aynı zamanda Lalibela'nın da ismidir. Harbay'ın tahttan feragat ettiğinde lakabını da kardeşine verdiği aktarılmaktadır. Harbay için zikredilen bir diğer isim olan Gabra Maryam için ise bir yanlış anlaşılma olduğu yorumu yapılmaktadır ("Harbay", *Encyclopaedia Aethiopia*).

⁸⁶ Richard Pankhurst, *The Ethiopians: A History* (Oxford: Blackwell, 2001), 47; Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 33.

⁸⁷ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

Lalibela'nın krallığının akıbeti, karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰⁰ Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına tören yapılmaktadır. Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük bir kaya ile kapatılmış mahzende metfun olduğu düşünülmektedir. Öyle ki hacılar bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmaya özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir haç,¹⁰¹ Bet Medhane Alem kilisesinde muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır. O günlerden¹⁰² başlamak üzere kaya kiliselerin inşasıyla burasının Hristiyanların yoğun ziyaretine maruz kalması, Lalibela'yı günümüzde Aksum'dan sonra ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır.¹⁰³

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁴, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş, ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁵ Onunla Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁶ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁷ Bunun yanında rivayetler onu başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹⁰⁸ Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹⁰⁹ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹⁰

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'den itibaren yerelliği aşan bir kültür oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹¹ Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültürünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, reliplerinin muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹² Özellikle bu kralların tek eşi olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerinde bir etken olarak değerlendirilmelidir.

İlk olarak Yemrehanna Kristos ve Lalibela için, ondan iki yüzyıl sonra da Harbay ve Nakuto Laab adına bir kültür oluşumundan söz edilmektedir.¹¹³ Derat; Harbay ve Nakuto Laab'ın kültürünün başlangıcını 18. yüzyıla

¹⁰⁰ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279. (Diğer yandan *Gadl Kebrä Misqal'a* göre ise Yebarak'ın, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara bağış olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış, Nakuto fidesini ödeyerek hürriyetine kavuşmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebrä'nin akıbetiyle ilgili olarak da onun bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279).

¹⁰¹ Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigeba) haçının yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. O, bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigeba adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir ("*Afro Ayigeba*", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹⁰² Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır (Bkz. Beckingham, *The Prester John of the Indies*, 1/282).

¹⁰³ Onun yapıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276).

¹⁰⁴ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır (Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117).

¹⁰⁵ Rossini, *Gli Atti di Re Na'akueto La'ab*, 113-176.

¹⁰⁶ Michael Belaynesh, "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography* (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹⁰⁷ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) 1/283.

¹⁰⁸ Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹⁰⁹ Huntingford'a göre Gadl anlatımından, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığı ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁰ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır ("*Näekkwéto Läab (ገእኩተ ለአብ)*", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹¹¹ Derat, "The Zägwē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184.

¹¹² Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 32 (1986), 1-13.

¹¹³ Derat, "The Zägwē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184-189.

ötelemektedir. Bu sonuca Gad'lerin olası yazı tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'da dört kralın bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığından dört kralın aziz olarak kabul edilmelerine onların dönemin siyasi ve dini koşullarında almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin yardımcı olduğu söylenebilir. *Abunalık*¹¹⁴ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi *abunanın* görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'den itibaren bakacak olursak¹¹⁵ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir konum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'ın başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çektirilmiştir. Daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹¹⁶ Bunun akabinde 940-970 yılları arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'in aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atamıştır.¹¹⁷ Onun atanması halk tarafından krallığın (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁸

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp bunun yerine sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve Kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹¹⁹ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından atanan *Abuna* Severus ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize sebep olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus, halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²⁰ 1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²¹ üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²²

¹¹⁴ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kipti Kilisesi'ne bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer faktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

¹¹⁵ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini, biri uzun kronolojiyi, ikincisi kısa kronolojiyi esas almak üzere kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yaparak ele almaktadır (Bkz. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia* (Varsovie, 1997), 145-165; 165- 187).

¹¹⁶ 10. yy'ın başında İskenderiye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemekle görevlendirilmiştir. Onun tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış, *abunalık* görevi sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakılmış ve gerçek daha sonra anlaşılırsa da Petrus hayatını sürgünde tamamlamıştır (Bkz. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 58 (1962), 43-44).

¹¹⁷ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133.

¹¹⁸ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹¹⁹ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. (Nihayetinde Mısır'a getirilen Cyril idam edilmiştir).

¹²⁰ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı şeklindeki restine, Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık verdiği rivayet edilmektedir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155).

¹²¹ Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle ilgili başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157).

¹²² Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47.

12. ve 13. yy'de da *abunalık* makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde Kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılması talep edilerek¹²³ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşi Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁴ Böylelikle kraliyet sarayından birisi Kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meinardus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Süryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma meydana gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁵

Zagwe Hanedanlığı dönemi, *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması ve/veya Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalar* bu dönemde rastlanılması ve sonuçta dolaylı da olsa Etiyopya Krallığı'nın Kilise'yi patriklikten bağımsız kılma teşebbüsü yine bu döneme denk gelmektedir. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak *içegeliğin*¹²⁶ ihdas edilmesini ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesini önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış bir hamle olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür bulunmamaktadır. Bunun aksine Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan, kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gadl'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Etiyopya topraklarına gelip burada evlendiğine dair rivayetler dayanak olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levilî bir kadınla evlendiği ve Levilî olduğu söylenmiş veya Nakuto'nun kâhin olduğu aktarılmışsa da bu, Yahudilikteki Levilî ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Yahudilikte bilindiği anlamda Levilî veya kohen soyundan olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de Kebra Nagast'ta görüldüğü üzere Levilî olmanın soydan ziyade din adamı olma ile ilişkilendirilmesinin, Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyuştuğunu belirtmekte yarar vardır. Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kıssıs* kral olmak üzere dört mensubu (?) aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan *gadler* yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise de bu bilgiler tarihi açıdan karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

¹²³ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁴ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁵ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonlarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49).

¹²⁶ "Echage/ Itchege (Ge'ezde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." (Bkz. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125).

Kaynakça

- Abu Salih, The Armenian. *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. Trans. Basil Thomas Alfred Evetts. Oxford: The Clarendon Press, 1895.
- Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179.
- Altinel, Tolga Savaş - Kürşad Demirci. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.
- Atiya, A. Suryal vd. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire : Publications de la société d'archéologie copte, 1948.
- Aykit, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia". *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, ed. Barbara Schuler, 161-187. Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013.
- Beckingham, C. Fraser - Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.
- Belaynesh Michael. "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*.
http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html
- Budge, E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge, 1928.
- Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. London-New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2017.

- Den Heijer, Johannes. "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)* Ed. David Thomas-Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 4 /983-988.
- Derat, Marie-Laure. "The Zāgʿa dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos". *Annales d'Ethiopie*. 25 (2010), 157-196.
- Filler, Elad. "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory". TheTorah.com. <https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>.
- Frantsouzzoff, Serge A. "The Acts of Lalibāla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?". *Scrinium*, 338. https://brill.com/view/journals/scri/15/1/article-p335_22.xml?language=en&body=pdf-49903
- Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.
- Grierson, Roderick. (ed.) *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.
- Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*. ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.
- Hassen, Ibsa Ahmed. "Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırkkale Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 71-92.
- Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, 2018.
- Henze, Paul B.. *Layers of Time A History of Ethiopia*. New York: Palgrave, 2012.
- Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.
- Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. Trans. William Whiston, 1737.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.
- Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 1986, 32 (1986), 1-13.
- Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.
- Krawczuk, Marcin. Gadla Yemrehanna Krestos (the life of Yemrehanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]).

<https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemrehanna-Krestos-the-life-of-Yemrehanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century>

Kur, Stanslaw. "Iyasus-Moa ('Iyäsus-Mo'a)", Dictionary of African Christian Biography. <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>

Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem 2016, 1-17.

Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annales del Istituto Universitario Orientale*. Naples, 1995.

El Mekin, Circis b. Amik. *Historia Saracenica*, Erpenius, Trans. Thomas Erpenius. Leiden, 1625.

Moawad, Samule. "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)*, Ed. David Thomas, Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 566-571.

Munro-Hay, Stuart C.. *Ethiopia and Alexandria*. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia. Varsovie, 1997.

Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61/1 (2006), 120-137.

Oliver, Roland (ed.). *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600*. Cambridge University Press, 1977.

Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie*. 22 (2006), 45-71.

Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale*. Ed. Louis Cheikho. Beyrut, 1903.

Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300*. James Currey, 2012.

The Queen of Sheba and Her Son Menyelek. Budge. Trans. E. A. Wallis Budge. London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society Limited, 1922.

Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell'Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4, (1911-12), 599-651.

Rossini, Conti. "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S., 2 (1943), 105-232.

- Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14/2 (1983), 135-156.
- Sefer Hayovelim*. Trans. James VanderKam. 2015. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/> (03.06.2022).
- Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*. Addis Ababa, 1972.
- Uhlig, Siegbert. vd. (eds.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014.
- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Ethiopia: History, Culture and Challenges*. Michigan State University Press, 2017.
- Tamrat, Tadesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, London University, Doktora Tezi, 1968.
- Valieva, Nafisa. "The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. Tradition and documentation, Faculty of Humanities at the Universitat Hamburg, Doktora Tezi, 2021.
- Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie*. Ed. Perruchon, Jules. Paris: Publications De L'ecole Des Lettres D'Alger Bulletin De Correspondance Africaine, 1892.
- Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Woldeyes, Yirga Gelaw. "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy* (2019), 1-24.
- Yohannes, Alula. "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)". *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* Adis Ababa, 2018, 1-24.
- Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies*, 2018, 12/2, (2018), 43-60.
- Zelleke, Kinefe-Rigb "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975) 57-102.

Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Yazar : tolga savaş Sayfa Sayısı : 19 Kelime Sayısı : 9336 Karakter Sayısı : 71516

ORJİNALLİK RAPORU

BENZERLİK ENDEKSİ	İNTERNET KAYNAKLARI	YAYINLAR	ÖĞRENCİ ÖDEVLERİ
%10	-	-	-

BİRİNCİL KAYNAKLAR

1	Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi - REEL SEKTÖRÜN FİNANSMANINDA SERMAYE PİYASALARININ ROLÜ	<%1
2	Kırklareli Üniversitesi - İnanç turizmi potansiyeli açısından Kırklareli il ve ilçelerinin değerlendirilmesi	<%1
3	Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (Dergipark) - Prospective Mathematics Teachers' Strategies for Evaluating the Accuracy of Proofs in the Field of Analysis	<%1
4	Gazi Kitabevi Tic. Ltd. Şti. - Çeşitli finansal oranlar ile kârlılık arasındaki ilişki: Katılım bankaları üzerine bir uygulama	<%1
5	openaccess.cu.edu.tr - The Investigation of Different Lead Concentrations on Sunflower's (Helianthus annuus L. cv Eklor) Some Physiological Parameters	<%1
6	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi - The role of Afad in Turkey's humanitarian diplomacy	<%1
7	0 - Öncelik 3 (Yeşil Alan) Kodlu Hastaların Acil Servise Başvurma Sebepleri ve Acil Servisin Yoğunluğuna Etkileri	<%1
8	0 - Internet Source	<%1
9	JOURNAL OF EDUCATION AND FUTURE (Dergipark) - Sınıf Öğretmenlerinin Ev Ödevlerine İlişkin Görüşleri	<%1
10	0 - THE PUBLIC USE OF REASON IN KANT AND ITS NECESSITY FOR (THE) ENLIGHTENMENT	<%1
11	internet source - YBDP Current situation and analysis 224.48 MB Dökümanlarım Ekle	<%1
12	Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi - Failed transition to democracy in Egypt	<%1
13	Yeditepe Üniversitesi - The exchange rate determination in emerging markets: theory and practice	<%1

14	Yeditepe Üniversitesi - Promotion of campaigns of political parties in Turkey: The sample of 2002-2009 Republican People's Party-Justice and Development Party	<%1
15	İslam Araştırmaları Dergisi - Kur'an'ın Kavram ve Bağlam Hassasiyetine Bir Örnek Olarak İdris Peygamber	<%1
16	University of Agribusiness and Rural Development/Bulgaria, University "St. Kliment Ohridski" Faculty of Economics/Macedonia - Türkiye'de Üreticilerin Tarımsal Desteklerden Faydalanma Durumu Üzerine İnceleme	<%1
17	www.mimesis-dergi.org - Internet Source	<%1
18	İstanbul Üniversitesi - Muhafazakârlaşan türkiye ekseninde muhafazakâr kadın dergileri (Alâ ve Cosmopolitan dergilerinin karşılaştırılması)	<%1
19	Anadolu Üniversitesi - Amorium kenti/Büyük Mekan'da bulunan mimari plastik elemanlar	<%1
20	www.ktp.isam.org.tr - Rus Musteşrik İgnatij Julianovic Krackovskij'nin "En-Necm" İsimli Makalesi Üzerine	<%1
21	0 - Internet Source	<%1
22	Genealogy - Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia	<%1
23	İstanbul Üniversitesi - Fransız oryantlizminde kelâm çalışmaları: İrâde ve imâmet örneği	<%1
24	Genealogy - Decolonizing Ways of Knowing: Heritage, Living Communities, and Indigenous Understandings of Place	<%1
25	Theoretical Roman Archaeology Journal - Disturbed, Damaged and Disarticulated: Grave Reuse in Roman Italy	<%1
26	sdplatform.com - Internet Source	<%1
27	ttkb - İslam Ansiklopedisi - Cilt 35	<%1
28	Milel ve Nihal - Hıristiyan Doktrinlerin Delillendirilmesinde Kur'an'ın Kullanılması	<%1
29	Ankara Üniversitesi - Etiyopya-Harar Bölgesinde yeniden İslamlaşma (XVIII-XX. Yüzyıllar)	<%1
30	Ege Üniversitesi - Memlûk Sultanı el-Melik ez-Zâhir Seyf ed-Dîn Çakmak Dönemi	<%1
31	Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften - Presbeia Theotokou	<%1
32	0 - Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi Cilt: 2 - Sayı: 2 Sayı Tam Dosyası.	<%1
33	Orta Doğu Teknik Üniversitesi - A pan-islamist in Istanbul: Jamal ad-din Afghani and Hamidian islamism, 1892-1897	<%1
34	Oxford University Press - The Chronicle of Seert: Christian Historical Imagination in Late Antique Iraq	<%1

35	Ankara Üniversitesi - Yahudilikte itikâdî sapkınlıklar ve cezaları	<%1
36	Ankara Üniversitesi - Sinoptik İnciller'de Yahudiliğe ait izler (Mesih, Tanrı'nın Krallığı, yasa, temizlik)	<%1
37	ttkb - Tanrının Maskeleri: Doğu Mitolojisi	<%1
38	www.dinvemitoloji.com - Internet Source	<%1
39	Çukurova Üniversitesi - Yemen bölgesiyle ilişkili Kur'ân kıssalarının tarihsel ve kültürel açıdan tahlili	<%1
40	Milel ve Nihal - Tolga Savaş Altinel, İsrailoğulları'nın Kutsal Soy: Kohenler (İstanbul: MilleNihal, 2021)	<%1
41	Dini Araştırmalar - MİRYAM PEYGAMBERİN KİMLİĞİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	<%1
42	Ebook - Murat Tural - OrtaaâB Doğu Hçristiyanlçbçnda Manastçr Hayatç	<%1
43	Brepols - La cohabitation religieuse dans les villes Européennes, Xe - XVe siècles	<%1
44	Ebook - _ Encyclopedia of Religion/12 PIUS IX - RIVERS	<%1
45	kaynakca.hacettepe.edu.tr - Internet Source	<%1
46	- Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi - 08 (Cilve)	<%1
47	www.gutenberg.org - On the Fringe of the Great Fight by George Gallie Nasmith	<%1
48	www.gutenberg.org - Maitre Cornelius by Honoré de Balzac	<%1
49	Diyalektolog - Ulusal Hakemli Sosyal Araştırmalar Dergisi - TAHAYYÜL EDİLEN SİYASAL BİR ÜST KİMLİK: OSMANLILIK	<%1
50	Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi - Afrikalı Falaşalar: Falaşaların Etnik Köken Teorileri ve Dini Kimlikleri Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz	<%1
51	www.scribd.com - Internet Source	<%1
52	Ankara Üniversitesi - Tarih sahnesine çıkışından Hippo Regius kenti'nin ele geçirilmesine kadar vandallar (435)	<%1
53	Milel ve Nihal - Kuran'daki Ruhban ve Kıssisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi	<%1
54	Ebook - _ Encyclopedia of Religion/5 ETERNITY - GOD, AFRICAN SUPREME BEINGS	<%1
55	- Türkiye Tarihi - 2 (1453-1603)	<%1

56	www.ktp.isam.org.tr - Yeni Hindistan Yolu ve Amerika'nın Keşfine Osmanlıların Cevabı	<%1
57	İslami Araştırmalar - Tevrat'ta Ahiret ve Diriliş İnanıcı Neden Zikredilmedi? Yahudi Düşünürlerin Gerekçeleri ve Kur'an'ın Tanıklığı	<%1
58	Yıldız Teknik Üniversitesi - Tarih içinde Sevakin Adası	<%1
59	Gazi Üniversitesi - heykel uygulamasında yeniden yüzlendirme	<%1
60	Hacettepe Üniversitesi - İslam resim sanatında Hz. Ali ve Hâvername	<%1
61	Before the Manifesto: The Life Writings of Mary Lois Walker Morris - 1880 "I Can Earn a Triful"	<%1
62	University of California Press - The Stranger at the Feast	<%1
63	Beytulhikme An International Journal of Philosophy - Devlet'in Filozofu Timaios'un Tanrısı mı?	<%1
64	Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları (Dergipark) - Lozan Barış Konferansı Sürecinde İtalyanların Müzakerelere Yaklaşımı	<%1
65	www.medicana.com.tr - Internet Source	<%1
66	OLBA - Iconiumlu Azize Thecla Yaşamı ve Mucizeleri	<%1
67	Routledge - Languages and Cultures of Eastern Christianity: Ethiopian	<%1
68	BRILL - Christian-Muslim Relations. A Bibliographical History. Volume 4 (1200-1350)	<%1
69	Brill - The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?	<%1
70	0 - Internet Source	<%1
71	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi - Afrika Müslümanlığına Osmanlı Mısırı'nın Katkısı	<%1
72	İslami İlimler Dergisi - Antakya Hıristiyanlığı ve Hıristiyan Kredosunun Belirlenmesine Yol Açan Tartışmalardaki Rolü	<%1
73	İslam Araştırmaları Dergisi - Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)	%2
74	BRILL - A Companion to Medieval Ethiopia and Eritrea	<%1

Editörün Ön İnceleme Notu: Makale metni, Dergi Yazım İlkeleri ve İSNAD Atıf Sistemi'ne uygunluk açısından incelenmiştir. Eksik veya hatalar var ise metinde belirtilmiş ve her bir hata türünde hatalı yazım **SARI** ile doğrusu **YEŞİL** metin vurgu rengi ile işaretlenmiştir. Metinde olabilecek diğer hatalar veya eksikliklerin tarafınızdan tashih edilebilmesi metni güçlendirecektir.

NOT:

Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Öz

Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği Kebra Nagast'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş ve Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuştur. Taht meşruiyetinin tamamen soyu önelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında Kebra Nagast'ın anlatısına ekleme bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiğini konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığının da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklarda yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşiler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığının üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehanna Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kıssis Kral" unvanıyla anılmakta, onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikâyenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Etiyopya topraklarına gelmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığı'yla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynaktaki Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvuru bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığına dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısı ne zaman iktidara geldikleri, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında -onların taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin Mısır'daki siyasi ve dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Alan Adı İslam Tarihi, Kelam, Hadis vb., Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya, Din Adamlığı.

The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Hagiographies (Gadl) and Priesthoods

Abstract: According to Kebra Nagast, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. As a matter of fact, there are stories among the people that add to the narrative of Kebra Nagast, that they too are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron, and beyond that, the Negus of that period were defined as priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehanna Kristos is called "Kissis King" as reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it has been tried to analyze the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story similar to the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Harun and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* in it. Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort made to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise information about the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls that were written after this dynasty, even during an anti-Zagwe government, it is seen that they were canonized, Although they are usurpers. At this point, it has been argued in our study that one of the most important factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority and conditions in Egypt. As a matter of fact, these kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and tried to build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron in lineage, but like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Keywords: Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nın anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce Tanrı'nın kâhini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır. Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un, kardeşleri arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un

¹ Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar.14:18-20.

² Yar.27:1-40.

İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine Yaratılış Kitabı'nın sonunda Yakup'un bu sefer de torunları Efrayim ve Menaşşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.³ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazanların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan Jubileler Kitabı'nda oğulların ve torunların kutsanmasına dair bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bakımından en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun Yaratılış Kitabı'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torununu kutsamasıdır. Jubileler Kitabı'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁴ Yani Jubileler Kitabı'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasından imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nın İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasından da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması Jubileler Kitabı'nın yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gerekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzeri de Jubileler Kitabı'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettiklerini, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan, yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁵ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçılarındır. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁶ Musa ve Harun geldiğinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda necaşilerin⁷ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁸ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve necaşilerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kisis-kral unvanlı Yemrehanna Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Bu kapsamda Zagwe Hanedan üyeleri hakkındaki bilgiler onların hayat hikayeleri ve tarihi kaynaklardan aktarılmaya çalışılmıştır. Bu hanedanlıkla ilgili olarak İsrailoğulları nazarındaki soyun meşruiyet dayanağı yapılmasının

³ Yar.49:1-28.

⁴ Jubileler, 31:5-23; James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015.

⁵ Bu soy seçiminin anlatımı için bkz. *Kebrä Nagast*, 68. bölüm.

⁶ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁷ Necaşi, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ገ-ገ-ገ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. (Bkz bk. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393).

⁸ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/kralıdır.

bir örneğinin Habeşistan topraklarına ne oranda yansımış olduğu araştırılmaya çalışılmıştır. İsrailoğullarının erken döneminde var olan daha sonra Levililer, ve Kohen sınıfı altında toplatılan Musacılar ve Haruniler gibi rahip sınıfların izlerine Habeş topraklarında ulaşma amacıyla hareket edilmiş ancak bu soy iddialarının mevcut bilgiler çerçevesinde bir söylenti olarak kaldığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca krallarının din adamları olmasından Haşmonilerde olduğu gibi din adamlığı ve krallık yetkilerinin bir şahısta toplanmasından farklı olarak sadece krallarının din adamlığını icra edebilecek düzeyde olması veya dine hizmet eden dindar krallar olarak anlaşılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında din adına aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

1. Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (Gadl) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatlarını konu edinen menkıbe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "gadl" denilmektedir.⁹ Tadessa Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "gadl'ler bulunduğunu, bunlardan ikisinin o ana kadar yayınlanmadığını söylemekle beraber¹⁰ zaman içinde yeni gadllerin varlığı veya mevcutların farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan gadlde onun saraydan kaçışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (kissis) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak tahta çıkışı konu edilmektedir. Gadl Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹¹

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait, var olan gadller arasında zikretmediği Gadl Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹² Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, Gadl Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹³ Gadl, onun soyağacı, yaşanan taht kavgası ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁴

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁵ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz

⁹ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

¹⁰ Taddesse Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi, 1968), 104. dn. 2.

¹¹ Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. (Bkz. Paolo Marrassini, "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", *traduzione, Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* (Naples, 1995)). (Çalışmamızda Marcin Krawczuk'in, *Gadla Yemrehana Krestos (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])* adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır).

¹² "Harbay (ገረገሳ)" *Encyclopaedia Aethiopica*, Siegbert Uhlig, vd. (eds ed.) *Encyclopaedia Aethiopica* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014), (Erişim 01 Haziran 2022).

¹³ Marie-Laure Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie* 25, (2010), 157, dn. 1.

¹⁴ Farklı yazmaların karşılaştırması için bkz. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* (Addis Ababa, 2018), 15.

¹⁵ Bu eserin yanında Sergew Hable Selassie, Lalibela'nın hayatını konu eden *Zena Lalibela* isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir (Sergew Hable Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270* (Addis Ababa, 1972), 266). (Lalibela'nın eşi olan Masqal Kebra ile ilgili de yayınlanmamış iki hayat hikayesinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Lalibela yakınlarındaki Gannata Maryam Kilisesinde diğeri ise Aksum'da bulunmaktadır).

kalması, çöle kaçıışı, evliliği, daha sonra kral olması anlatılmaktadır. Özellikle tema olarak eserde onun Tanrı için Lasta'nın merkezindeki ünlü yekpare kiliselerin yapımı için görevlendirilmesi aktarılmaktadır. Öyle ki eserde sonraları kralın ismiyle anılacak Lalibela şehrini manevi bir yer yapan tarihi, manevi ve felsefi anlatılar detaylandırılmaktadır.¹⁶ Eserdeki ayrıntılar dini-sanatsal eserlere konu olduğu¹⁷ gibi Lalibela'nın öne çıkarılan yönünün ne olduğu konusundaki tartışmaları da beraberinde getirmektedir.¹⁸ Gadl Lalibela'nın, kayaya oyulmuş kiliselerinin inşasından yüz yıl sonra yazıldığına inanılmaktadır. Eser 1892 yılında Jules Perruchon tarafından Fransızca yayınlanmış,¹⁹ 2018 yılında Amhariceye de çevrilmiştir.²⁰

Gadl Nakuto Laab, diğer iki kralın menkıbelerdeki içeriklerle tematik olarak benzer şekilde Nakuto Laab'ın sarayda büyütülmesini, tahta iki sefer çıkışını ve Mısır'la olan ilişkileri aktarmaktadır.²¹ Yetbarak ile ilgili olan Gadl'a gelince Tamrat onun bir yazmasına rastlandığını bildirmekte ve orijinalinin Tigre'deki Mekane Satwa adlı bir manastırda olduğunu söylenmektedir. Tamrat'a göre *gadlın* içinde çok sayıda anakronizm ve çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Temasal olarak taht hakkının gasp edilmesi ele alınmaktadır.²²

Zagwe Hanedanlığı'nın son dönemini anlatan Be'ela Nagastat (Kralların Zenginliği) ismindeki metin ise George Wynn Brereton Huntingford tarafından tercüme edilerek kritik edilmiştir.²³ Gadllerdeki bilgilerin iç tutarlılık ve tarihsel açıdan güvenilirliği konusu tartışıla gelmektedir.²⁴ Zira bu eserlerin kaleme alınışı bir kronik tutma amacıyla gerçekleşmemiş olup hayatı konu edilen kişinin dindarlığı ve mucizelerini aktarma üzerinedir.

Zagwe dönemine dair dış kaynaklara gelince Arapça eserler arasında Kipti bir rahip olan Ebu'l-Mekarim'in (1161'den önce-1204'den sonra) Mısır ve civarındaki kilise ve manastırları anlatan *Tarih* isimli eser bulunmaktadır. Bu eser Basil Thomas Alfred Evetts tarafından neşredilmiş ve *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.²⁵ Yine bu dönemde Giyorgis'in (Circis el-Mekin b.

¹⁶ Yirga Gelaw Woldeyes, "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy*, (2019), 9.

¹⁷ Hayatını konu edinen şerit karikatürler bulunmaktadır. (Ayrıca bkz. Pankhurst Richard, Pankhurst Rita, "King Lalibela: His Supposed Travels, Tribulations and Achievements", *Annales d'Ethiopie*, 22 (2006), 45-71).

¹⁸ [Serge A. Frantsouzoff](https://www.isnadsistemi.org/guide/isnad2/isnad-dipnotlu/14-makale/14-5-makale-internette/), "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?" *Scrnium*, 338 (Online Yayın: 16 Temmuz 2019). (online makale dipnotu gösterimi için ISNAD'A bakmanız önerilmektedir. Kaynak: <https://www.isnadsistemi.org/guide/isnad2/isnad-dipnotlu/14-makale/14-5-makale-internette/>)

¹⁹ *Vie de Lalibala, roi d'Éthiopie*, (ed.) Jules Perruchon, (Paris: Publications de l'École des Lettres d'Alger. Bulletin de correspondance africaine), 1892.

²⁰ www.isnadsistemi.org/guide/isnad2/isnad-dipnotlu/14-makale/14-5-makale-internette/, 4th (ed.) (Addis Ababa: Progress Printing House, 2010). (Ayrıca 2021 yılında Gadl Lalibela koleksiyonlarına dair kapsamlı ve metin analizli bir doktora tezi bu alanın uzmanlarından biri olan Derat'ın danışmanlığında yapılmıştır. Bkz. Nafisa Valieva, *The 'Gadla Lalibala Collection of Textual Units', Tradition and Documentation* (Faculty of Humanities at the Universitat, Doktora Tezi, Hamburg, 2021).

²¹ Conti Rossini, 1943 yılında bu eseri neşretmiştir. (Bkz. Conti Rossini, "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, II (1943), 105-232).

²² Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 102, dn. 2.

²³ G. W. B. Huntingford, "The Wealth of Kings' and the End of the Zāguē Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28:1(1965), 1-23.

²⁴ Steven Kaplan, "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia" *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

²⁵ *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries*, tran. B.T.A. Evetts, (Oxford, 1895). (Eser daha sonra Samuel Süryani tarafından 1984 ve 2000 yılında 4 cilt halinde basılmıştır. Samuel Süryani, eserin isminde belirttiği üzere kitabın yanlışlıkla Abu Salih Ermeni'ye nispet edildiğini söylemektedir. Bkz. *Tarih al-kanais wa-l-adyura fi l-qarn al-tani 'asar al miladi li-'Abi al-Makarim alladı nusiba hata'an ila 'abi Salih al Armani i'dad wa ta'lia al-rahib Samu'il al Suryani*, (1984); *Tarih Abu Makarim, i'dad al-anba Samu'il usquf Sibir al-Qanatir*, (2000). İlk cildinin İngilizce çevirisi *Abu'l Makaram The Churches and Monasteries in Lower Egypt in 13th Century* (Cairo, 1992) adıyla neşredilmiştir. Eserle ilgili diğer yazım iddiaları ve çalışmalar için bkz. Johannes Den Heijer, "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh

Al-Amid, 1206-1273) *El-Mecmû'u'l-Mubaârek* adlı eseri bulunmaktadır. Özellikle "Müslümanların Tarihi" olarak tanınan ikinci bölüm İslâm'ın zuhurundan 1260 yılına kadarki dönemi kapsamaktadır.²⁶ Eser Etiyopya İmparatoru Lebna Dengel (1508-1540) döneminde *Tariha Walda Amid* (Walda Amid'in Tarihi) ismiyle Geez diline tercüme edilmiştir. Etiyopya kaynakları arasında dünya tarihi için önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Etiyopya Kilisesi, Kıpti Kilisesi'ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kıpti patriklerinin Kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı'nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi'nin Kıpti Kilisesi'ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya'ya dair tasarrufları, dolaylı olarak Etiyopya tarihini aydınlatmaktadır. Bu kapsamda Severus b. Mukaffa'nın (ö.987) yazımını başlattığı *Tarihu Batarike el-Kenise el-Mısriye* (Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi) isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁷ İbn Rahib'in (yak. 1210-1290) *Kitâbu't-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Geez diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan **Yakubi** ve **Mesudi'nin** eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı'nın yıkılışından sonrasında tekabül eden döneme dair Habeşistan'la ilgili çok kısıtlı aktarımlar bulunmaktadır.²⁸

2. Zagwe İsmi'nin Kökeni ve Hanedanlığı'nın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha²⁹ olan Zagwe Hanedanlığı'nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot'un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael'in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw'dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Geez dilinde "takip etmek", "kovalamak" anlamındaki (agye) veya Agaw dilindeki "melik" ve "lider" kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı'nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin kökeninin Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğeri bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığının tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı'nın meşruiyetini dayandırdığı Kebra Nagast'ın temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı'nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³¹ Buna göre İsrail³² soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı'nın yasasına karşı gelmektir. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı'nın, Kebra Nagast'taki bu iddiaları karşısında Zagwe Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be

ibn Jiris ibn Mas'üd", *Christian-Muslim Relations; A Bibliographical History (1200-1350)* Ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/983-988).

²⁶ Samule Moawad, "Al-Makin Jiris ibn al- 'Amid (the elder)", *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History (1200-1350)*, Ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/566-571.

²⁷ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Afred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

²⁸ Bunlardan en meşhuru Habeşistan'ın başkentini Ka'ber olarak belirtilmesidir. Ka'ber'in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre'nin güneyinde veya Angot'ta aranmalıdır (Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dn. 1). **Metinde Ya'kübi ve Mesûdî'nin eserlerindeki anlatılara atıf yapılırken dipnotta onların eserleri kaynak olarak verilmemiştir. İlgili müelliflerin eserlerinin kaynak olarak verilmesi önerilmektedir.**

²⁹ Roha (Adefa ?), ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³⁰ Bu anlam ile Mera Tekle Haymanot'un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236).

³¹ Kebra Nagast, 34. Bölüm. (Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, trans. E. A. Wallis Budge, (London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society, limited, 1922).

³² Bu bağlamda İsrail'den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

Kebrā) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³³ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwidim'in kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğer iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne kadar Musa'nın Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunsa hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir kadınla evlendiği³⁴ ifade edilse de onun bu evlilikten bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkine nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁵ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sipora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁶ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili, bir ordu komutanı olarak Etiyopya topraklarına sefer düzenlediği veya Firavundan kaçarak Etiyopya'ya geldiği ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.³⁷

Josephus'a göre Firavun tarafından Etiyopyalılar üzerine sefere gönderilen Musa'ya Etiyopya Kralı'nın kızı Tharbis kuşatma esnasında âşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.³⁸ *Sefer ha-Yaşar*'a göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikinaus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.³⁹ Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoniya'nın Kikinaus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴⁰

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde Sayılar Kitabı'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğinin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılmış ve Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴¹

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebu'l-Mekâ'im ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira o, Necâşîler için Musa'nın yanında Harun'un da ata olduğunu belirtmektedir.⁴² Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûku'l-habeşe*

³³ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. (Bu hikâye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebrā ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagwa babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğer ise tanımamıştır. Ayrıca bkz. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiofia", *Rivista di Studi Orientali* (1911-12), 4/617, 623).

³⁴ Say.12. bap.

³⁵ Say.12:1.

³⁶ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", (Erişim 25 Mayıs 2022).

³⁷ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), 1/485-491.

³⁸ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

³⁹ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. krs. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1/485-491.

⁴⁰ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36; ayrıca bkz. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

⁴¹ "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopia*.

⁴² Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

cemî'uhum kehenetun) olduğunu belirten Ebu'l-Mekarim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bunun yanında Neçaşi'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu bölümde onların cinayet işlemedikleri takdirde kilisede ayin yönetebilecek kifayetleri olduğu ve Musa ve Harun soyundan olduklarının söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus, Musa'nın kralın kızıyla evlendiğini belirten cümlenin bölüm sonuna gelmesi gerekirken bunun yerine diğer konuya giriş yapıldıktan sonra zikredilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının, soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğlun varlığı hususunda daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldiği şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelenler Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. İsrailoğulları'nın erken dönemdeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁴ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığını katı bir soy zincirine bağlayıp Harun soyunun kohan diğerlerinin Levi olarak isimlendirilmesini Babil sürgünü sonrasına tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁵ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levilliliğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

Ebu'l-Mekarim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve *tabutu* bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve tabut bir arada zikredilmekte ve tabut hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir. Yani Ebu'l-Mekarim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmektedir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken ikinci bir kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılmasını ve onların *tabota* sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöhret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvurulan bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁴⁶ Yani gerek Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁴⁷

⁴³ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

⁴⁴ Tolga Savaş Altinel - Kürşad Demirci, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.

⁴⁵ Kebra Nagast'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarının dini görev icra ettikleri görülmele beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

⁴⁶ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

⁴⁷ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'in de Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür. Netice itibarıyla kent isimleri, soy iddiaları ve tasvir benzerliklerini öyle görmek veya görülmek isteneni bir miras talebi olarak algılamak imkân dahilindedir.

3. Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm sürdüğü ve son olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbiriyle uyuşmayan duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar arasından hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olanıdır.⁴⁸

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford,⁴⁹ ilki bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵⁰ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun, (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵¹

Gadl İyasus Moa'da⁵² buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesi'nde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından, dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtını onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵³

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten çok yaşlı olduğunu ileri sürerek Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında abunanın bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini, hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁴ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hâkim olmasını

⁴⁸ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

⁴⁹ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28, (1965), 4.

⁵⁰ 16. yüzyılın sonlarına ait efsanelerde İyasus Moa'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır ("Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica* (Erişim 15 Mayıs 2022)).

⁵¹ Geleneğe göre Zagwe Hanedanlığı'nın son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'ı Ansata Savaşı'nda yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir (Bkz. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127).

⁵² Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyâsus-Moa, (1214-1294), Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Geleneğe onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Onun hayatını anlatan Gadl'in 15. yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir (Bkz. Stanslaw Kur, "İyâsus-Moa ('İyâsus-Moa')", *Dictionary of African Christian Biography* (Erişim 15 Mayıs 2022)).

⁵³ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

⁵⁴ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için Bkz. Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 160-161.

dönemin tarihçilerinin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarına tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁵

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁵⁶, biri on bir⁵⁷ biri de on altı⁵⁸ isimden oluşmaktadır.⁵⁹ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi *gad*lerde krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkılmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶⁰

(1) Mara Tekle
Haymanot

(2) Tantawidim

Girwa-Siyum

Zan-Siyum

(3) Yemrehanna Kristos

(4) Harbay

5) Lalibela

6) Nakuto Laab

7 Yetbarak

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶¹ Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶² Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶³ olduğu kadar Gudith'in soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bunun yanında **M**ara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kuran rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre Dil Nead'ın generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁴

⁵⁵ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

⁵⁶ Zagwe kralları hakkındaki listeler şu şekildedir: 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132-72), 3. Lalibala (1172-1212), 4. Na'akueto la'ab (1212-1260), 5. Yetbarak (Za'elmaknun) (1260-8).

⁵⁷ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam hanedanlık süresi 354 yıldır. (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bkz. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10).

⁵⁸ Bir diğer krallık listesi şu şekildedir: 1.Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrari (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁵⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dn. 1; Siegbert Uhlig, (ed.), vd. *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017), 110.

⁶¹ Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmamasının yatması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot ismindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarıyorsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında da görülmektedir.

⁶² Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (ጠራሪ) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶³ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile*, (Edinburg, 1805), 2/451-453.

⁶⁴ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır ("Tärda' Gäbäs (ጠራሪ ጠራሪ)",

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawıdım hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesi'nde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawıdım "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawıdım" demektedir.⁶⁵ Hanedanlık ailesinden Tantawıdım'ın Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawıdım'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları taht için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawıdım'ın yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışın miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁶⁶

4. Kissis⁶⁷ Kral Yemrahanna Kristos (ገዳማ ገዳማ)

Zagwe Hanedanlığı'nın en meşhur krallarından ilki olan Yemrehanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁶⁸ anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrehanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrehanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁶⁹ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul, onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷⁰ Gadl'a göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrehanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce *dekon* daha sonra da *kissis* olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrehanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kissis-kral"dır.⁷¹ Kendinden sonra gelen Zagwe krallarının aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kissis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷²

Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı ona bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde -onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek- Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görülmektedir. İlk önce Zazy'a da daha sonra da Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş, orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.

Encyclopaedia Aethiopica).

⁶⁵ Hükümdarlık ismi Süleyman, takma adı ise Gabra Madhın (ገዳማ ገዳማ)'dır.

⁶⁶ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116-117.

⁶⁷ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kissis negustur*. Türkçede rahip ve *kissis* (keşiş) kelimelerinin yanlışlıkla birbiri yerine kullanılmasını devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kissis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır (Konuyla ilgili bkz. Tolga Savaş Altinel, "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179).

⁶⁸ Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, Ed. George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. 2011).

⁶⁹ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır (C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares* (Cambridge University Press, 1961), 1/203).

⁷⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dn. 2. (Bu aşamada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir).

⁷¹ Nakuto Laab için de Gadl'in de kâhin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷² Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 33.

Tamrat'a göre Yemrehanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷³ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁴ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adını anan ve kilisesini ziyareti edenin büyük manevi ödüllere mükafatlandırılacağı, bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. Netice de bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrehanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*), onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu söylemektedir.⁷⁵ 19 Temket'te anılan Yeremhana Kristos anısına, onun adıyla anılan kilisede muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası okunmaktadır.⁷⁶

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğü zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁷⁷ Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁷⁸ bu iki ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermektedir. Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem olduğunu görmek mümkündür. Zira bu dönemde Müslüman yöneticilerin, hakimiyeti altındaki Hıristiyanların göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriyeli Hıristiyanların desteklerinin olması, bu bölgenin inşasında da bir mutabakatın olduğu anlamındaki yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁷⁹ bunun ötesinde Ebu'l-Mekarim'in Necaşileri kâhin olarak sunmasını anlaşılmalı çalışılmıştır.⁸⁰ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur kohen-kralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyetini belirtmek bağlamında konu edinilmektedir. Yemrehanna; kendine ait Gadl'de Nuh, Yakup, Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levili olarak sunulmaya çalışılmış ve Levili olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levili olmasının onu Levili yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi Gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahil inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak Gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünüldüğünde bu kehanetin onun mu yoksa Gadl'in yazıldığı zamanın mı bir bakışı olduğu tartışmalıdır.⁸¹

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸² Bununla beraber Mısır'dan bu dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

⁷³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁴ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

⁷⁵ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁷⁶ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 185.

⁷⁷ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 175.

⁷⁸ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

⁷⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸⁰ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 177-181.

⁸¹ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 181.

⁸² Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dn. 3.

5. Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸³ hariç Yemrehanna'nın diğer ardılları da azizdir. olduğu şeklindedir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un oğlu olup Markeza isminde biriyle evlenmiş ve ondan Nakuto Laab isminde bir oğlu olmuştur. Adı belirtilmeyen bir *abuna* aracılığıyla Melek Mikail'e adanan bir Tabot'la kilise inşa etmiştir.⁸⁴ Onun taht isminin Gabra Maskal olması -Lalibela ile aynı olmaktadır-⁸⁵ tartışmalıdır. Lalibela'nın hayat hikayesinde Harbay'ın onu taht için potansiyel bir rakip olarak görüp zulmettiği daha sonra ise onun Lalibela ile uzlaşarak tahttan feragat ettiği aktarılmaktadır.

Harbay'ın Patrik ve *abuna* tarihi açısından Etiyopya Kilisesi'ni Mısır'dan bağımsız kılmaya çalışan kral olduğu düşünülmektedir.⁸⁶ Rivayete göre Patrik II. Gabriel (1131-1145) döneminde Etiyopya'ya gönderilen *Abuna* Mikail zamanında iki önemli hadise cereyan etmiştir. Bunlardan ilki *abuna* hayatta iken, Mısır'dan onun yerine yeni bir *abuna* istenilmesidir. Bir diğeri ise Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılmasının talep edilmesidir. Halife tarafından ilk önce sıcak karşılanan bu teklif, patriğin bunun Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlığına götüreceğini bildirmesi üzerine reddedilmiştir.⁸⁷ Akabinde Etiyopya'yı vuran doğal bir felaket Harbay'ı günahkarlıkla suçlamaya (günahkar kral) sebep olmuştur. Aziz olması yanında onu yeren bilgilere rastlanması hatta bunun bir külte dahil edilmesi onun Etiyopyalılar gözünde en azından bir müddet farklı algılandığını göstermektedir. Zaten diğer üçüne oranla onun kültürünün sönük kalmasının arkasında böyle bir nedenin olması mümkün gözükmektedir.

Harbay'dan sonra tahta çıktığı düşünülen Lalibela'nın Yeni Siyon'u inşa etmesi de Zagwe Hanedanlığı'nın Etiyopya'yı dinen bir özgürleştirme çabası olarak görülmelidir. Lalibela'nın hayatıyla ilgili farklı anlatılar olmakla beraber onun da Tanrı'nın seçtiği bir kişi olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Onun soyuyla ilgili olarak annesi Kirwena'nın konumu hakkında iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki onun Jan Seyum'un hizmetçisi olduğudur. O, hamile kalarak hanımefendisinin kızgınlığına sebep olmuş, evden kaçıp Roha'da çocuğunu doğurduktan sonra yeniden efendisinin yanına dönmüştür. Babasının doğan çocuğunu aratması, onun mucizevi bir şekilde arı sürüsünün koruması altında bulunması üzerine Agew dilinde "arıların kendisine itaat ettiği" anlamına gelen Lalibela adını almıştır. Bir diğer anlatı ise annesinin Wag'ın soylu bir ailesinden geldiği ve evlendiğinde □□□ □□□⁸⁸ unvanını aldığı şeklindedir.⁸⁹ Anlatıya göre annesi, onu 1120 yılında doğurmuş ve ona Lalibela adını koymuştur.⁹⁰ İsmi konusunda diğer bir kaynak onun adının arslan anlamındaki *sheduna* olduğu söylemektedir.⁹¹

Gadl'le göre Harbay'ın kardeşi ve Jan Seyum'un oğlu olarak kabul edilen Lalibela günümüze ulaşan bir arazi bağış belgesinde kendini Murari'nin oğlu, Jan Seyum'un oğlu,

⁸³ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz ilan edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır (Kinefe-Rigb Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97).

⁸⁴ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 189.

⁸⁵ Gabra Masqal aynı zamanda Lalibela'nın da ismidir. Harbay'ın tahttan feragat ettiğinde lakabını da kardeşine verdiği aktarılmaktadır. Harbay için zikredilen bir diğer isim olan Gabra Maryam için ise bir yanlış anlaşılma olduğu yorumu yapılmaktadır ("Harbay", *Encyclopaedia Aethiopica*).

⁸⁶ Richard Pankhurst, *The Ethiopians: A History* (Oxford: Blackwell, 2001), 47; Aykit, *Etiyopya Kilisesi*, 33.

⁸⁷ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

⁸⁸ "Kız kardeşin kocası" anlamına gelmektedir.

⁸⁹ Sellassie, bu anlatıyı Zena Lalibela'ya dayandırmaktadır. Doğum günüyle ilgili olarak 8 Yekatit (16 Şubat) Simeon Yortusunda doğması sebebiyle Zar Simeon ismi aldığı da aktarılmaktadır (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 266).

⁹⁰ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 77-79.

⁹¹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268. (Onun Misqal Kebre ile evlendiğini Yetbarak ve Iytav adında iki oğlu olduğu aktarılmaktadır).

Asseda'nın oğlu olarak tanıtmaktadır.⁹² O, taht kavgası sebebiyle Harbay'ın ablası tarafından zehirlenmeye çalışılmış ancak zehirden hizmetçisi ve köpeği ölmesine rağmen o mucizevi şekilde etkilenmemiştir. Çöle kaçarak⁹³ orada çile hayatı sırasında Kudüs'le ilgili vizyonlar görmüş ve daha sonra Kudüs'e gitmiştir.⁹⁴

Kudüs'ten döndükten sonra Lalibela, soylu bir aileden gelen Maskal Kebra ile evlendirilmiştir.⁹⁵ Kardeşinin tahtı ona bırakmasıyla kral olan Lalibela, "Gabre Maskal" lakabını almıştır. Onu diğer krallardan ayrıcalıklı kılan, Yeni Kudüs'ü inşa faaliyetleridir. Kudüs'ü bir vizyonda ve bizzat gören Lalibela, başkenti Roha'da Kudüs şehri yeniden yaratması gerektiğine karar vermiştir. O, kasabanın içinden geçen nehri Ürdün nehri olarak isimlendirdiği gibi şehrin diğer bölgelerini de benzer şekilde yeniden isimlendirmiştir.⁹⁶ Bu nehrin kollarının bulunduğu göl, Yohannes Amba olarak bilinmekte ve bölgedeki bütün kiliseler Epifani'yi kutlamak için burada toplanmaktadır.⁹⁷ Mimari açıdan bir diğer özellik karmaşık bir tünel sistemiyle kayaya yontulmuş kiliselerin birbirine bağlanmasıdır. Roha/Lalibela'da toplam on bir kayaya yontulmuş yekpare kilise bulunmaktadır.⁹⁸ Bu kiliselerden Bete Medhane Alem'in tasarımı Aksum'da Ahit Sandığı'nın (*tabot*) korunduğu Meryem Siyon Kilisesi'nin kopyası şeklindedir. Bu durumda Lalibela'nın Roha'da Yeni Kudüs'ü inşa ederken aynı zamanda Aksum'a da bir alternatif oluşturmak gayretinde olabileceği aklı gelmektedir.⁹⁹

Lalibela'nın krallığının akıbeti, karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰⁰ Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına tören yapılmaktadır. Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük bir kaya ile kapatılmış mahzende metfun olduğu düşünülmektedir. Öyle ki hacılar bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmaya özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir

⁹² በሰላሳ ስም ስም ስም ስም ስም (...) ስም ስም ስም ስም ስም I, the hadani Lalibala, whose ruling name is Gabra Masqal (...) son of Morārā, son of Jan seiyum, son of Assedā. Bir diğer kayıttta ise Murari oğlu, Jan Seyum oğlu ve Kirwana oğlu denilmektedir (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268). Bu soy kaydında annesinin ismi olması sebebiyle Asseda'nın da annesinin diğer bir ismi olduğu düşünülmektedir. Ancak her iki şecerede ata isimleri, genel geçer Zagwe Hanedanlığı sıralaması adına tartışmaya açıktır (Ayrıca bkz. Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreħanna Krestos", 182).

⁹³ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 92-94.

⁹⁴ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 103-104.

⁹⁵ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 94.

⁹⁶ Sellassie bu bölgeyi tanımlaması şu şekildedir: "Golgotha'nın kuzeybatısı, Qeranio adlı katı kayadan yontulmuş bir haçtır. Altındaki yere Adem'in Mezarı denir. Biraz daha aşağıda, bir zamanlar yedi zeytin ağacının bulunduğu bölgeye awde fath denir- İsa'yı çarmıha germe kararının verildiği mahkemeyi simgeleyen yargı mahkemesi. Mevcut yedi zeytin otelinin üzerindeki tepeye, İsa'nın yakalandığı yeri temsil eden zeytin dağı olan Debre Zeit denir. Yeniden dirilişten sonraki ilk görünüşü Bethania adlı bölgede hatırlanır." Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁷ Bu bölge Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Ürdün Nehri'ni sembolize etmektedir. Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁸ Bu kiliseler Sellassie tarafından üç grupta tasnif edilerek gösterilmiştir. 1. grup kiliseler, Bete Medhane Alem, Bete Mariam, Bete Michael, Bete Meskal. 2. Grup Bete Ammanuel, Bete Merqorewos, Bete Libanos, Bete Gebriel. 3. Grup ise Betel Girgoyis'ten oluşmaktadır (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 271).

⁹⁹ Mauricio Lapchik Minski, "The New and the Old Jerusalem- An Ethiopian Christian Perspective," *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion* 99 (2016), 12.

¹⁰⁰ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279. (Diğer yandan *Gadl Kebre Misqal'a* göre ise Yebarak'ın, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara bağış olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış, Nakuto fidesini ödeyerek hürriyetine kavuşmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebra'nın akıbetiyle ilgili olarak da onun bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır (Bkz. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279).

haç,¹⁰¹ Bet Medhane Alem kilisesinde muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır. O günlerden¹⁰² başlamak üzere kaya kiliselerin inşasıyla burasının Hristiyanların yoğun ziyaretine maruz kalması, Lalibela'yı günümüzde Aksum'dan sonra ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır.¹⁰³

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁴, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş, ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁵ Onunla Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁶ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁷ Bunun yanında rivayetler onu başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹⁰⁸ Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹⁰⁹ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹⁰

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'den itibaren yerelliği aşan bir kült oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹¹ Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, reliklarının muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹² Özellikle bu kralların tek eşli olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerinde bir etken olarak değerlendirilmelidir.

İlk olarak Yemrehanna Kristos ve Lalibela için, ondan iki yüzyıl sonra da Harbay ve Nakuto Laab adına bir kült oluşumundan söz edilmektedir.¹¹³ Derat; Harbay ve Nakuto Laab'ın kültünün başlangıcını 18. yüzyıla ötelemektedir. Bu sonuca Gadl'lerin olası yazı

¹⁰¹ Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigeba) haçının yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. O, bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigeba adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir ("Afro Ayigeba", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹⁰² Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır (Bkz. Beckingham, *The Prester John of the Indies*. 1/ 282).

¹⁰³ Onun yapıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276).

¹⁰⁴ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır (Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117).

¹⁰⁵ Rossini, *Gli Atti di Re Na'akueto La'ab*, 113-176.

¹⁰⁶ Michael Belaynesh, "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography* (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹⁰⁷ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) 1/283.

¹⁰⁸ Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹⁰⁹ Huntingford'a göre Gadl anlatımından, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığı ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁰ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır ("Näekkwéto Lääb (ገገገገ ገገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹¹¹ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184.

¹¹² Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 32 (1986), 1-13.

¹¹³ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184-189.

tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'da dört kralın bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığından dört kralın aziz olarak kabul edilmelerine onların dönemin siyasi ve dini koşullarında almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin yardımcı olduğu söylenebilir. *Abunalık*¹¹⁴ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi *abunanın* görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'den itibaren bakacak olursak¹¹⁵ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir konum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'in başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çekirilmiştir. Daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹¹⁶ Bunun akabinde 940-970 yılları arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'ın aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atanmıştır.¹¹⁷ Onun atanması halk tarafından kraliçenin (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁸

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp bunun yerine sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve Kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹¹⁹ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından atanan *Abuna* Severus ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize sebep olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus, halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²⁰

¹¹⁴ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kıpti Kilisesi'ne bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer faktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

¹¹⁵ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini, biri uzun kronolojiyi, ikincisi kısa kronolojiyi esas almak üzere kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yaparak ele almaktadır (Bkz. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia* (Varsovie, 1997), 145-165; 165- 187).

¹¹⁶ 10. yy'in başında İskenderiye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemekle görevlendirilmiştir. Onun tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış, *abunalık* görevi sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakılmış ve gerçek daha sonra anlaşılınca da Petrus hayatını sürgünde tamamlamıştır (Bkz. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962), 43-44).

¹¹⁷ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133.

¹¹⁸ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹¹⁹ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. (Nihayetinde Mısır'a getirilen Cyril idam edilmiştir).

1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²¹ üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²²

12. ve 13. yy'de da *abunalık* makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde Kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılması talep edilerek¹²³ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşi Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁴ Böylelikle kraliyet sarayından birisi Kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meniradus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Süryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma meydana gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁵

Zagwe Hanedanlığı dönemi, *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması ve/veya Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalara* bu dönemde rastlanması ve sonuçta dolaylı da olsa Etiyopya Krallığı'nın Kilise'yi patriklikten bağımsız kılma teşebbüsü yine bu döneme denk gelmektedir. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak içgeleğin¹²⁶ ihdas edilmesini ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesini önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış bir hamle olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür bulunmamaktadır. Bunun aksine Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan, kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gad'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Etiyopya topraklarına gelip burada evlendiğine dair rivayetler dayanak olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levili bir kadınla evlendiği ve Levili olduğu söylenmiş veya Nakuto'nun kâhin olduğu aktarılmışsa da bu, Yahudilikteki Levili ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığının Yahudilikte bilindiği

¹²⁰ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı şeklindeki restine, Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık verdiği rivayet edilmektedir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155).

¹²¹ Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle ilgili başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157).

¹²² Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47.

¹²³ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁴ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁵ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonralarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir (Bkz. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49).

¹²⁶ "Echage/ Itchege (Ge'ezde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." (Bkz. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125).

anlamda Levili veya kohen soyundan olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de Kebra Nagast'ta görüldüğü üzere Levili olmanın soydan ziyade din adamı olmayla ilişkilendirilmesinin, Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyuştuğunu belirtmekte yarar vardır. Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kissis* kral olmak üzere **dört** mensubu (?) aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan *gad*ler yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise de bu bilgiler tarihi açıdan karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

Kaynakça

Abu Salih, The Armenian. *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. Trans. Basil Thomas Alfred Evetts. Oxford: The Clarendon Press, 1895.

Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179.

Altinel, Tolga Savaş - Kürşad Demirci. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:1 (İSNAD'a göre : yerine / yapılması önerilmektedir) 2 (2017), 31-61.

Atiya, A. Suryal vd. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire : Publications de la société d'archéologie copte, 1948.

Aykit, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.

Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia". *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, (ed.) Barbara Schuler, 161-187. Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013.

Beckingham, C. Fraser - Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.

Belaynesh Michael. "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*.

http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html

(İnternet yayınlarının kaynak gösterimi için İSNAD'a bakmanız önerilmektedir. Kaynak:

<https://www.isnadsistemi.org/guide/isnad2/isnad-dipnotlu/14-makale/14-5-makale-internette/>)

Budge, E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge: Yayın Evi 1928.

Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.

Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. London-New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2017.

Den Heijer, Johannes. "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd". *Christian- Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)* Ed. David Thomas-Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 4 /983-988.

Derat, Marie-Laure. "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreħanna Krestos". *Annales d'Ethiopie*. 25 (2010), 157-196.

Filler, Elad. "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory". *TheTorah.com*. <https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>. (İSNAD esas alınarak kaynak verilmesi önerilmektedir.)

Frantsouzzoff, Serge A. "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?". *Scrinium*, 338. https://brill.com/view/journals/scr/15/1/article-p335_22.xml?language=en&ebody=pdf-49903

Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.

Grierson, Roderick. (ed.) *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.

Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*. ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.

Hassen, Ibsa Ahmed. "Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 71-92.

Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, SBE, Doktora Tezi, 2018.

Henze, Paul B. *Layers of Time A History of Ethiopia*. New York: Palgrave, 2012.

Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.

Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. Trans. William Whiston, 1737.

Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 1986, 32 (1986), 1-13.

Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

Krawczuk, Marcin. Gadla Yemrehanna Krestos (the life of Yemrehanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]).

<https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemrehanna-Krestos-the-life-of-Yemrehanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century>

Kur, Stanslaw. "Iyasus-Moa ('Iyäsus-Mo'a)", Dictionary of African Christian Biography. <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>

Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem [2016], 1-17.

Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale*. Naples, 1995.

El Mekin, Circis b. Amik. *Historia Saracenică*, Erpenius, Trans. Thomas Erpenius. Leiden, Yayın evi 1625.

Moawad, Samule. "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)", *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History* (1200-1350), Ed. David Thomas, Alex Mallett. 566-571. Şehir Adı: Brill Academic Publishers, 2012. Editörlü eserin kaynak gösterimi için İSNAD'A bakmanız

önerilmektedir. Kaynak: <https://www.isnadsistemi.org/guide/isnad2/isnad-dipnotlu/3-kitap-bolumu/3-1-kitap-bolumu-editorlu-eserde/>

Munro-Hay, Stuart C.. *Ethiopia and Alexandria. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia.* Varsovie, Yayın Evi 1997.

Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61/1 (2006), 120-137.

Oliver, Roland (ed.). *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600.* Cambridge University Press, 1977.

Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie.* 22 (2006), 45-71.

Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale.* Ed. Louis Cheikho. Sayfa aralığı. Beyrut, 1903.

Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300.* (Editör mü?) James Currey , 2012.

The Queen of Sheba and Her Son Menyelek. Budge. Trans. E. A. Wallis Budge. London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society Limited, 1922.

Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell'Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4, (1911-12), 599-651.

Rossini, Conti. "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S., 2 (1943), 105-232.

Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14/2 (1983), 135-156.

Sefer Hayovelim. Trans. James VanderKam. 2015. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/> (03.06.2022).

Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270.* Addis Ababa, 1972.

Uhlig, Siegbert. vd. (eds.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014.

Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Ethiopia: History, Culture and Challenges.* Michigan State University Press, 2017.

Tamrat, Tadesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, London University, **Varsa Enstitü Adı** Doktora Tezi, 1968.

Valieva, Nafisa. *"The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. Tradition and documentation*, Faculty of Humanities at the Universitat Hamburg, Doktora Tezi, 2021.

Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie. Ed. Perruchon, Jules. Paris: Publications De L'ecole Des Lettres D'Alger Bulletin De Correspondance Africaine, 1892.

Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.

Woldeyes, Yirga Gelaw. "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy* (2019), 1-24.

Yohannes, Alula. "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)". *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* Adis Ababa, 2018, 1-24.

Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies*, 2018, 12/2, (2018), 43-60.

Zelleke, Kinefe-Rigb "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975) 57-102.

Editörlük Kararı

Ad Soyad: Abdullah Demir

Rol: Editör

E-posta: abdllahdemir@hotmail.com

Kurum: ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ, İSLAMİ İLİMLER
FAKÜLTESİ, TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ, KELAM VE İSLAM
MEZHEPLERİ TARİHİ ANABİLİM DALI

Karar Tarihi: 19-07-2022

Yazara Not: Sayın Yazar, Çalışmanızın ön incelemesi ve intihal benzerlik
taraması yapılmıştır. Rapor eklerini dosyalar sekmesinde görebilirsiniz.

Çalışmanızın en kısa sürede ön inceleme raporu çerçevesinde tashih ederek
sisteme yüklemenizi istirham ederiz. Eskiye Dergisi Ön İnceleme ve İntihal
Taraması Ekibi

Karar: Minör Revizyon

Yazardan Gelen Revizyon Dosyaları

Tam Metin

Başlık: Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı 29.07.2022.docx

Tarih:29-07-2022

Not:

Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Öz

Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği Kebra Nagast'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş ve Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuştur. Taht meşruiyetinin tamamen soyu öncelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında Kebra Nagast'ın anlatısına eklemeye bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiğini konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığının da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklarda yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşiler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığının üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehanna Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kıssis Kral" unvanıyla anılmakta, onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikâyenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Etiyopya topraklarına gelmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığı'yla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynakta Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvuru olan bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığına dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısı ne zaman iktidara geldikleri, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında -onların taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin Mısır'daki siyasi ve dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya, Din Adamlığı.

The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Hagiographies (Gadl) and Priesthoods

Abstract

According to Kebra Nagast, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. As a matter of fact, there are stories among the people that add to the narrative of Kebra Nagast, that they too are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron, and beyond that, the Negus of that period were defined as priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehanna Kristos is called "Kissis King" as reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it has been tried to analyze the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story similar to the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Harun and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* in it. Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort made to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise information about the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls that were written after this dynasty, even during an anti-Zagwe government, it is seen that they were canonized, Although they are usurpers. At this point, it has been argued in our study that one of the most important factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority and conditions in Egypt. As a matter of fact, these kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and tried to build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron in lineage, but like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Keywords: History of Religion, Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nın anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce Tanrı'nın kâhini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır. Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un, kardeşleri

¹ Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar.14:18-20.

² Yar.27:1-40.

arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine Yaratılış Kitabı'nın sonunda Yakup'un bu sefer de torunları Efrayim ve Menaşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.³ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazanların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan Jubileler Kitabı'nda oğulların ve torunların kutsanmasına dair bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bakımından en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun Yaratılış Kitabı'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torununu kutsamasıdır. Jubileler Kitabı'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁴ Yani Jubileler Kitabı'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasından imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nın İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasından da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması Jubileler Kitabı'nın yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gerekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzeri de Jubileler Kitabı'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettiklerini, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan, yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁵ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçılaridir. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁶ Musa ve Harun geldiğinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda Necaşîlerin⁷ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁸ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve Necaşîlerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kisis-kral unvanlı Yemrehanna Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Bu kapsamda Zagwe Hanedan üyeleri hakkındaki

³ Yar.49:1-28.

⁴ Jubileler, 31:5-23; James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015.

⁵ Bu soy seçiminin anlatımı için bk. *Kebrä Nagast*, 68. bölüm.

⁶ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁷ Necaşî, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ገ-ገ-ገ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. (bk. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393).

⁸ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/krallıdır.

bilgiler onların hayat hikayeleri ve tarihi kaynaklardan aktarılmaya çalışılmıştır. Bu hanedanlıkla ilgili olarak İsrailoğulları nazarındaki soyun meşruiyet dayanağı yapılmasının bir örneğinin Habeşistan topraklarına ne oranda yansımış olduğu araştırılmaya çalışılmıştır. İsrailoğullarının erken döneminde var olan daha sonra Levililer, ve Kohen sınıfı altında toplatılan Musacılar ve Haruniler gibi rahip sınıfların izlerine Habeş topraklarında ulaşma amacıyla hareket edilmiş ancak bu soy iddialarının mevcut bilgiler çerçevesinde bir söylenti olarak kaldığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca krallarının din adamları olmasından Haşmonilerde olduğu gibi din adamlığı ve krallık yetkilerinin bir şahısta toplanmasından farklı olarak sadece krallarının din adamlığını icra edebilecek düzeyde olması veya dine hizmet eden dindar krallar olarak anlaşılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında din adına aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

1. Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (Gadl) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatlarını konu edinen menkıbe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "gadl" denilmektedir.⁹ Tadessa Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "gadl'ler bulunduğunu, bunlardan ikisinin o ana kadar yayınlanmadığını söylemekle beraber¹⁰ zaman içinde yeni gadllerin varlığı veya mevcutların farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan *gadl*de onun saraydan kaçışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (*kıssis*) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak tahta çıkışı konu edilmektedir. Gadl Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹¹

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait, var olan *gadl*ler arasında zikretmediği Gadl Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹² Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, Gadl Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹³ Gadl, onun soyağacı, yaşanan taht kavgası ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁴

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁵ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz

⁹ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

¹⁰ Tadessa Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi, 1968), 104. dip. 2.

¹¹ Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. (bk. Paolo Marrassini, "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", *traduzione, Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* (Naples, 1995)). (Çalışmamızda Marcin Krawczuk'ın, *Gadla Yemrehana Krestos (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])* adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır).

¹² "Harbay (ገራገራ)" *Encyclopaedia Aethiopica*, Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014), (Erişim 01 Haziran 2022).

¹³ Marie-Laure Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie* 25, (2010), 157, dip. 1.

¹⁴ Farklı yazmaların karşılaştırması için bk. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* (Addis Ababa, 2018), 15.

¹⁵ Bu eserin yanında Sergew Hable Selassie, Lalibela'nın hayatını konu eden *Zena Lalibela* isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir (Sergew Hable Sellassie, *Ancient and*

Mecmû'u'l-Mubârek adlı eseri bulunmaktadır. Özellikle “Müslümanların Tarihi” olarak tanınan ikinci bölüm İslâm’ın zuhurundan 1260 yılına kadarki dönemi kapsamaktadır.²⁷ Eser Etiyopya İmparatoru Lebna Dengel (1508-1540) döneminde *Tariha Walda Amid* (Walda Amid’in Tarihi) ismiyle Geez diline tercüme edilmiştir. Etiyopya kaynakları arasında dünya tarihi için önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Etiyopya Kilisesi, Kıpti Kilisesi’ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kıpti patriklerinin Kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı’nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi’nin Kıpti Kilisesi’ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya’ya dair tasarrufları, dolaylı olarak Etiyopya tarihini aydınlatmaktadır. Bu kapsamda Severus b. Mukaffâ’nın (öl. 987) yazımını başlattığı *Târihu Batârike el-Kenise el-Mısriye (Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi)* isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁸ İbn Râhib’in {1210 - öl.1290}’? *Kitâbu’t-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Geez diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan Ya’kûbî ve el-Mes’ûdî’nin eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı’nın yıkılışından sonrasına tekabül eden döneme dair Habeşistan’la ilgili çok kısıtlı aktarımlar bulunmaktadır.²⁹

2. Zagwe İsmiinin Kökeni ve Hanedanlığın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha³⁰ olan Zagwe Hanedanlığı’nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot’un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael’in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw’dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Geez dilinde “takip etmek”, “kovalamak” anlamındaki (agyeye)³¹ veya Agaw dilindeki “melik” ve “lider” kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı’nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin kökeninin Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğeri bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığına tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı’nın meşruiyetini dayandırdığı Kebra Nagast’ın temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı’nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³² Buna göre İsrail³³ soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı’nın yasasına karşı gelmektir. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı’nın, Kebra Nagast’taki bu iddiaları karşısında Zagwe

adıyla neşredilmiştir. Eserle ilgili diğeri yazım iddiaları ve çalışmalar için bk. Johannes Den Heijer, “History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu’taman Abū l-Makārim Sa’d Allāh ibn Jirjis ibn Mas’ūd”, *Christian-Muslim Relations; A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/983-988).

²⁷ Samule Moawad, “Al-Makin Jirjis ibn al- ‘Amid (the elder)”, *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History (1200-1350)*, ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/566-571.

²⁸ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Afred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

²⁹ Bunlardan en meşhuru Habeşistan’ın başkentinin Ka’ber olarak belirtilmesidir. Ebû'l-Hasen ‘Alî b. el-Huseyn b. ‘Alî el-Mes’ûdî, *Murûcu’z-Zeheb ve Me’âdinu’l-Cevher*, nşr. Es’ad Dâğır, Kum: Dâru’l-Hicre, 1409 /1989, 438; Ebû Ya’kûb Ahmed b. İshâk el-Ya’kûbî, *et-Târîh*, Beyrut: Dâru Sadr,ts, 75. Ka’ber’in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre’nin güneyinde veya Angot’ta aranmalıdır (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dip. 1).

³⁰ Roha (Adefa ?), ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³¹ Bu anlam ile Mera Tekle Haymonot’un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236).

³² Kebra Nagast, 34. Bölüm. (Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, trans. E. A. Wallis Budge, (London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society, limited, 1922).

³³ Bu bağlamda İsrail’den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be Kebra) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³⁴ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwidım'ın kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğer iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne kadar Musa'nın Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunsa hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir kadınla evlendiği³⁵ ifade edilse de onun bu evlilikten bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkine nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁶ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sipora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁷ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili, bir ordu komutanı olarak Etiyopya topraklarına sefer düzenlediği veya Firavundan kaçarak Etiyopya'ya geldiği ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.³⁸

Josephus'a göre Firavun tarafından Etiyopyalılar üzerine sefere gönderilen Musa'ya Etiyopya Kralı'nın kızı Tharbis kuşatma esnasında âşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.³⁹ *Sefer ha-Yaşar'a* göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikianus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.⁴⁰ Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoniya'nın Kikianus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴¹

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde Sayılar Kitabı'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğinin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılmış ve Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴²

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebü'l-Mekârim ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira o, Necaşîler için Musa'nın yanında Harun'un da ata

³⁴ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. (Bu hikâye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebra ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagua babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğer ise tanımamıştır. Ayrıca bk. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiopia", *Rivista di Studi Orientali* (1911-12), 4/617, 623).

³⁵ Say.12. Bab.

³⁶ Say.12:1.

³⁷ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", "thetorah" (Erişim 25 Mayıs 2022).

³⁸ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), 1/485-491.

³⁹ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

⁴⁰ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. krş. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1/485-491.

⁴¹ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36; ayrıca bk. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

⁴² "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopia*.

olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûkû'l-habeşe cemî'uhum kehenetun*) olduğunu belirten Ebü'l-Mekârim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴⁴ Bunun yanında Necaşî'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu bölümde onların cinayet işlemedikleri takdirde kilisede ayin yönetebilecek kifayetleri olduğu ve Musa ve Harun soyundan olduklarının söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus, Musa'nın kralın kızıyla evlendiğini belirten cümlenin bölüm sonuna gelmesi gerekirken bunun yerine diğer konuya giriş yapıldıktan sonra zikredilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının, soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğlun varlığı hususunda daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldiği şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelenler Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. İsrailoğulları'nın erken dönemdeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁵ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığını katı bir soy zincirine bağlayıp Harun soyunun kohan diğerlerinin Levi olarak isimlendirilmesini Babil sürgünü sonrasına tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁶ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levilliliğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

Ebü'l-Mekârim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve *tabutu* bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve tabut bir arada zikredilmekte ve tabut hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir. Yani Ebü'l-Mekârim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmektedir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken ikinci bir kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılmasını ve onların *tabota* sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöhret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvuru bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁴⁷ Yani gerek

⁴³ Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

⁴⁴ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

⁴⁵ Tolga Savaş Altinel - Kürşad Demirci, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.

⁴⁶ Kebra Nagast'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarının dini görev icra ettikleri görülmekle beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

⁴⁷ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁴⁸ Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür. Netice itibarıyla kent isimleri, soy iddiaları ve tasvir benzerliklerini öyle görmek veya görülmek isteneni bir miras talebi olarak algılamak imkân dahilindedir.

3. Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm sürdüğü ve son olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbiriyle uyuşmayan duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar arasından hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olanıdır.⁴⁹

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford,⁵⁰ ilki bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵¹ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun, (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵²

Gadl İyasus Moa'da⁵³ buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesi'nde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından, dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtını onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵⁴

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten çok yaşlı olduğunu ileri sürerek Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında *abunanın* bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini, hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-

⁴⁸ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'in de Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

⁴⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

⁵⁰ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28, (1965), 4.

⁵¹ 16. yüzyılın sonlarına ait efsanelerde İyasus Moa'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır ("Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica*, "sewasew" (Erişim 15 Mayıs 2022).

⁵² Geleneğe göre Zagwe Hanedanlığı'nın son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'ı Ansata Savaşı'nda yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127).

⁵³ Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyâsus-Moa, (1214-1294), Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Gelenekte onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Onun hayatını anlatan Gadl'in 15. yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir (bk. Stanslaw Kur, "İyasus-Moa ('İyâsus-Moa)", *Dictionary of African Christian Biography*, "dacb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

⁵⁴ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁵ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hâkim olmasını dönemin tarihçilerinin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarına tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁶

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁵⁷, biri on bir⁵⁸ biri de on altı⁵⁹ isimden oluşmaktadır.⁶⁰ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi *gad*lerde krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkılmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶¹

Tablo 1: Hanedanlık Soy Ağacı

	(1) Mara Haymanot	Tekle	
(2) Tantawıdım	Girwa-Siyum	Zan-Siyum	
	(3) Yemrehanna Kristos	(4) Harbay	5) Lalibela
		6) Nakuto Laab	7) Yetbarak

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶² Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶³ Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶⁴ olduğu kadar Gudith'in

⁵⁵ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için bk. Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 160-161.

⁵⁶ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

⁵⁷ Zagwe kralları hakkındaki listeler şu şekildedir: 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132-72), 3. Lalibala (1172-1212), 4. Na'akueto la'ab (1212-1260), 5. Yetbarak (Za'elmaknun) (1260-8).

⁵⁸ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam hanedanlık süresi 354 yıldır. (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bk. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10).

⁵⁹ Bir diğer krallık listesi şu şekildedir: 1. Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrary (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁶⁰ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶¹ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dip. 1; Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017), 110.

⁶² Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmamasının yatması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot ismindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarıyorsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında da görülmektedir.

⁶³ Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (□□□) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶⁴ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile, (Edinburg, 1805)*, 2/451-453.

soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bunun yanında Mara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kuran rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre Dil Nead'ın generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁵

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawıdım hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesi'nde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawıdım "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawıdım" demektedir.⁶⁶ Hanedanlık ailesinden Tantawıdım'ın Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawıdım'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları taht için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawıdım'ın yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışın miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁶⁷

4. Kassis⁶⁸ Kral Yemrahanna Kristos (ገጥሞ ገጥሞ)

Zagwe Hanedanlığı'nın en meşhur krallarından ilki olan Yemrehanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁶⁹ anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrehanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrehanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁷⁰ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul, onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷¹ Gadl'a göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrehanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce *dekon* daha sonra da *kassis* olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrehanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kassis-kral"dır.⁷² Kendinden sonra gelen Zagwe krallarının aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kassis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷³

Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı ona bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde -onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek- Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görülmektedir. İlk önce Zazy'a da daha sonra da

⁶⁵ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır ("Terda' Găbăz (ገጥሞ ገጥሞ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

⁶⁶ Hükümdarlık ismi Süleyman, takma adı ise Gabra Madhın (ገጥሞ ገጥሞ)'dır.

⁶⁷ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116-117.

⁶⁸ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kassis negustur*. Türkçede rahip ve kassis (keşiş) kelimelerinin yanlışlıkla birbiri yerine kullanılmasını devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kassis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır (Konuyla ilgili bk. Tolga Savaş Altinel, "Kuran'daki Ruhban ve Kassisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179).

⁶⁹ Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, ed. George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. 2011).

⁷⁰ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır (C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares* (Cambridge University Press, 1961), 1/203).

⁷¹ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dip. 2. (Bu aşamada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir).

⁷² Nakuto Laab için de Gadl'in de kâhin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷³ Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 33.

Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş, orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.

Tamrat'a göre Yemrehanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷⁴ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁵ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adını anan ve kilisesini ziyareti edenin büyük manevi ödüllerle mükafatlandırılacağı, bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. Netice de bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrehanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*), onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu söylemektedir.⁷⁶ 19 Temket'te anılan Yeremhana Kristos anısına, onun adıyla anılan kilisede muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası okunmaktadır.⁷⁷

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğü zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁷⁸ Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁷⁹ bu iki ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermektedir. Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem olduğunu görmek mümkündür. Zira bu dönemde Müslüman yöneticilerin, hakimiyeti altındaki Hıristiyanların göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriyeli Hıristiyanların desteklerinin olması, bu bölgenin inşasında da bir mutabakatın olduğu anlamındaki yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁸⁰ bunun ötesinde Ebü'l-Mekârim'in Necaşileri kâhin olarak sunmasını anlaşılmalı çalışılmıştır.⁸¹ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur kohen-kralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyetini belirtmek bağlamında konu edinilmektedir. Yemrehanna; kendine ait Gadl'de Nuh, Yakup, Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levili olarak sunulmaya çalışılmış ve Levili olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levili olmasının onu Levili yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi Gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahih inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak Gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünüldüğünde bu kehanetin onun mu yoksa Gadl'in yazıldığı zamanın mı bir bakışı olduğu tartışmalıdır.⁸²

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸³ Bununla beraber Mısır'dan bu

⁷⁴ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁵ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

⁷⁶ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁷⁷ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 185.

⁷⁸ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 175.

⁷⁹ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

⁸⁰ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸¹ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 177-181.

⁸² Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 181.

⁸³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dip. 3.

dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

5. Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸⁴ hariç Yemrehanna'nın diğer ardılları azizdir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un oğlu olup Markeza isminde biriyle evlenmiş ve ondan Nakuto Laab isminde bir oğlu olmuştur. Adı belirtilmeyen bir *abuna* aracılığıyla Melek Mikail'e adanan bir Tabot'la kilise inşa etmiştir.⁸⁵ Onun taht isminin Gabra Maskal olması -Lalibela ile aynı olmaktadır-⁸⁶ tartışmalıdır. Lalibela'nın hayat hikayesinde Harbay'ın onu taht için potansiyel bir rakip olarak görüp zulmettiği daha sonra ise onun Lalibela ile uzlaşarak tahttan feragat ettiği aktarılmaktadır.

Harbay'ın Patrik ve *abuna* tarihi açısından Etiyopya Kilisesi'ni Mısır'dan bağımsız kılmaya çalışan kral olduğu düşünülmektedir.⁸⁷ Rivayete göre Patrik II. Gabriel (1131-1145) döneminde Etiyopya'ya gönderilen *Abuna* Mikail zamanında iki önemli hadise cereyan etmiştir. Bunlardan ilki *abuna* hayatta iken, Mısır'dan onun yerine yeni bir *abuna* istenilmesidir. Bir diğeri ise Etiyopya'daki piskopos sayısının arttırılmasının talep edilmesidir. Halife tarafından ilk önce sıcak karşılanan bu teklif, patriğin bunun Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlığına götüreceğini bildirmesi üzerine reddedilmiştir.⁸⁸ Akabinde Etiyopya'yı vuran doğal bir felaket Harbay'ı günahkarlıkla suçlamaya (günahkar kral) sebep olmuştur. Aziz olması yanında onu yeren bilgilere rastlanması hatta bunun bir külte dahil edilmesi onun Etiyopyalılar gözünde en azından bir müddet farklı algılandığını göstermektedir. Zaten diğer üçüne oranla onun kültürünün sönük kalmasının arkasında böyle bir nedenin olması mümkün gözükmektedir.

Harbay'dan sonra tahta çıktığı düşünülen Lalibela'nın Yeni Siyon'u inşa etmesi de Zagwe Hanedanlığı'nın Etiyopya'yı dinen bir özgürleştirme çabası olarak görülmelidir. Lalibela'nın hayatıyla ilgili farklı anlatılar olmakla beraber onun da Tanrı'nın seçtiği bir kişi olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Onun soyuyla ilgili olarak annesi Kirwena'nın konumu hakkında iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki onun Jan Seyum'un hizmetçisi olduğudur. O, hamile kalarak hanımefendisinin kızgınlığına sebep olmuş, evden kaçıp Roha'da çocuğunu doğurduktan sonra yeniden efendisinin yanına dönmüştür. Babasının doğan çocuğunu aratması onun mucizevi bir şekilde arı sürüsünün koruması altında bulunması üzerine Agew dilinde "arıların kendisine itaat ettiği" anlamına gelen Lalibela adını almıştır. Bir diğer anlatı ise annesinin Wag'ın soylu bir ailesinden geldiği ve evlendiğinde □□□ □□□⁸⁹ unvanını aldığı şeklindedir.⁹⁰ Anlatıya göre annesi, onu 1120

⁸⁴ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz ilan edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır (Kinefe-Rıgb Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97).

⁸⁵ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 189.

⁸⁶ Gabra Masqal aynı zamanda Lalibela'nın da ismidir. Harbay'ın tahttan feragat ettiğinde lakabını da kardeşine verdiği aktarılmaktadır. Harbay için zikredilen bir diğer isim olan Gabra Maryam için ise bir yanlış anlaşılma olduğu yorumu yapılmaktadır ("Harbay", *Encyclopaedia Aethiopica*).

⁸⁷ Richard Pankhurst, *The Ethiopians: A History* (Oxford: Blackwell, 2001), 47; Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 33.

⁸⁸ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

⁸⁹ "Kız kardeşin kocası" anlamına gelmektedir.

⁹⁰ Sellassie, bu anlatıyı Zena Lalibela'ya dayandırmaktadır. Doğum günüyle ilgili olarak 8 Yekatit (16 Şubat) Simeon Yortusunda doğması sebebiyle Zar Simeon ismi aldığı da aktarılmaktadır (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 266).

yılında doğurmuş ve ona Lalibela adını koymuştur.⁹¹ İsmi konusunda diğer bir kaynak onun adının arslan anlamındaki *sheduna* olduğu söylenmektedir.⁹²

Gadl'le göre Harbay'ın kardeşi ve Jan Seyum'un oğlu olarak kabul edilen Lalibela günümüze ulaşan bir arazi başı belgesinde kendini Murari'nin oğlu, Jan Seyum'un oğlu, Asseda'nın oğlu olarak tanıtmaktadır.⁹³ O, taht kavgası sebebiyle Harbay'ın ablası tarafından zehirlenmeye çalışılmış ancak zehirden hizmetçisi ve köpeği ölmesine rağmen o mucizevi şekilde etkilenmemiştir. Çöle kaçarak⁹⁴ orada çile hayatı sırasında Kudüs'le ilgili vizyonlar görmüş ve daha sonra Kudüs'e gitmiştir.⁹⁵

Kudüs'ten döndükten sonra Lalibela, soylu bir aileden gelen Maskal Kebra ile evlendirilmiştir.⁹⁶ Kardeşinin tahtı ona bırakmasıyla kral olan Lalibela, "Gabre Maskal" lakabını almıştır. Onu diğer krallardan ayrıcalıklı kılan, Yeni Kudüs'ü inşa faaliyetleridir. Kudüs'ü bir vizyonda ve bizzat gören Lalibela, başkenti Roha'da Kudüs şehrini yeniden yaratması gerektiğine karar vermiştir. O, kasabanın içinden geçen nehri Ürdün nehri olarak isimlendirdiği gibi şehrin diğer bölgelerini de benzer şekilde yeniden isimlendirmiştir.⁹⁷ Bu nehrin kollarının bulunduğu göl, Yohannes Amba olarak bilinmekte ve bölgedeki bütün kiliseler Epifani'yi kutlamak için burada toplanmaktadır.⁹⁸ Mimari açıdan bir diğer özellik karmaşık bir tünel sistemiyle kayaya yontulmuş kiliselerin birbirine bağlanmasıdır. Roha/Lalibela'da toplam on bir kayaya yontulmuş yekpare kilise bulunmaktadır.⁹⁹ Bu kiliselerden Bete Medhane Alem'in tasarımı Aksum'da Ahit Sandığı'nın (*tabot*) korunduğu Meryem Siyon Kilisesi'nin kopyası şeklindedir. Bu durumda Lalibela'nın Roha'da Yeni Kudüs'ü inşa ederken aynı zamanda Aksum'a da bir alternatif oluşturmak gayretinde olabileceği akla gelmektedir.¹⁰⁰

Lalibela'nın krallığının akıbeti, karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰¹ Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına

⁹¹ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 77-79.

⁹² Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268. (Onun Misqal Kebra ile evlendiğini Yetbarak ve Iytob adında iki oğlu olduğu aktarılmaktadır).

⁹³ በገረግረግ ቅጽ ላይ የተጻፈው የግድም ጽሑፍ (...) ግድም ግድም ግድም ግድም ግድም I, the hadani Lalibala, whose ruling name is Gabra Masqal (...) son of Morärä, son of Jan seiyum, son of Assedä. Bir diğer kayıttta ise Murari oğlu, Jan Seyum oğlu ve Kirwana oğlu denilmektedir (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268). Bu soy kaydında annesinin ismi olması sebebiyle Asseda'nın da annesinin diğer bir ismi olduğu düşünülmektedir. Ancak her iki şecerede ata isimleri, genel geçer Zagwe Hanedanlığı sıralaması adına tartışmaya açıktır (Ayrıca bk. Derat, "The Zäg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 182).

⁹⁴ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 92-94.

⁹⁵ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 103-104.

⁹⁶ Perruchon, Jules. *Vie de Lalibäla*, 94.

⁹⁷ Sellassie bu bölgeyi tanımlaması şu şekildedir: "Golgotha'nın kuzeybatısı, Qeranio adlı katı kayadan yontulmuş bir haçtır. Altındaki yere Adem'in Mezarı denir. Biraz daha aşağıda, bir zamanlar yedi zeytin ağacının bulunduğu bölgeye awde fath denir- İsa'yı çarmıha germe kararının verildiği mahkemeyi simgeleyen yargı mahkemesi. Mevcut yedi zeytin otelinin üzerindeki tepeye, İsa'nın yakalandığı yeri temsil eden zeytin dağı olan Debre Zeit denir. Yeniden dirilişten sonraki ilk görünüşü Bethania adlı bölgede hatırlanır." bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁸ Bu bölge Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Ürdün Nehri'ni sembolize etmektedir. bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁹ Bu kiliseler Sellassie tarafından üç grupta tasnif edilerek gösterilmiştir. 1. grup kiliseler, Bete Medhane Alem, Bete Mariam, Bete Michael, Bete Meskal. 2. Grup Bete Ammanuel, Bete Merqorewos, Bete Libanos, Bete Gebriel. 3. Grup ise Betel Girgoyis'ten oluşmaktadır (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 271).

¹⁰⁰ Mauricio Lapchik Minski, "The New and the Old Jerusalem- An Ethiopian Christian Perspective," *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion* (2016), 12.

¹⁰¹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279. (Diğer yandan *Gadl Kebra Misqal'a* göre ise Yebarak'ın, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara başı olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış, Nakuto fidyasını ödeyerek hürriyetine kavuşmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebra'nın akıbetiyle ilgili olarak da onun bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır (bk.

tören yapılmaktadır. Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük bir kaya ile kapatılmış mahzende metfun olduğu düşünülmektedir. Öyle ki hacılar bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmaya özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir haç,¹⁰² Bet Medhane Alem kilisesinde muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır. O günlerden¹⁰³ başlamak üzere kaya kiliselerin inşasıyla burasının Hristiyanların yoğun ziyaretine maruz kalması, Lalibela'yı günümüzde Aksum'dan sonra ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır.¹⁰⁴

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁵, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş, ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁶ Onunla Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁷ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁸ Bunun yanında rivayetler onu başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹⁰⁹ Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹¹⁰ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹¹

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'den itibaren yerelliği aşan bir kült oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹² Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültürünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, reliklarının muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹³ Özellikle bu kralların tek eşli olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerinde bir etken olarak değerlendirilmelidir.

Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279).

¹⁰² Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigeba) haçının yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. O, bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigeba adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir ("Afro Ayigeba", *Encyclopaedia Aethiopia*).

¹⁰³ Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır (bk. Beckingham, *The Prester John of the Indies*. 1/ 282).

¹⁰⁴ Onun yapımıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276).

¹⁰⁵ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır (Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117).

¹⁰⁶ Rossini, *Gli Atti di Re Na'akueto La'ab*, 113-176.

¹⁰⁷ Michael Belaynesh, "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*, "dadb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹⁰⁸ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) 1/283.

¹⁰⁹ Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹¹⁰ Huntingford'a göre Gadl anlatımından, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığı ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹¹ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır ("Näekkwéto Lääb (ገገገገ ገገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopia*).

¹¹² Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 184.

¹¹³ Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 32 (1986), 1-13.

İlk olarak Yemrehanna Kristos ve Lalibela için, ondan iki yüzyıl sonra da Harbay ve Nakuto Laab adına bir kült oluşumundan söz edilmektedir.¹¹⁴ Derat; Harbay ve Nakuto Laab'ın kültünün başlangıcını 18. yüzyıla ötelemektedir. Bu sonuca Gadl'lerin olası yazı tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'da dört kralın bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığından dört kralın aziz olarak kabul edilmelerine onların dönemin siyasî ve dinî koşullarında almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin yardımcı olduğu söylenebilir. *Abunalık*¹¹⁵ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi *abunanın* görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'den itibaren bakacak olursak¹¹⁶ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir konum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'in başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çektirilmiştir. Daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹¹⁷ Bunun akabinde 940-970 yılları arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'ın aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atanmıştır.¹¹⁸ Onun atanması halk tarafından kraliçenin (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁹

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp bunun yerine sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve Kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹²⁰ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından atanan *Abuna* Severus ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize

¹¹⁴ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184-189.

¹¹⁵ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kıpti Kilisesi'ne bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer faktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

¹¹⁶ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini, biri uzun kronolojiyi, ikincisi kısa kronolojiyi esas almak üzere kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yaparak-ele almaktadır (bk. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia* (Varsovie, 1997), 145-165; 165- 187).

¹¹⁷ 10. yy'in başında İskenderiye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemekle görevlendirilmiştir. Onun tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış, *abunalık* görevi sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakılmış ve gerçek daha sonra anlaşılınca da Petrus hayatını sürgünde tamamlamıştır (Bk. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962), 43-44).

¹¹⁸ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133.

¹¹⁹ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹²⁰ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. (Nihayetinde Mısır'a getirilen Cyril idam edilmiştir).

sebepl olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus, halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²¹ 1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²² üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²³

12. ve 13. yy'de da *abunalık* makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde Kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılması talep edilerek¹²⁴ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşi Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁵ Böylelikle kraliyet sarayından birisi Kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meniradus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Süryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma meydana gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁶

Zagwe Hanedanlığı dönemi, *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması ve/veya Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalara* bu dönemde rastlanması ve sonuçta dolaylı da olsa Etiyopya Krallığı'nın Kilise'yi patriklikten bağımsız kılma teşebbüsü yine bu döneme denk gelmektedir. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak *içgegeliğin*¹²⁷ ihdas edilmesini ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesini önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış bir hamle olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür bulunmamaktadır. Bunun aksine Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan, kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gadl'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Etiyopya topraklarına gelip burada evlendiğine dair rivayetler dayanak

¹²¹ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı şeklindeki restine, Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık verdiği rivayet edilmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155).

¹²² Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle ilgili başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157).

¹²³ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47.

¹²⁴ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁵ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁶ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonralarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49).

¹²⁷ "Echage/ Itchege (Ge'ezde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." (bk. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125).

olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levili bir kadınla evlendiği ve Levili olduğu söylenmiş veya Nakuto'nun kâhin olduğu aktarılmışsa da bu, Yahudilikteki Levili ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığının Yahudilikte bilindiği anlamda Levili veya kohen soyundan olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de Kebra Nagast'ta görüldüğü üzere Levili olmanın soydan ziyade din adamı olmayla ilişkilendirilmesinin, Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyuştuğunu belirtmekte yarar vardır. Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kıssis* kral olmak üzere dört mensubu (?) aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan *gadller* yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise de bu bilgiler tarihi açıdan karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

Kaynakça

Abu Salih, The Armenian. *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. Trans. Basil Thomas Alfred Evetts. Oxford: The Clarendon Press, 1895.

Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kıssisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179.

Altinel, Tolga Savaş - Kürşad Demirci. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017), 31-61.

Atiya, A. Suryal vd. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire : Publications de la société d'archéologie copte, 1948.

Aykit, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.

Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia". *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, ed. Barbara Schuler, 161-187. Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013.

Beckingham, C. Fraser - Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.

Belaynesh Michael. "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*. Erişim 15 Haziran 2022.

http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html

- Budge, E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge: University Press, 1928.
- Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. London-New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2017.
- Den Heijer, Johannes. "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 4 /983-988.
- Derat, Marie-Laure. "The Zāg^{wē} dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos". *Annales d'Ethiopie*. 25 (2010), 157-196.
- Filler, Elad. "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory". *TheTorah*. Erişim 15 Haziran 2022. <https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>.
- Frantsouzoff, Serge A. "The Acts of Lalibāla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?". *Scrinium* 15/1 (2019), 338.
- Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.
- Grierson, Roderick (ed.). *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.
- Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*. ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.
- Hassen, Ibsa Ahmed. "Etiyopya Müslüman-Hristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 71-92.
- Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Henze, Paul B. *Layers of Time A History of Ethiopia*. New York: Palgrave, 2012.
- Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.
- Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. trans. William Whiston, 1737.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.
- Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 1986, 32 (1986), 1-13.
- Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.
- Krawczuk, Marcin. *Gadla Yemreḥanna Krestos (the life of Yemreḥanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])*. scribd. Erişim 15 Haziran 2022. <https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemreḥanna-Krestos-the-life-of-Yemreḥanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century>

- Kur, Stanslaw. "Iyasus-Moa ('Iyäsus-Mo'a)", Dictionary of African Christian Biography. Erişim 15 Haziran 2022. <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>
- Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem (2016), 1-17.
- Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale Naples*, 55 (1995), 1-94.
- El Mekin, Circis b. Amik. *Historia Saracenicæ*, Erpenius. trans. Thomas Erpenius. Leiden: Erpenian 1625.
- Moawad, Samule. "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)*. ed. David Thomas, Alex Mallett. 566-571. Leiden: Brill Academic Publishers, 2012.
- Munro-Hay, Stuart C. *Ethiopia and Alexandria*. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia. Varsovie: Zas Pan, 1997.
- Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61/1 (2006), 120-137.
- Oliver, Roland. (ed.) *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600*. Cambridge University Press, 1977.
- Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie*. 22 (2006), 45-71.
- Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale*. nşr. Louis Cheikho. Beyrut, 1903.
- Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300*. Adis Ababa: University Press , 2012.
- The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*. Budge. trans. E. A. Wallis Budge. London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society Limited, 1922.
- Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell'Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4, (1911-12), 599-651.
- Rossini, Conti. "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S., 2 (1943), 105-232.
- Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14/2 (1983), 135-156.
- Sefer Hayovelim*. trans. James VanderKam. opensiddur. Erişim 15 Haziran 2022. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/>
- Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*. Addis Ababa, 1972.
- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014.

- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Ethiopia: History, Culture and Challenges*. Michigan State University Press, 2017.
- Tamrat, Taddesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*. London: London University, Doktora Tezi, 1968.
- Valieva, Nafisa. *The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. Tradition and documentation*. Hamburg: Universitat Hamburg, Faculty of Humanities, Doktora Tezi, 2021.
- Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie*. ed. Perruchon, Jules. Paris: Publications De L'ecole Des Lettres D'Alger Bulletin De Correspondance Africaine, 1892.
- Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Woldeyes, Yirga Gelaw. "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy* (2019), 1-24.
- Yohannes, Alula. "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)". *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* Adis Ababa, 2018, 1-24.
- Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies*, 2018, 12/2, (2018), 43-60.
- Zelleke, Kinefe-Rıgb "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975) 57-102.

3. DEĞERLENDİRME SÜRECİ

3. Değerlendirme

Hakem Değerlendirmesi-1

Hakem: [REDACTED]

E-posta: [REDACTED]

[REDACTED] İLAHİYAT FAKÜLTESİ

Değerlendirme Tarihi: 05-08-2022

Değerlendirdiği Dosya: Revizyon-2

Form Cevabı:

Eski yeni dergisi Yayın Kurulu, Mart 2022 tarihinde yayımlanacak sayısından itibaren, yayımlanan tüm makalelerin hakem raporlarını da hakem isimlerini gizli tutarak yayımlama kararı almıştır.: Anladım, değerlendirmeyi kabul ediyorum. / I understand, I accept the review. (Yazara Açık)

Başlıklar yazının konusunu kısa açık ve yeterli ölçüde yansıtıyor mu? / Does the title reflect the subject matter of the article clearly and exactly?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Özet yazının amacını kapsamını ve sonuçlarını yansıtıyor mu? / Does the Turkish abstract reflect the aim scope and conclusions of the article?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Abstract yazının amacını kapsamını ve sonuçlarını yansıtıyor mu? / Does the abstract reflect the aim scope and conclusions of the article?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Makale dil bilgisi kurallarına uygun açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmiş mi? / Is the text of the article clear and flawless as per the grammar rules?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Çalışmanın konusu yeterli ölçüde ele alınabilmiş mi? / Has the author presented the subject of the article in a proper methodological perspective?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Çalışmanın amacı yeterli ölçüde belirtilmiş mi? / Has the author presented the aim of the article?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Araştırmada kullanılan yöntem uygun mu? / Is the method used in the research appropriate?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Çalışma neticesinde ulaşılan sonuçlar yeterli mi? / Has the author presented the result of the article sufficiently?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Yazarın ele aldığı konu hakkındaki yorum ve analizleri yeterli mi? / Are the comments and analysis of the subject covered by the author sufficient?: Evet / Yes (Yazara Açık)

Makalede kullanılan kaynaklar makale yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmiş mi? /Are the resources which are referred in the article shown in accordance with the rules of the Journal?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Kullanılan eserlere kaynakça kısmında yer verilmiş mi? / Are the resources which are referred in the article shown properly in the bibliography?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Çalışma bilimsel yayın etiğine uygun hazırlanmış mı? /Is the study prepared in accordance with scientific publication ethics?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

İncelediğiniz makale bilime katkısı olan özgün bir çalışma mıdır? /Does the article have an original contribution to knowledge and the field?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Görüş ve önerilerinizi belirttiğiniz makale metnini WORD veya PDF formatında Dosya olarak eklediniz mi? / Have you attached the article text containing your comments and suggestions to your report in MS Word or Pdf format?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Düzeltilmeler yapıldıktan sonra tarafınızdan tekrar incelenmesi gerekir mi?: *Hayır / No (Yazara Açık)*

Yazara Not: *(Yazara Açık)*

Editöre Not:

Öneri: *Minör Revizyon (Yazara Açık)*

Hakemin Yükleği Değerlendirme Dosyaları

Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Öz

Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği Kebra Nagast'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş ve Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuştur. Taht meşruiyetinin tamamen soyu öncelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında Kebra Nagast'ın anlatısına ekleme bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiğini konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığının da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklarda yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşîler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığının üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehanna Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kissis Kral" unvanıyla anılmakta, onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikâyenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Etiyopya topraklarına gelmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığı'yla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynakta Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvuru olan bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığına dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısı ne zaman iktidara geldikleri, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında -onların taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin Mısır'daki siyasi ve dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya, Din Adamlığı.

The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Hagiographies (Gadl) and Priesthoods

Abstract

According to Kebra Nagast, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. As a matter of fact, there are stories among the people that add to the narrative of Kebra Nagast, that they too are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron, and beyond that, the Negus of that period were defined as priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehanna Kristos is called "Kissis King" as reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it has been tried to analyze the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story similar to the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Harun and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* in it. Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort made to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise information about the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls that were written after this dynasty, even during an anti-Zagwe government, it is seen that they were canonized, Although they are usurpers. At this point, it has been argued in our study that one of the most important factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority and conditions in Egypt. As a matter of fact, these kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and tried to build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron in lineage, but like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Keywords: History of Religion, Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nın anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce

Tanrı'nın kâhini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır. Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un, kardeşleri arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine Yaratılış Kitabı'nın sonunda Yakup'un bu sefer de torunları Efrayim ve Menaşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.³ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazanların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan Jubileler Kitabı'nda oğulların ve torunların kutsanmasına dair bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bakımından en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun Yaratılış Kitabı'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torununu kutsamasıdır. Jubileler Kitabı'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁴ Yani Jubileler Kitabı'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasından imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nın İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasından da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması Jubileler Kitabı'nın yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gerekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzeri de Jubileler Kitabı'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettiklerini, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan, yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun

¹ Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar.14:18-20.

² Yar.27:1-40.

³ Yar.49:1-28.

⁴ Jubileler, 31:5-23; James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015.

yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁵ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçileridir. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁶ Musa ve Harun geldiğinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda Necaşîlerin⁷ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁸ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve Necaşîlerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kıssis-kral unvanlı Yemrehanna Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Bu kapsamda Zagwe Hanedan üyeleri hakkındaki bilgiler onların hayat hikayeleri ve tarihi kaynaklardan aktarılmaya çalışılmıştır. Bu hanedanlıkla ilgili olarak İsrailoğulları nazarındaki soyun meşruiyet dayanağı yapılmasının bir örneğinin Habeşistan topraklarına ne oranda yansımış olduğu araştırılmaya çalışılmıştır. İsrailoğullarının erken döneminde var olan daha sonra Levililer, ve Kohen sınıfı altında toplatılan Musacılar ve Haruniler gibi rahip sınıfların izlerine Habeş topraklarında ulaşma amacıyla hareket edilmiş ancak bu soy iddialarının mevcut bilgiler çerçevesinde bir söylenti olarak kaldığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca krallarının din adamları olmasından Haşmonilerde olduğu gibi din adamlığı ve krallık yetkilerinin bir şahısta toplanmasından farklı olarak sadece krallarının din adamlığını icra edebilecek düzeyde olması veya dine hizmet eden dindar krallar olarak anlaşılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında din adına aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

1. Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (*Gadl*) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatlarını konu edinen menkıbe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "*gadl*" denilmektedir.⁹ Tadessa Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "*gadl*'ler bulunduğunu, bunlardan ikisinin o ana kadar yayınlanmadığını söylemekle beraber¹⁰ zaman içinde yeni *gadl*lerin varlığı veya mevcutların farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan *gadl*de onun saraydan kaçıışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (*kıssis*) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak

⁵ Bu soy seçiminin anlatımı için bk. *Kebra Nagast*, 68. bölüm.

⁶ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁷ Necaşî, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ገ-ገ-ገ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. (bk. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393).

⁸ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/kralıdır.

⁹ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

¹⁰ Tadessa Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi, 1968), 104. dip. 2.

tahta çıkışı konu edilmektedir. Gadl Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹¹

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait, var olan *gadl*ler arasında zikretmediği Gadl Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹² Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, Gadl Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹³ Gadl, onun soyağacı, yaşanan taht kavgası ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁴

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁵ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz kalması, çöle kaçışı, evliliği, daha sonra kral olması anlatılmaktadır. Özellikle tema olarak eserde onun Tanrı için Lasta'nın merkezindeki ünlü yekpare kiliselerin yapımı için görevlendirilmesi aktarılmaktadır. Öyle ki eserde sonraları kralın ismiyle anılacak Lalibela şehrini manevi bir yer yapan tarihi, manevi ve felsefi anlatılar detaylandırılmaktadır.¹⁶ Eserdeki ayrıntılar dini-sanatsal eserlere konu olduğu¹⁷ gibi Lalibela'nın öne çıkarılan yönünün ne olduğu konusundaki tartışmaları da beraberinde getirmektedir.¹⁸ Gadl Lalibela'nın, kayaya oyulmuş kiliselerinin inşasından yüz yıl sonra yazıldığına inanılmaktadır. Eser 1892 yılında Jules Perruchon tarafından Fransızca yayınlanmış,¹⁹ 2018 yılında Amhariceye de çevrilmiştir.²⁰

Gadl Nakuto Laab, diğer iki kralın menkıbelerdeki içeriklerle tematik olarak benzer şekilde Nakuto Laab'ın sarayda büyütülmesini, tahta iki sefer çıkışını ve

¹¹ Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. (bk. Paolo Marrassini, "Il Gädla Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", *traduzione, Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* (Naples, 1995)). (Çalışmamızda Marcin Krawczuk'in, *Gadla Yemrehana Krestos (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])* adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır).

¹² "Harbay (ገራገራ)" *Encyclopaedia Aethiopica*, Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014), (Erişim 01 Haziran 2022).

¹³ Marie-Laure Derat, "The Zāg"ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie* 25, (2010), 157, dip. 1.

¹⁴ Farklı yazmaların karşılaştırması için bk. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* (Addis Ababa, 2018), 15.

¹⁵ Bu eserin yanında Sergew Hable Sellassie, Lalibela'nın hayatını konu eden *Zena Lalibela* isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir (Sergew Hable Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270* (Addis Ababa, 1972), 266). (Lalibela'nın eşi olan Masqal Kebra ile ilgili de yayınlanmamış iki hayat hikayesinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Lalibela yakınlarındaki Gannata Maryam Kilisesinde diğeri ise Aksum'da bulunmaktadır).

¹⁶ Yirga Gelaw Woldeyes, "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy*, (2019), 9.

¹⁷ Hayatını konu edinen şerit karikatürler bulunmaktadır. (Ayrıca bk. Pankhurst Richard, Pankhurst Rita, "King Lalibela: His Supposed Travels, Tribulations and Achievements", *Annales d'Ethiopie*, 22 (2006), 45-71).

¹⁸ [Serge A. Frantsouzoff](#), "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?" *Scrinium* 15/1 (2019), 338.

¹⁹ *Vie de Lalibala, roi d'Éthiopie*, ed. Jules Perruchon, (Paris: Publications de l'École des Lettres d'Alger. Bulletin de correspondance africaine), 1892.

²⁰ ገራገራ ገራገራገራ-ገራገራ ገራገራ ገራገራ. ገራ ገራገራ: ገራገራገራ ገራገራ ገራ , 4th ed. (Addis Ababa: Progress Printing House, 2010). (Ayrıca 2021 yılında Gadl Lalibela koleksiyonlarına dair kapsamlı ve metin analizli bir doktora tezi bu alanın uzmanlarından biri olan Derat'ın danışmanlığında yapılmıştır. bk. Nafisa Valieva, *The 'Gadla Lalibala Collection of Textual Units', Tradition and Documentation* (Faculty of Humanities at the Universitat, Doktora Tezi, Hamburg, 2021).

Mısır'la olan ilişkileri aktarmaktadır.²¹ Yetbarak ile ilgili olan Gadl'a gelince Tamrat onun bir yazmasına rastlandığını bildirmekte ve orjinalinin Tigre'deki Mekane Satwa adlı bir manastırda olduğunu söylenmektedir. Tamrat'a göre *gadl*ın içinde çok sayıda anakronizm ve çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Temasal olarak taht hakkının gasp edilmesi ele alınmaktadır.²²

Zagwe Hanedanlığı'nın son dönemini anlatan Be'ela Nagastat (Kralların Zenginliği) isimindeki metin ise George Wynn Brereton Huntingford tarafından tercüme edilerek kritik edilmiştir.²³ Gadllerdeki bilgilerin iç tutarlılık ve tarihsel açıdan güvenilirliği konusu tartışıla gelmektedir.²⁴ Zira bu eserlerin kaleme alınışı bir kronik tutma amacıyla gerçekleşmemiş olup hayatı konu edilen kişinin dindarlığı ve mucizelerini aktarma üzerinedir.

Zagwe dönemine dair dış kaynaklara gelince Arapça eserler arasında Kipti bir rahip olan Ebü'l-Mekârim'in²⁵ Mısır ve civarındaki kilise ve manastırları anlatan *Tarih* isimli eser bulunmaktadır. Bu eser Basil Thomas Alfred Evetts tarafından neşredilmiş ve *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.²⁶ Yine bu dönemde Giyorgis'in (Circis el-Mekin b. Al-Amid, 1206-1273) *El-Mecmû'u'l-Mubârek* adlı eseri bulunmaktadır. Özellikle "Müslümanların Tarihi" olarak tanınan ikinci bölüm İslâm'ın zuhurundan 1260 yılına kadarki dönemi kapsamaktadır.²⁷ Eser Etiyopya İmparatoru Lebna Dengel (1508-1540) döneminde *Tariha Walda Amid* (Walda Amid'in Tarihi) ismiyle Geez diline tercüme edilmiştir. Etiyopya kaynakları arasında dünya tarihi için önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Etiyopya Kilisesi, Kipti Kilisesi'ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kipti patriklerinin Kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı'nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi'nin Kipti Kilisesi'ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya'ya dair tasarrufları, dolaylı olarak Etiyopya tarihini aydınlatmaktadır. Bu kapsamda Severus b. Mukaffâ'nın (öl. 987) yazımını başlattığı *Târihu Batârike el-Kenise el-Misriye* (*Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi*) isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁸ İbn Râhib'in {1210 - öl.1290}? *Kitâbu't-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu

²¹ Conti Rossini, 1943 yılında bu eseri neşretmiştir. (bk. Conti Rossini, "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, II (1943), 105-232).

²² Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 102, dip. 2.

²³ G. W. B. Huntingford, "The Wealth of Kings' and the End of the Zâguë Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28:1(1965), 1-23.

²⁴ Steven Kaplan, "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia" *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

²⁵ Ebü'l Mekârim'in 1161 yılından önce doğduğu, 1204 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir.

²⁶ *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries*, tran. B.T.A. Evetts, (Oxford, 1895). (Eser daha sonra Samuel Süryani tarafından 1984 ve 2000 yılında 4 cilt halinde basılmıştır. Samuel Süryani, eserin isminde belirttiği üzere kitabın yanlışlıkla Abu Salih Ermeni'ye nispet edildiğini söylemektedir. bk. *Tarih al-kanais wa-l-adyura fi l-qarn al-tani 'asar al miladi li-'Abi al-Makarim alladı nusiba hata'an ila 'abi Salih al Armani i'dad wa ta'lia al-rahib Samu'il al Suryani*, (1984); *Tarih Abu Makarim, i'dad al-anba Samu'il usquf Sibin al-Qanatir*, (2000). İlk cildinin İngilizce çevirisi *Abu'l Makaram The Churches and Monasteries in Lower Egypt in 13th Century* (Cairo, 1992) adıyla neşredilmiştir. Eserle ilgili diğer yazım iddiaları ve çalışmalar için bk. Johannes Den Heijer, "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/983-988).

²⁷ Samule Moawad, "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid (the elder)", *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History (1200-1350)*, ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/566-571.

edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Geez diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan Ya'kûbî ve el-Mes'ûdî'nin eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı'nın yıkılışından sonrasına tekabül eden döneme dair Habeşistan'la ilgili çok kısıtlı aktarımlar bulunmaktadır.²⁹

2. Zagwe İsmi'nin Kökeni ve Hanedanlığın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha³⁰ olan Zagwe Hanedanlığı'nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot'un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael'in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw'dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Geez dilinde "takip etmek", "kovalamak" anlamındaki (agye)ye³¹ veya Agaw dilindeki "melik" ve "lider" kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı'nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin kökeninin Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğeri bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığı'nın tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı'nın meşruiyetini dayandığı Kebra Nagast'ın temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı'nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³² Buna göre İsrail³³ soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı'nın yasasına karşı gelmektir. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı'nın, Kebra Nagast'taki bu iddiaları karşısında Zagwe Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be Kebra) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³⁴ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwidim'in kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğeri iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne

²⁸ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Afred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

²⁹ Bunlardan en meşhuru Habeşistan'ın başkentinin Ka'ber olarak belirtilmesidir. Ebû'l-Hasen 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, nşr. Es'ad Dâğır, Kum: Dâru'l-Hicre, 1409 /1989, 438; Ebû Ya'kûb Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *et-Târîh*, Beyrut: Dâru Sadr,ts, 75. Ka'ber'in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre'nin güneyinde veya Angot'ta aranmalıdır (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dip. 1).

³⁰ Roha (Adefa ?), ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³¹ Bu anlam ile Mera Tekle Haymanot'un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236).

³² Kebra Nagast, 34. Bölüm. (Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, trans. E. A. Wallis Budge, (London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society, limited, 1922).

³³ Bu bağlamda İsrail'den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

³⁴ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. (Bu hikâye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebra ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagua babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğeri ise tanımamıştır. Ayrıca bk. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiopia", *Rivista di Studi Orientali* (1911-12), 4/617, 623).

kadar Musa'nın Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunsa hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir kadınla evlendiği³⁵ ifade edilse de onun bu evlilikten bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkine nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁶ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sipora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁷ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili, bir ordu komutanı olarak Etiyopya topraklarına sefer düzenlediği veya Firavundan kaçarak Etiyopya'ya geldiği ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.³⁸

Josephus'a göre Firavun tarafından Etiyopyalılar üzerine sefere gönderilen Musa'ya Etiyopya Kralı'nın kızı Tharbis kuşatma esnasında âşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.³⁹ *Sefer ha-Yashar*'a göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikinaus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.⁴⁰ Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoniya'nın Kikinaus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴¹

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde Sayılar Kitabı'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğinin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılmış ve Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴²

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebü'l-Mekârim ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira o, Necaşîler için Musa'nın yanında Harun'un da ata olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûkü'l-habeşe cemî'uhum kehenetun*) olduğunu belirten Ebü'l-Mekârim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴⁴ Bunun yanında Necaşî'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu

³⁵ Say.12. Bab.

³⁶ Say.12:1.

³⁷ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", "thetorah" (Erişim 25 Mayıs 2022).

³⁸ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), 1/485-491.

³⁹ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

⁴⁰ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. krş. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1/485-491.

⁴¹ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36; ayrıca bk. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

⁴² "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopica*.

⁴³ Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

⁴⁴ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

bölümde onların cinayet işlemedikleri takdirde kilisede ayın yönetebilecek kifayetleri olduğu ve Musa ve Harun soyundan olduklarının söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus, Musa'nın kralın kızıyla evlendiğini belirten cümlenin bölüm sonuna gelmesi gerekirken bunun yerine diğer konuya giriş yapıldıktan sonra zikredilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının, soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğlun varlığı hususunda daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldiği şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelenler Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. İsrailoğulları'nın erken dönemdeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁵ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığını katı bir soy zincirine bağlayıp Harun soyunun kohan diğerlerinin Levi olarak isimlendirilmesini Babil sürgünü sonrasında tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁶ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levililiğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

Ebü'l-Mekârim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve *tabutu* bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve tabut bir arada zikredilmekte ve tabut hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir. Yani Ebü'l-Mekârim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmektedir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken ikinci bir kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılmasını ve onların *tabota* sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöhret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvurulan bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri

⁴⁵ Tolga Savaş Altinel - Kürşad Demirci, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.

⁴⁶ Kebra Nagast'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarının dini görev icra ettikleri görülmekle beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁴⁷ Yani gerek Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁴⁸ Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür. Netice itibarıyla kent isimleri, soy iddiaları ve tasvir benzerliklerini öyle görmek veya görülmek isteneni bir miras talebi olarak algılamak imkân dahilindedir.

3. Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm sürdüğü ve son olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbiriyle uyuşmayan duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar arasından hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olanıdır.⁴⁹

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford,⁵⁰ ilki bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵¹ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun, (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵²

Gadl İyasus Moa'da⁵³ buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesi'nde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe

⁴⁷ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

⁴⁸ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'in de Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

⁴⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

⁵⁰ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28, (1965), 4.

⁵¹ 16. yüzyılın sonlarına ait efsanelerde İyasus Moa'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır ("Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica*, "sewasew" (Erişim 15 Mayıs 2022).

⁵² Geleneğe göre Zagwe Hanedanlığı'nın son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'ı Ansata Savaşı'nda yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127).

⁵³ Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyâsus-Moa, (1214-1294), Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Geleneğe onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Onun hayatını anlatan Gadl'in 15. yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir (bk. Stanslaw Kur, "İyasus-Moa (İyâsus-Moa)", *Dictionary of African Christian Biography*, "dacb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından, dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtını onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵⁴

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten çok yaşlı olduğunu ileri sürerek Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında *abunanın* bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini, hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁵ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hâkim olmasını dönemin tarihçilerinin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarına tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁶

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁵⁷, biri on bir⁵⁸ biri de on altı⁵⁹ isimden oluşmaktadır.⁶⁰ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi *gadl*lerde krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkılmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶¹

Tablo 1: Hanedanlık Soy Ağacı

	(1) Mara Tekle Haymanot		
(2) Tantawıdım	Girwa-Siyum	Zan-Siyum	
	(3) Yemrehanna Kristos	(4) Harbay	5) Lalibela

⁵⁴ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

⁵⁵ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için bk. Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 160-161.

⁵⁶ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

⁵⁷ Zagwe kralları hakkındaki listeler şu şekildedir: 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132-72), 3. Lalibala (1172-1212), 4. Na'akueto la'ab (1212-1260), 5. Yetbarak (Za'elmaknun) (1260-8).

⁵⁸ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam hanedanlık süresi 354 yıldır. (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bk. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10).

⁵⁹ Bir diğer krallık listesi şu şekildedir: 1. Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrary (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁶⁰ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶¹ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dip. 1; Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017), 110.

		6) Nakuto Laab	7 Yetbarak
--	--	----------------	------------

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶² Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶³ Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶⁴ olduğu kadar Gudith'in soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bunun yanında Mara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kuran rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre Dil Nead'ın generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁵

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawıdım hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesi'nde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawıdım "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawıdım" demektedir.⁶⁶ Hanedanlık ailesinden Tantawıdım'ın Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawıdım'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları taht için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawıdım'ın yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışın miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁶⁷

4. Kissis⁶⁸ Kral Yemrahanna Kristos (ገገገገገ ገገገገገ)

Zagwe Hanedanlığı'nın en meşhur krallarından ilki olan Yemrehanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁶⁹ anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrehanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrehanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁷⁰ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul,

⁶² Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmamasının yatması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot ismindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarıyorsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında da görülmektedir.

⁶³ Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (ገገገገ) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶⁴ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile, (Edinburg, 1805), 2/451-453.*

⁶⁵ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır ("Tərda' Gəbāz (ገገገገገ ገገገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopia*).

⁶⁶ Hükümdarlık ismi Süleyman, takma adı ise Gabra Madhın (ገገገገ ገገገገገ)'dir.

⁶⁷ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527, 116-117.*

⁶⁸ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kissis negustur*. Türkçede rahip ve kissis (keşiş) kelimelerinin yanlışlıkla birbiri yerine kullanılmasını devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kissis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır (Konuyla ilgili bk. Tolga Savaş Altinel, "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179).

⁶⁹ Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, ed. George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. 2011).

onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷¹ Gadl'a göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrehanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce *dekon* daha sonra da *kissis* olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrehanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kissis-kral"dır.⁷² Kendinden sonra gelen Zagwe krallarının aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kissis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷³

Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı ona bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde -onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek- Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görölmektedir. İlk önce Zazy'a da daha sonra da Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş, orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.

Tamrat'a göre Yemrehanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷⁴ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁵ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adını anan ve kilisesini ziyareti edenin büyük manevi ödülleriyle mükafatlandırılacağı, bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. Netice de bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrehanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*), onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu söylemektedir.⁷⁶ 19 Temket'te anılan Yeremhana Kristos anısına, onun adıyla anılan kilisede muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası okunmaktadır.⁷⁷

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğu zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁷⁸ Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁷⁹ bu iki

⁷⁰ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır (C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares* (Cambridge University Press, 1961), 1/203).

⁷¹ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dip. 2. (Bu aşamada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir).

⁷² Nakuto Laab için de Gadl'in de kâhin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷³ Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 33.

⁷⁴ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁵ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

⁷⁶ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁷⁷ Derat, "The Zāgʿē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 185.

⁷⁸ Derat, "The Zāgʿē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 175.

⁷⁹ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermektedir. Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem olduğunu görmek mümkündür. Zira bu dönemde Müslüman yöneticilerin, hakimiyeti altındaki Hıristiyanların göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriyeli Hıristiyanların desteklerinin olması, bu bölgenin inşasında da bir mutabakatın olduğu anlamındaki yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁸⁰ bunun ötesinde Ebü'l-Mekârim'in Necaşileri kâhin olarak sunmasını anlaşılmaya çalışılmıştır.⁸¹ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur kohenkralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyetini belirtmek bağlamında konu edinilmektedir. Yemrehanna; kendine ait Gadl'de Nuh, Yakup, Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levili olarak sunulmaya çalışılmış ve Levili olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levili olmasının onu Levili yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi Gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahipsiz inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak Gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünüldüğünde bu kehanetin onun mu yoksa Gadl'in yazıldığı zamanın mı bir bakışı olduğu tartışmalıdır.⁸²

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸³ Bununla beraber Mısır'dan bu dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

5. Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸⁴ hariç Yemrehanna'nın diğer ardılları azizdir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un oğlu olup Markeza isminde biriyle evlenmiş ve ondan Nakuto Laab isminde bir oğlu olmuştur. Adı belirtilmeyen bir *abuna* aracılığıyla Melek Mikail'e adanan bir Tabot'la kilise inşa etmiştir.⁸⁵ Onun taht isminin Gabra Maskal olması - Lalibela ile aynı olmaktadır-⁸⁶ tartışmalıdır. Lalibela'nın hayat hikayesinde

⁸⁰ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸¹ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 177-181.

⁸² Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 181.

⁸³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dip. 3.

⁸⁴ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz ilan edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır (Kinefe-Rıgb Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97).

⁸⁵ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 189.

⁸⁶ Gabra Masqal aynı zamanda Lalibela'nın da ismidir. Harbay'ın tahttan feragat ettiğinde lakabını da kardeşine verdiği aktarılmaktadır. Harbay için zikredilen bir diğer isim olan Gabra Maryam için ise

Harbay'ın ablası tarafından zehirlenmeye çalışılmış ancak zehirden hizmetçisi ve köpeği ölmesine rağmen o mucizevi şekilde etkilenmemiştir. Çöle kaçarak⁹⁴ orada çile hayatı sırasında Kudüs'le ilgili vizyonlar görmüş ve daha sonra Kudüs'e gitmiştir.⁹⁵

Kudüs'ten döndükten sonra Lalibela, soylu bir aileden gelen Maskal Kebra ile evlendirilmiştir.⁹⁶ Kardeşinin tahtı ona bırakmasıyla kral olan Lalibela, "Gabre Maskal" lakabını almıştır. Onu diğer krallardan ayrıcalıklı kılan, Yeni Kudüs'ü inşa faaliyetleridir. Kudüs'ü bir vizyonda ve bizzat gören Lalibela, başkenti Roha'da Kudüs şehrini yeniden yaratması gerektiğine karar vermiştir. O, kasabanın içinden geçen nehri Ürdün nehri olarak isimlendirdiği gibi şehrin diğer bölgelerini de benzer şekilde yeniden isimlendirmiştir.⁹⁷ Bu nehrin kollarının bulunduğu göl, Yohannes Amba olarak bilinmekte ve bölgedeki bütün kiliseler Epifani'yi kutlamak için burada toplanmaktadır.⁹⁸ Mimari açıdan bir diğer özellik karmaşık bir tünel sistemiyle kayaya yontulmuş kiliselerin birbirine bağlanmasıdır. Roha/Lalibela'da toplam on bir kayaya yontulmuş yekpare kilise bulunmaktadır.⁹⁹ Bu kiliselerden Bete Medhane Alem'in tasarımı Aksum'da Ahit Sandığı'nın (*tabot*) bulunduğu Meryem Siyon Kilisesi'nin kopyası şeklindedir. Bu durumda Lalibela'nın Roha'da Yeni Kudüs'ü inşa ederken aynı zamanda Aksum'a da bir alternatif oluşturmak gayretinde olabileceği akla gelmektedir.¹⁰⁰

Lalibela'nın krallığının akıbeti, karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰¹ Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına tören yapılmaktadır. Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük bir kaya ile kapatılmış mahzende metfun olduğu düşünülmektedir. Öyle ki hacılar bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmaya özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir haç,¹⁰² Bet Medhane Alem kilisesinde

⁹⁴ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 92-94.

⁹⁵ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 103-104.

⁹⁶ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 94.

⁹⁷ Sellasie bu bölgeyi tanımlaması şu şekildedir: "Golgotha'nın kuzeybatısı, Qeranio adlı katı kayadan yontulmuş bir haçtır. Altındaki yere Adem'in Mezarı denir. Biraz daha aşağıda, bir zamanlar yedi zeytin ağacının bulunduğu bölgeye awde fath denir- İsa'yı çarmıha germe kararının verildiği mahkemeyi simgeleyen yargı mahkemesi. Mevcut yedi zeytin otelinin üzerindeki tepeye, İsa'nın yakalandığı yeri temsil eden zeytin dağı olan Debre Zeit denir. Yeniden dirilişten sonraki ilk görünüşü Bethania adlı bölgede hatırlanır." bk. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁸ Bu bölge Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Ürdün Nehri'ni sembolize etmektedir. bk. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁹ Bu kiliseler Sellasie tarafından üç grupta tasnif edilerek gösterilmiştir. 1. grup kiliseler, Bete Medhane Alem, Bete Mariam, Bete Michael, Bete Meskal. 2. Grup Bete Ammanuel, Bete Merqorewos, Bete Libanos, Bete Gebriel. 3. Grup ise Betel Girgoyis'ten oluşmaktadır (Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 271).

¹⁰⁰ Mauricio Lapchik Minski, "The New and the Old Jerusalem- An Ethiopian Christian Perspective," *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*99 (2016), 12.

¹⁰¹ Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279. (Diğer yandan *Gadl Kebra Misqal*'a göre ise Yebarak'in, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara bağış olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış, Nakuto fidesini ödeyerek hürriyetine kavuşmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebra'nın akıbetiyle ilgili olarak da onun bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır (bk. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279).

¹⁰² Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigebe) haçının yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. O, bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigebe adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir ("*Afro Ayigebe*", *Encyclopaedia Aethiopica*).

muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır. O günlerden¹⁰³ başlamak üzere kaya kiliselerin inşasıyla burasının Hristiyanların yoğun ziyaretine maruz kalması, Lalibela'yı günümüzde Aksum'dan sonra ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır.¹⁰⁴

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁵, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş, ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁶ Onunla Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁷ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁸ Bunun yanında rivayetler onu başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹⁰⁹ Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹¹⁰ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹¹

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'den itibaren yerelliği aşan bir kült oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹² Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, reliklerinin muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹³ Özellikle bu kralların tek eşli olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerinde bir etken olarak değerlendirilmelidir.

İlk olarak Yemrehanna Krestos ve Lalibela için, ondan iki yüzyıl sonra da Harbay ve Nakuto Laab adına bir kült oluşumundan söz edilmektedir.¹¹⁴ Derat; Harbay ve Nakuto Laab'ın kültünün başlangıcını 18. yüzyıla ötelemektedir. Bu

¹⁰³ Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır (bk. Beckingham, *The Prester John of the Indies*. 1/ 282).

¹⁰⁴ Onun yapımıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276).

¹⁰⁵ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır (Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117).

¹⁰⁶ Rossini, *Gli Atti di Re Na'akueto La'ab*, 113-176.

¹⁰⁷ Michael Belaynesh, "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*, "dadb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹⁰⁸ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) 1/283.

¹⁰⁹ Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹¹⁰ Huntingford'a göre Gadl anlatımından, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığı ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹¹ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır ("Näekkwéto Lääb (ገገገገ ገገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹¹² Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184.

¹¹³ Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 32 (1986), 1-13.

¹¹⁴ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184-189.

sonuca Gadl'lerin olası yazı tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'da dört kralın bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığından dört kralın aziz olarak kabul edilmelerine onların dönemin siyasî ve dinî koşullarında almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin yardımcı olduğu söylenebilir. *Abunalık*¹¹⁵ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi *abunanın* görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'den itibaren bakacak olursak¹¹⁶ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir konum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'in başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çektirilmiştir. Daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹¹⁷ Bunun akabinde 940-970 yılları arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'ın aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atamıştır.¹¹⁸ Onun atanması halk tarafından kraliçenin (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁹

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp bunun yerine sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve Kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹²⁰ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından

¹¹⁵ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kıpti Kilisesi'ne bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer faktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

¹¹⁶ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini, biri uzun kronolojiyi, ikincisi kısa kronolojiyi esas almak üzere kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yaparak-ele almaktadır (bk. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia* (Varsovie, 1997), 145-165; 165- 187).

¹¹⁷ 10. yy'in başında İskenderiye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemekle görevlendirilmiştir. Onun tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış, *abunalık* görevi sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakılmış ve gerçek daha sonra anlaşılınca da Petrus hayatını sürgünde tamamlamıştır (Bk. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962), 43-44).

¹¹⁸ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133.

¹¹⁹ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹²⁰ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. (Nihayetinde Mısır'a getirilen Cyril idam edilmiştir).

atanan *Abuna Severus* ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize sebep olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus, halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²¹ 1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²² üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²³

12. ve 13. yy'de da *abunalık* makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde Kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının arttırılması talep edilerek¹²⁴ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşi Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁵ Böylelikle kraliyet sarayından birisi Kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meniradus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Süryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma meydana gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁶

Zagwe Hanedanlığı dönemi, *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması ve/veya Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalara* bu dönemde rastlanması ve sonuçta dolaylı da olsa Etiyopya Krallığı'nın Kilise'yi patriklikten bağımsız kılma teşebbüsü yine bu döneme denk gelmektedir. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak *içegeliğin*¹²⁷ ihdas edilmesini ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesini önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış bir hamle olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür bulunmamaktadır. Bunun aksine Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin

¹²¹ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı şeklindeki restine, Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık verdiği rivayet edilmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155).

¹²² Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle ilgili başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157).

¹²³ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47.

¹²⁴ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁵ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁶ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonralarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49).

¹²⁷ "Echage/ Itchege (Ge'ezde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." (bk. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125).

olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan, kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gadl'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Etiyopya topraklarına gelip burada evlendiğine dair rivayetler dayanak olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levili bir kadınla evlendiği ve Levili olduğu söylenmiş veya Nakuto'nun kâhin olduğu aktarılmışsa da bu, Yahudilikteki Levili ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığının Yahudilikte bilindiği anlamda Levili veya kohen soyundan olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de Kebra Nagast'ta görüldüğü üzere Levili olmanın soydan ziyade din adamı olmayla ilişkilendirilmesinin, Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyuştuğunu belirtmekte yarar vardır. Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kıssis* kral olmak üzere dört mensubu (?) aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan *gadl*er yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise de bu bilgiler tarihi açıdan karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

Kaynakça

Abu Salih, *The Armenian. Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. Trans. Basil Thomas Alfred Evetts. Oxford: The Clarendon Press, 1895.

Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kıssisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179.

Altinel, Tolga Savaş - Kürşad Demirci. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017), 31-61.

- Atiya, A. Suryal vd. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire : Publications de la société d'archéologie copte, 1948.
- Aykıt, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia". *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, ed. Barbara Schuler, 161-187. Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013.
- Beckingham, C. Fraser - Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.
- Belaynesh Michael. "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*. Erişim 15 Haziran 2022.
http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html
- Budge, E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge: University Press, 1928.
- Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. London-New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2017.
- Den Heijer, Johannes. "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 4 /983-988.
- Derat, Marie-Laure. "The Zāgwē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreħanna Krestos". *Annales d'Ethiopie*. 25 (2010), 157-196.
- Filler, Elad. "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory". *TheTorah*. Erişim 15 Haziran 2022.
<https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>.
- Frantsouzoff, Serge A. "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?". *Scrnium* 15/1 (2019), 338.
- Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.
- Grierson, Roderick (ed.). *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.
- Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*. ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.

- Hassen, Ibsa Ahmed. "Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 71-92.
- Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Henze, Paul B. *Layers of Time A History of Ethiopia*. New York: Palgrave, 2012.
- Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.
- Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. trans. William Whiston, 1737.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.
- Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 1986, 32 (1986), 1-13.
- Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.
- Krawczuk, Marcin. Gadla Yemrehanna Krestos (the life of Yemrehanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]). scribd. Erişim 15 Haziran 2022. <https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemrehanna-Krestos-the-life-of-Yemrehanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century>
- Kur, Stanslaw. "Iyasus-Moa ('Iyäsus-Mo'a)", Dictionary of African Christian Biography. Erişim 15 Haziran 2022. <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>
- Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem (2016), 1-17.
- Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale Naples*, 55 (1995), 1-94.
- El Mekin, Circis b. Amik. *Historia Saracenicæ*, Erpenius. trans. Thomas Erpenius. Leiden: Erpenian 1625.
- Moawad, Samule. "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)*. ed. David Thomas, Alex Mallett. 566-571. Leiden: Brill Academic Publishers, 2012.
- Munro-Hay, Stuart C. *Ethiopia and Alexandria*. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia. Varsovie: Zas Pan, 1997.
- Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61/1 (2006), 120-137.

- Oliver, Roland. (ed.) *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600*. Cambridge University Press, 1977.
- Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie*. 22 (2006), 45-71.
- Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale*. nşr. Louis Cheikho. Beyrut, 1903.
- Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300*. Adis Ababa: University Press , 2012.
- The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*. Budge. trans. E. A. Wallis Budge. London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society Limited, 1922.
- Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell'Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4, (1911-12), 599-651.
- Rossini, Conti. "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S., 2 (1943), 105-232.
- Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14/2 (1983), 135-156.
- Sefer Hayovelim*. trans. James VanderKam. opensiddur. Erişim 15 Haziran 2022. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/>
- Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*. Addis Ababa, 1972.
- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014.
- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Ethiopia: History, Culture and Challenges*. Michigan State University Press, 2017.
- Tamrat, Tadesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*. London: London University, Doktora Tezi, 1968.
- Valieva, Nafisa. *The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. Tradition and documentation*. Hamburg: Universitat Hamburg, Faculty of Humanities, Doktora Tezi, 2021.
- Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie*. ed. Perruchon, Jules. Paris: Publications De L'ecole Des Lettres D'Alger Bulletin De Correspondance Africaine, 1892.
- Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Woldeyes, Yirga Gelaw. "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy* (2019), 1-24.

- Yohannes, Alula. "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)". *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* Adis Ababa, 2018, 1-24.
- Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies*, 2018, 12/2, (2018), 43-60.
- Zelleke, Kinefe-Rıgb "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975) 57-102.

Hakem Değerlendirmesi-2

E-posta:

Kurum: A

Değerlendirme Tarihi: 05-08-2022

Değerlendirdiği Dosya: Revizyon-2

Form Cevabı:

Eski yeni dergisi Yayın Kurulu, Mart 2022 tarihinde yayımlanacak sayısından itibaren, yayımlanan tüm makalelerin hakem raporlarını da hakem isimlerini gizli tutarak yayımlama kararı almıştır.: *Anladım, değerlendirmeyi kabul ediyorum. / I understand, I accept the review.* (Yazara Açık)

Başlıklar yazının konusunu kısa açık ve yeterli ölçüde yansıtıyor mu? / Does the title reflect the subject matter of the article clearly and exactly?: *Kısmen, düzeltilmelidir / Partially, should be revised* (Yazara Açık)
Özet yazının amacını kapsamını ve sonuçlarını yansıtıyor mu? / Does the Turkish abstract reflect the aim scope and conclusions of the article?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Abstract yazının amacını kapsamını ve sonuçlarını yansıtıyor mu? / Does the abstract reflect the aim scope and conclusions of the article?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Makale dil bilgisi kurallarına uygun açık ve yalın bir anlatım yolu izlenmiş mi? / Is the text of the article clear and flawless as per the grammar rules?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Çalışmanın konusu yeterli ölçüde ele alınabilmiş mi? / Has the author presented the subject of the article in a proper methodological perspective?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Çalışmanın amacı yeterli ölçüde belirtilmiş mi? / Has the author presented the aim of the article?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Araştırmada kullanılan yöntem uygun mu? / Is the method used in the research appropriate?: *Evet / Yes* (Yazara Açık)

Çalışma neticesinde ulaşılan sonuçlar yeterli mi? / Has the author presented the result of the article sufficiently?: *Kısmen / Partially* (Yazara Açık)

Yazarın ele aldığı konu hakkındaki yorum ve analizleri yeterli mi? / Are the comments and analysis of the subject covered by the author sufficient?: *Kısmen / Partially* (Yazara Açık)

Makalede kullanılan kaynaklar makale yazım kurallarına uygun olarak düzenlenmiş mi? /Are the resources which are referred in the article shown in accordance with the rules of the Journal?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Kullanılan eserlere kaynakça kısmında yer verilmiş mi? / Are the resources which are referred in the article shown properly in the bibliography?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Çalışma bilimsel yayın etiğine uygun hazırlanmış mı? /Is the study prepared in accordance with scientific publication ethics?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

İncelediğiniz makale bilime katkısı olan özgün bir çalışma mıdır? /Does the article have an original contribution to knowledge and the field?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Görüş ve önerilerinizi belirttiğiniz makale metnini WORD veya PDF formatında Dosya olarak eklediniz mi? / Have you attached the article text containing your comments and suggestions to your report in MS Word or Pdf format?: *Evet / Yes (Yazara Açık)*

Düzeltilmeler yapıldıktan sonra tarafınızdan tekrar incelenmesi gerekir mi?: *Hayır / No (Yazara Açık)*

Yazara Not: *(Yazara Açık)*

Editöre Not:

Öneri: *Minör Revizyon (Yazara Açık)*

Hakemin Yükleği Değerlendirme Dosyaları

Soyları, Mücadeleleri (Gadl) ve Din Adamı Olmaları Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Öz

Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği Kebra Nagast'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş ve Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuştur. Taht meşruiyetinin tamamen soyu öncelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında Kebra Nagast'ın anlatısına ekleme bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiğini konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığının da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklarda yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşîler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığının üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehanna Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kissis Kral" unvanıyla anılmakta, onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikâyenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Etiyopya topraklarına gelmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığı'yla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynakta Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvuru bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığına dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısı ne zaman iktidara geldikleri, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında -onların taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin Mısır'daki siyasi ve dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya, Din Adamlığı.

The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Hagiographies (Gadl) and Priesthoods

Abstract

According to Kebra Nagast, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. As a matter of fact, there are stories among the people that add to the narrative of Kebra Nagast, that they too are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron, and beyond that, the Negus of that period were defined as priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehanna Kristos is called "Kissis King" as reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it has been tried to analyze the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story similar to the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Harun and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* in it. Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort made to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise information about the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls that were written after this dynasty, even during an anti-Zagwe government, it is seen that they were canonized, Although they are usurpers. At this point, it has been argued in our study that one of the most important factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority and conditions in Egypt. As a matter of fact, these kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and tried to build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron in lineage, but like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Keywords: History of Religion, Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nın anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce

Tanrı'nın kâhini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır. Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un, kardeşleri arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine Yaratılış Kitabı'nın sonunda Yakup'un bu sefer de torunları Efrayim ve Menaşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.³ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazanların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan Jubileler Kitabı'nda oğulların ve torunların kutsanmasına dair bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bakımından en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun Yaratılış Kitabı'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torununu kutsamasıdır. Jubileler Kitabı'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁴ Yani Jubileler Kitabı'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasından imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nın İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasından da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması Jubileler Kitabı'nın yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir gerekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzeri de Jubileler Kitabı'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettiklerini, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan, yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun

¹ Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar.14:18-20.

² Yar.27:1-40.

³ Yar.49:1-28.

⁴ Jubileler, 31:5-23; James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015.

yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁵ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçileridir. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁶ Musa ve Harun geldiğinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda Necaşîlerin⁷ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁸ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve Necaşîlerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kıssis-kral unvanlı Yemrehanna Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Bu kapsamda Zagwe Hanedan üyeleri hakkındaki bilgiler onların hayat hikayeleri ve tarihi kaynaklardan aktarılmaya çalışılmıştır. Bu hanedanlıkla ilgili olarak İsrailoğulları nazarındaki soyun meşruiyet dayanağı yapılmasının bir örneğinin Habeşistan topraklarına ne oranda yansımış olduğu araştırılmaya çalışılmıştır. İsrailoğullarının erken döneminde var olan daha sonra Levililer, ve Kohen sınıfı altında toplatılan Musacılar ve Haruniler gibi rahip sınıfların izlerine Habeş topraklarında ulaşma amacıyla hareket edilmiş ancak bu soy iddialarının mevcut bilgiler çerçevesinde bir söylenti olarak kaldığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca krallarının din adamları olmasından Haşmonilerde olduğu gibi din adamlığı ve krallık yetkilerinin bir şahısta toplanmasından farklı olarak sadece krallarının din adamlığını icra edebilecek düzeyde olması veya dine hizmet eden dindar krallar olarak anlaşılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında din adına aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

1. Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (*Gadl*) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatlarını konu edinen menkıbe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "*gadl*" denilmektedir.⁹ Tadessa Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "*gadl*'ler bulunduğunu, bunlardan ikisinin o ana kadar yayınlanmadığını söylemekle beraber¹⁰ zaman içinde yeni *gadl*lerin varlığı veya mevcutların farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan *gadl*de onun saraydan kaçıışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (*kıssis*) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak

⁵ Bu soy seçiminin anlatımı için bk. *Kebra Nagast*, 68. bölüm.

⁶ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁷ Necaşî, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ⲛⲓⲕⲉⲥⲁⲥⲓ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. (bk. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393).

⁸ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/kralıdır.

⁹ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

¹⁰ Tadessa Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi, 1968), 104. dip. 2.

tahta çıkışı konu edilmektedir. Gadl Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹¹

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait, var olan *gadl*ler arasında zikretmediği Gadl Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹² Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, Gadl Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹³ Gadl, onun soyağacı, yaşanan taht kavgası ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁴

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁵ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz kalması, çöle kaçışı, evliliği, daha sonra kral olması anlatılmaktadır. Özellikle tema olarak eserde onun Tanrı için Lasta'nın merkezindeki ünlü yekpare kiliselerin yapımı için görevlendirilmesi aktarılmaktadır. Öyle ki eserde sonraları kralın ismiyle anılacak Lalibela şehrini manevi bir yer yapan tarihi, manevi ve felsefi anlatılar detaylandırılmaktadır.¹⁶ Eserdeki ayrıntılar dini-sanatsal eserlere konu olduğu¹⁷ gibi Lalibela'nın öne çıkarılan yönünün ne olduğu konusundaki tartışmaları da beraberinde getirmektedir.¹⁸ Gadl Lalibela'nın, kayaya oyulmuş kiliselerinin inşasından yüz yıl sonra yazıldığına inanılmaktadır. Eser 1892 yılında Jules Perruchon tarafından Fransızca yayınlanmış,¹⁹ 2018 yılında Amhariceye de çevrilmiştir.²⁰

Gadl Nakuto Laab, diğer iki kralın menkıbelerdeki içeriklerle tematik olarak benzer şekilde Nakuto Laab'ın sarayda büyütülmesini, tahta iki sefer çıkışını ve

¹¹ Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. (bk. Paolo Marrassini, "Il Gädla Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", *traduzione, Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* (Naples, 1995)). (Çalışmamızda Marcin Krawczuk'in, *Gadla Yemrehana Krestos (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])* adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır).

¹² "Harbay (ገራገራ)" *Encyclopaedia Aethiopica*, Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Encyclopaedia Aethiopica* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014), (Erişim 01 Haziran 2022).

¹³ Marie-Laure Derat, "The Zāg"ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie* 25, (2010), 157, dip. 1.

¹⁴ Farklı yazmaların karşılaştırması için bk. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* (Addis Ababa, 2018), 15.

¹⁵ Bu eserin yanında Sergew Hable Sellassie, Lalibela'nın hayatını konu eden *Zena Lalibela* isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir (Sergew Hable Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270* (Addis Ababa, 1972), 266). (Lalibela'nın eşi olan Masqal Kebra ile ilgili de yayınlanmamış iki hayat hikayesinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Lalibela yakınlarındaki Gannata Maryam Kilisesinde diğeri ise Aksum'da bulunmaktadır).

¹⁶ Yirga Gelaw Woldeyes, "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy*, (2019), 9.

¹⁷ Hayatını konu edinen şerit karikatürler bulunmaktadır. (Ayrıca bk. Pankhurst Richard, Pankhurst Rita, "King Lalibela: His Supposed Travels, Tribulations and Achievements", *Annales d'Ethiopie*, 22 (2006), 45-71).

¹⁸ [Serge A. Frantsouzoff](#), "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?" *Scrinium* 15/1 (2019), 338.

¹⁹ *Vie de Lalibala, roi d'Éthiopie*, ed. Jules Perruchon, (Paris: Publications de l'École des Lettres d'Alger. Bulletin de correspondance africaine), 1892.

²⁰ ገራገራ ገራገራገራ-ገራገራ ገራገራ ገራገራ. ገራ ገራገራ: ገራገራገራ ገራገራ ገራ , 4th ed. (Addis Ababa: Progress Printing House, 2010). (Ayrıca 2021 yılında Gadl Lalibela koleksiyonlarına dair kapsamlı ve metin analizli bir doktora tezi bu alanın uzmanlarından biri olan Derat'ın danışmanlığında yapılmıştır. bk. Nafisa Valieva, *The 'Gadla Lalibala Collection of Textual Units', Tradition and Documentation* (Faculty of Humanities at the Universitat, Doktora Tezi, Hamburg, 2021).

Mısır'la olan ilişkileri aktarmaktadır.²¹ Yetbarak ile ilgili olan Gadl'a gelince Tamrat onun bir yazmasına rastlandığını bildirmekte ve orjinalinin Tigre'deki Mekane Satwa adlı bir manastırda olduğunu söylenmektedir. Tamrat'a göre *gadl*ın içinde çok sayıda anakronizm ve çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Temasal olarak taht hakkının gasp edilmesi ele alınmaktadır.²²

Zagwe Hanedanlığı'nın son dönemini anlatan Be'ela Nagastat (Kralların Zenginliği) isimindeki metin ise George Wynn Brereton Huntingford tarafından tercüme edilerek kritik edilmiştir.²³ Gadllerdeki bilgilerin iç tutarlılık ve tarihsel açıdan güvenilirliği konusu tartışıla gelmektedir.²⁴ Zira bu eserlerin kaleme alınışı bir kronik tutma amacıyla gerçekleşmemiş olup hayatı konu edilen kişinin dindarlığı ve mucizelerini aktarma üzerinedir.

Zagwe dönemine dair dış kaynaklara gelince Arapça eserler arasında Kipti bir rahip olan Ebü'l-Mekârim'in²⁵ Mısır ve civarındaki kilise ve manastırları anlatan *Tarih* isimli eser bulunmaktadır. Bu eser Basil Thomas Alfred Evetts tarafından neşredilmiş ve *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.²⁶ Yine bu dönemde Giyorgis'in (Circis el-Mekin b. Al-Amid, 1206-1273) *El-Mecmû'u'l-Mubârek* adlı eseri bulunmaktadır. Özellikle "Müslümanların Tarihi" olarak tanınan ikinci bölüm İslâm'ın zuhurundan 1260 yılına kadarki dönemi kapsamaktadır.²⁷ Eser Etiyopya İmparatoru Lebna Dengel (1508-1540) döneminde *Tariha Walda Amid* (Walda Amid'in Tarihi) ismiyle Geez diline tercüme edilmiştir. Etiyopya kaynakları arasında dünya tarihi için önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Etiyopya Kilisesi, Kipti Kilisesi'ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kipti patriklerinin Kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı'nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi'nin Kipti Kilisesi'ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya'ya dair tasarrufları, dolaylı olarak Etiyopya tarihini aydınlatmaktadır. Bu kapsamda Severus b. Mukaffâ'nın (öl. 987) yazımını başlattığı *Târihu Batârike el-Kenise el-Misriye* (*Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi*) isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁸ İbn Râhib'in {1210 - öl.1290}? *Kitâbu't-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu

²¹ Conti Rossini, 1943 yılında bu eseri neşretmiştir. (bk. Conti Rossini, "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, II (1943), 105-232).

²² Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 102, dip. 2.

²³ G. W. B. Huntingford, "The Wealth of Kings' and the End of the Zâguë Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28:1(1965), 1-23.

²⁴ Steven Kaplan, "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia" *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

²⁵ Ebü'l Mekârim'in 1161 yılından önce doğduğu, 1204 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir.

²⁶ *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries*, tran. B.T.A. Evetts, (Oxford, 1895). (Eser daha sonra Samuel Süryani tarafından 1984 ve 2000 yılında 4 cilt halinde basılmıştır. Samuel Süryani, eserin isminde belirttiği üzere kitabın yanlışlıkla Abu Salih Ermeni'ye nispet edildiğini söylemektedir. bk. *Tarih al-kanais wa-l-adyura fi l-qarn al-tani 'asar al miladi li-'Abi al-Makarim alladı nusiba hata'an ila 'abi Salih al Armani i'dad wa ta'lia al-rahib Samu'il al Suryani*, (1984); *Tarih Abu Makarim, i'dad al-anba Samu'il usquf Sibin al-Qanatir*, (2000). İlk cildinin İngilizce çevirisi *Abu'l Makaram The Churches and Monasteries in Lower Egypt in 13th Century* (Cairo, 1992) adıyla neşredilmiştir. Eserle ilgili diğer yazım iddiaları ve çalışmalar için bk. Johannes Den Heijer, "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/983-988).

²⁷ Samule Moawad, "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid (the elder)", *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History (1200-1350)*, ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/566-571.

edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Geez diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan Ya'kûbî ve el-Mes'ûdî'nin eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı'nın yıkılışından sonrasına tekabül eden döneme dair Habeşistan'la ilgili çok kısıtlı aktarımlar bulunmaktadır.²⁹

2. Zagwe İsminin Kökeni ve Hanedanlığın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha³⁰ olan Zagwe Hanedanlığı'nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot'un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael'in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw'dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Geez dilinde "takip etmek", "kovalamak" anlamındaki (agye)ye³¹ veya Agaw dilindeki "melik" ve "lider" kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı'nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin kökeninin Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğeri bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığı'nın tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı'nın meşruiyetini dayandığı Kebra Nagast'ın temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı'nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³² Buna göre İsrail³³ soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı'nın yasasına karşı **gelmekdirgelmektir**. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı'nın, Kebra Nagast'taki bu iddiaları karşısında Zagwe Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be Kebra) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³⁴ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwıdım'ın kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğeri iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne

²⁸ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Afred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

²⁹ Bunlardan en meşhuru Habeşistan'ın başkentinin Ka'ber olarak belirtilmesidir. Ebû'l-Hasen 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, nşr. Es'ad Dâğır, Kum: Dâru'l-Hicre, 1409 /1989, 438; Ebû Ya'kûb Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *et-Târîh*, Beyrut: Dâru Sadr,ts, 75. Ka'ber'in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre'nin güneyinde veya Angot'ta aranmalıdır (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dip. 1).

³⁰ Roha (Adefa ?), ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³¹ Bu anlam ile Mera Tekle Haymanot'un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236).

³² Kebra Nagast, 34. Bölüm. (Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, trans. E. A. Wallis Budge, (London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society, limited, 1922).

³³ Bu bağlamda İsrail'den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

³⁴ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. (Bu hikâye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebra ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagua babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğeri ise tanımamıştır. Ayrıca bk. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiopia", *Rivista di Studi Orientali* (1911-12), 4/617, 623).

kadar Musa'nın Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunsa hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir kadınla evlendiği³⁵ ifade edilse de onun bu evlilikten bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkine nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁶ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sipora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁷ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili, bir ordu komutanı olarak Etiyopya topraklarına sefer düzenlediği veya Firavundan kaçarak Etiyopya'ya geldiği ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.³⁸

Josephus'a göre Firavun tarafından Etiyopyalılar üzerine sefere gönderilen Musa'ya Etiyopya Kralı'nın kızı Tharbis kuşatma esnasında âşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.³⁹ *Sefer ha-Yashar*'a göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikinaus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.⁴⁰ Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoniya'nın Kikinaus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴¹

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde Sayılar Kitabı'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğinin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılmış ve Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴²

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebü'l-Mekârim ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira o, Necaşîler için Musa'nın yanında Harun'un da ata olduğunu belirtmektedir.⁴³ Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûkü'l-habeşe cemî'uhum kehenetun*) olduğunu belirten Ebü'l-Mekârim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴⁴ Bunun yanında Necaşî'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu

³⁵ Say.12. Bab.

³⁶ Say.12:1.

³⁷ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", "thetorah" (Erişim 25 Mayıs 2022).

³⁸ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), 1/485-491.

³⁹ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

⁴⁰ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. krş. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1/485-491.

⁴¹ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36; ayrıca bk. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

⁴² "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopica*.

⁴³ Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

⁴⁴ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

bölümde onların cinayet işlemedikleri takdirde kilisede ayin yönetebilecek kifayetleri olduğu ve Musa ve Harun soyundan olduklarının söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus, Musa'nın kralın kızıyla evlendiğini belirten cümlenin bölüm sonuna gelmesi gerekirken bunun yerine diğer konuya giriş yapıldıktan sonra zikredilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının, soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğlun varlığı hususunda daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldiği şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelenler Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. İsrailoğulları'nın erken dönemdeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁵ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığını katı bir soy zincirine bağlayıp Harun soyunun kohan diğerlerinin Levi olarak isimlendirilmesini Babil sürgünü sonrasında tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁶ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levililiğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

Ebü'l-Mekârim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve *tabutu* bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve tabut bir arada zikredilmekte ve tabut hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir. Yani Ebü'l-Mekârim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmektedir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken ikinci bir kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılmasını ve onların *tabota* sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöhret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvurulan bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri

⁴⁵ Tolga Savaş Altınal - Kürşad Demirci, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58:2 (2017), 31-61.

⁴⁶ Kebra Nagast'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarının dini görev icra ettikleri görülmekle beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁴⁷ Yani gerek Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁴⁸ Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür. Netice itibarıyla kent isimleri, soy iddiaları ve tasvir benzerliklerini öyle görmek veya görülmek isteneni bir miras talebi olarak algılamak imkân dahilindedir.

3. Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm sürdüğü ve son olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbiriyle uyuşmayan duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar arasından hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olanıdır.⁴⁹

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford,⁵⁰ ilki bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵¹ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun, (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵²

Gadl İyasus Moa'da⁵³ buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesi'nde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe

⁴⁷ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

⁴⁸ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'in de Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

⁴⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

⁵⁰ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28, (1965), 4.

⁵¹ 16. yüzyılın sonlarına ait efsanelerde İyasus Moa'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır ("Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica*, "sewasew" (Erişim 15 Mayıs 2022).

⁵² Geleneğe göre Zagwe Hanedanlığı'nın son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'ı Ansata Savaşı'nda yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127).

⁵³ Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyâsus-Moa, (1214-1294), Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Geleneğe onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Onun hayatını anlatan Gadl'in 15. yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir (bk. Stanslaw Kur, "İyasus-Moa (İyâsus-Moa)", *Dictionary of African Christian Biography*, "dacb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından, dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtını onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵⁴

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten çok yaşlı olduğunu ileri sürerek Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında *abunanın* bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini, hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁵ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hâkim olmasını dönemin tarihçilerinin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarına tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁶

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁵⁷, biri on bir⁵⁸ biri de on altı⁵⁹ isimden oluşmaktadır.⁶⁰ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi *gadl*lerde krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkılmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶¹

Tablo 1: Hanedanlık Soy Ağacı

	(1) Mara Tekle Haymanot		
(2) Tantawıdım	Girwa-Siyum	Zan-Siyum	
	(3) Yemrehanna Kristos	(4) Harbay	5) Lalibela

⁵⁴ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

⁵⁵ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için bk. Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 160-161.

⁵⁶ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

⁵⁷ Zagwe kralları hakkındaki listeler şu şekildedir: 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132-72), 3. Lalibala (1172-1212), 4. Na'akueto la'ab (1212-1260), 5. Yetbarak (Za'elmaknun) (1260-8).

⁵⁸ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam hanedanlık süresi 354 yıldır. (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bk. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10).

⁵⁹ Bir diğer krallık listesi şu şekildedir: 1. Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrary (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁶⁰ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶¹ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dip. 1; Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017), 110.

		6) Nakuto Laab	7 Yetbarak
--	--	----------------	------------

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶² Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶³ Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶⁴ olduğu kadar Gudith'in soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bunun yanında Mara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kuran rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre Dil Nead'ın generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁵

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawıdım hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesi'nde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawıdım "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawıdım" demektedir.⁶⁶ Hanedanlık ailesinden Tantawıdım'ın Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawıdım'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları taht için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawıdım'ın yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışın miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁶⁷

4. Kissis⁶⁸ Kral Yemrahanna Kristos (ገጥሞ ገጥሞ)

Zagwe Hanedanlığı'nın en meşhur krallarından ilki olan Yemrehanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁶⁹ anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrehanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrehanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁷⁰ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul,

⁶² Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmamasının yatması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot ismindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarıyorsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında da görülmektedir.

⁶³ Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (ገጥሞ) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶⁴ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile, (Edinburg, 1805), 2/451-453.*

⁶⁵ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır ("Tərda' Gəbāz (ገጥሞ ገጥሞ)", *Encyclopaedia Aethiopia*).

⁶⁶ Hükümdarlık ismi Süleyman, takma adı ise Gabra Madhın (ገጥሞ ገጥሞ)'dır.

⁶⁷ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116-117.

⁶⁸ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kissis negustur*. Türkçede rahip ve kissis (keşiş) kelimelerinin yanlışlıkla birbiri yerine kullanılmasını devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kissis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır (Konuyla ilgili bk. Tolga Savaş Altinel, "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179).

⁶⁹ Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, ed. George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. 2011).

onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷¹ Gadl'a göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrehanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce *dekon* daha sonra da *kissis* olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrehanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kissis-kral"dır.⁷² Kendinden sonra gelen Zagwe krallarının aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kissis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷³

Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı ona bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde -onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek- Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görülmektedir. İlk önce Zazy'a da daha sonra da Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş, orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.

Tamrat'a göre Yemrehanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷⁴ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁵ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adını anan ve kilisesini ziyareti edenin büyük manevi ödülleriyle mükafatlandırılacağı, bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. Netice de bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrehanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*), onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu söylemektedir.⁷⁶ 19 Temket'te anılan Yeremhana Kristos anısına, onun adıyla anılan kilisede muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası okunmaktadır.⁷⁷

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğü zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁷⁸ Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁷⁹ bu iki

⁷⁰ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır (C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares* (Cambridge University Press, 1961), 1/203).

⁷¹ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dip. 2. (Bu aşamada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir).

⁷² Nakuto Laab için de Gadl'in de kâhin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷³ Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 33.

⁷⁴ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁵ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

⁷⁶ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁷⁷ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 185.

⁷⁸ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 175.

⁷⁹ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermektedir. Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem olduğunu görmek mümkündür. Zira bu dönemde Müslüman yöneticilerin, hakimiyeti altındaki Hıristiyanların göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriyeli Hıristiyanların desteklerinin olması, bu bölgenin inşasında da bir mutabakatın olduğu anlamındaki yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁸⁰ bunun ötesinde Ebü'l-Mekârim'in Necaşileri kâhin olarak sunmasını anlaşılmaya çalışılmıştır.⁸¹ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur kohenkralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyetini belirtmek bağlamında konu edinilmektedir. Yemrehanna; kendine ait Gadl'de Nuh, Yakup, Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levili olarak sunulmaya çalışılmış ve Levili olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levili olmasının onu Levili yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi Gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahil inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak Gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünüldüğünde bu kehanetin onun mu yoksa Gadl'in yazıldığı zamanın mı bir bakışı olduğu tartışmalıdır.⁸²

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸³ Bununla beraber Mısır'dan bu dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

5. Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸⁴ hariç Yemrehanna'nın diğer ardılları azizdir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un oğlu olup Markeza isminde biriyle evlenmiş ve ondan Nakuto Laab isminde bir oğlu olmuştur. Adı belirtilmeyen bir *abuna* aracılığıyla Melek Mikail'e adanan bir Tabot'la kilise inşa etmiştir.⁸⁵ Onun taht isminin Gabra Maskal olması - Lalibela ile aynı olmaktadır-⁸⁶ tartışmalıdır. Lalibela'nın hayat hikayesinde

⁸⁰ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸¹ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 177-181.

⁸² Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 181.

⁸³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dip. 3.

⁸⁴ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz ilan edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır (Kinefe-Rıgb Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97).

⁸⁵ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreḥanna Krestos", 189.

⁸⁶ Gabra Masqal aynı zamanda Lalibela'nın da ismidir. Harbay'ın tahttan feragat ettiğinde lakabını da kardeşine verdiği aktarılmaktadır. Harbay için zikredilen bir diğer isim olan Gabra Maryam için ise

Harbay'ın ablası tarafından zehirlenmeye çalışılmış ancak zehirden hizmetçisi ve köpeği ölmesine rağmen o mucizevi şekilde etkilenmemiştir. Çöle kaçarak⁹⁴ orada çile hayatı sırasında Kudüs'le ilgili vizyonlar görmüş ve daha sonra Kudüs'e gitmiştir.⁹⁵

Kudüs'ten döndükten sonra Lalibela, soylu bir aileden gelen Maskal Kebra ile evlendirilmiştir.⁹⁶ Kardeşinin tahtı ona bırakmasıyla kral olan Lalibela, "Gabre Maskal" lakabını almıştır. Onu diğer krallardan ayrıcalıklı kılan, Yeni Kudüs'ü inşa faaliyetleridir. Kudüs'ü bir vizyonda ve bizzat gören Lalibela, başkenti Roha'da Kudüs şehrini yeniden yaratması gerektiğine karar vermiştir. O, kasabanın içinden geçen nehri Ürdün nehri olarak isimlendirdiği gibi şehrin diğer bölgelerini de benzer şekilde yeniden isimlendirmiştir.⁹⁷ Bu nehrin kollarının bulunduğu göl, Yohannes Amba olarak bilinmekte ve bölgedeki bütün kiliseler Epifani'yi kutlamak için burada toplanmaktadır.⁹⁸ Mimari açıdan bir diğer özellik karmaşık bir tünel sistemiyle kayaya yontulmuş kiliselerin birbirine bağlanmasıdır. Roha/Lalibela'da toplam on bir kayaya yontulmuş yekpare kilise bulunmaktadır.⁹⁹ Bu kiliselerden Bete Medhane Alem'in tasarımı Aksum'da Ahit Sandığı'nın (*tabot*) bulunduğu Meryem Siyon Kilisesi'nin kopyası şeklindedir. Bu durumda Lalibela'nın Roha'da Yeni Kudüs'ü inşa ederken aynı zamanda Aksum'a da bir alternatif oluşturmak gayretinde olabileceği akla gelmektedir.¹⁰⁰

Lalibela'nın krallığının akıbeti, karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰¹ Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına tören yapılmaktadır. Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük bir kaya ile kapatılmış mahzende metfun olduğu düşünülmektedir. Öyle ki hacılar bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmaya özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir haç,¹⁰² Bet Medhane Alem kilisesinde

⁹⁴ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 92-94.

⁹⁵ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 103-104.

⁹⁶ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 94.

⁹⁷ Sellasie bu bölgeyi tanımlaması şu şekildedir: "Golgotha'nın kuzeybatısı, Qeranio adlı katı kayadan yontulmuş bir haçtır. Altındaki yere Adem'in Mezarı denir. Biraz daha aşağıda, bir zamanlar yedi zeytin ağacının bulunduğu bölgeye awde fath denir- İsa'yı çarmıha germe kararının verildiği mahkemeyi simgeleyen yargı mahkemesi. Mevcut yedi zeytin otelinin üzerindeki tepeye, İsa'nın yakalandığı yeri temsil eden zeytin dağı olan Debre Zeit denir. Yeniden dirilişten sonraki ilk görünüşü Bethania adlı bölgede hatırlanır." bk. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁸ Bu bölge Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Ürdün Nehri'ni sembolize etmektedir. bk. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

⁹⁹ Bu kiliseler Sellasie tarafından üç grupta tasnif edilerek gösterilmiştir. 1. grup kiliseler, Bete Medhane Alem, Bete Mariam, Bete Michael, Bete Meskal. 2. Grup Bete Ammanuel, Bete Merqorewos, Bete Libanos, Bete Gebriel. 3. Grup ise Betel Girgoyis'ten oluşmaktadır (Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 271).

¹⁰⁰ Mauricio Lapchik Minski, "The New and the Old Jerusalem- An Ethiopian Christian Perspective," *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*99 (2016), 12.

¹⁰¹ Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279. (Diğer yandan *Gadl Kebra Misqal*'a göre ise Yebarak'in, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara bağış olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış, Nakuto fidesini ödeyerek hürriyetine kavuşmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebra'nın akıbetiyle ilgili olarak da onun bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır (bk. Sellasie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279).

¹⁰² Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigebe) haçının yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. O, bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigebe adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir ("*Afro Ayigebe*", *Encyclopaedia Aethiopica*).

muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır. O günlerden¹⁰³ başlamak üzere kaya kiliselerin inşasıyla burasının Hristiyanların yoğun ziyaretine maruz kalması, Lalibela'yı günümüzde Aksum'dan sonra ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır.¹⁰⁴

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁵, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş, ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁶ Onunla Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁷ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir rivayet bulunmaktadır.¹⁰⁸ Bunun yanında rivayetler onu başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹⁰⁹ Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹¹⁰ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹¹

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'den itibaren yerelliği aşan bir kült oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹² Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, reliklerinin muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹³ Özellikle bu kralların tek eşli olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerinde bir etken olarak değerlendirilmelidir.

İlk olarak Yemrehanna Krestos ve Lalibela için, ondan iki yüzyıl sonra da Harbay ve Nakuto Laab adına bir kült oluşumundan söz edilmektedir.¹¹⁴ Derat; Harbay ve Nakuto Laab'ın kültünün başlangıcını 18. yüzyıla ötelemektedir. Bu

¹⁰³ Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır (bk. Beckingham, *The Prester John of the Indies*. 1/ 282).

¹⁰⁴ Onun yapımıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276).

¹⁰⁵ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır (Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117).

¹⁰⁶ Rossini, *Gli Atti di Re Na'akueto La'ab*, 113-176.

¹⁰⁷ Michael Belaynesh, "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*, "dadb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹⁰⁸ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) 1/283.

¹⁰⁹ Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹¹⁰ Huntingford'a göre Gadl anlatımından, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığı ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹¹ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır ("Näekkwéto Lääb (ገገገገ ገገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹¹² Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184.

¹¹³ Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 32 (1986), 1-13.

¹¹⁴ Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184-189.

sonuca Gadl'lerin olası yazı tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'da dört kralın bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığından dört kralın aziz olarak kabul edilmelerine onların dönemin siyasî ve dinî koşullarında almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin yardımcı olduğu söylenebilir. *Abunalık*¹¹⁵ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi *abunanın* görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'den itibaren bakacak olursak¹¹⁶ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir konum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'in başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çektirilmiştir. Daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹¹⁷ Bunun akabinde 940-970 yılları arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'ın aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atamıştır.¹¹⁸ Onun atanması halk tarafından kraliçenin (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹¹⁹

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp bunun yerine sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve Kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹²⁰ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından

¹¹⁵ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kıpti Kilisesi'ne bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer faktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

¹¹⁶ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini, biri uzun kronolojiyi, ikincisi kısa kronolojiyi esas almak üzere kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yaparak-ele almaktadır (bk. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia* (Varsovie, 1997), 145-165; 165- 187).

¹¹⁷ 10. yy'in başında İskenderiye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemekle görevlendirilmiştir. Onun tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış, *abunalık* görevi sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakılmış ve gerçek daha sonra anlaşılınca da Petrus hayatını sürgünde tamamlamıştır (Bk. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962), 43-44).

¹¹⁸ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133.

¹¹⁹ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹²⁰ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. (Nihayetinde Mısır'a getirtilen Cyril idam edilmiştir).

atanan *Abuna Severus* ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize sebep olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus, halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²¹ 1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²² üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²³

12. ve 13. yy'de da *abunalık* makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde Kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının arttırılması talep edilerek¹²⁴ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşi Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁵ Böylelikle kraliyet sarayından birisi Kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meniradus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Süryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma meydana gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁶

Zagwe Hanedanlığı dönemi, *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması ve/veya Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalar* bu dönemde rastlanması ve sonuçta dolaylı da olsa Etiyopya Krallığı'nın Kilise'yi patriklikten bağımsız kılma teşebbüsü yine bu döneme denk gelmektedir. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak *içegeliğin*¹²⁷ ihdas edilmesini ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesini önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış bir hamle olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür bulunmamaktadır. Bunun aksine Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin

¹²¹ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı şeklindeki restine, Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık verdiği rivayet edilmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155).

¹²² Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle ilgili başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157).

¹²³ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47.

¹²⁴ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁵ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁶ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonralarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49).

¹²⁷ "Echage/ Itchege (Ge'ezde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." (bk. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125).

olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan, kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gadli'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Etiyopya topraklarına gelip burada evlendiğine dair rivayetler dayanak olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levili bir kadınla evlendiği ve Levili olduğu söylenmiş veya Nakuto'nun kâhin olduğu aktarılmışsa da bu, Yahudilikteki Levili ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığının Yahudilikte bilindiği anlamda Levili veya kohen soyundan olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de Kebra Nagast'ta görüldüğü üzere Levili olmanın soydan ziyade din adamı olmayla ilişkilendirilmesinin, Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyuştuğunu belirtmekte yarar vardır. Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kıssis* kral olmak üzere dört mensubu (?) aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan *gadli*ler yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise de bu bilgiler tarihi açıdan karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

Kaynakça

Abu Salih, *The Armenian. Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. Trans. Basil Thomas Alfred Evetts. Oxford: The Clarendon Press, 1895.

Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kıssisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179.

Altinel, Tolga Savaş - Kürşad Demirci. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017), 31-61.

- Atiya, A. Suryal vd. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire : Publications de la société d'archéologie copte, 1948.
- Aykıt, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.
- Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia". *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, ed. Barbara Schuler, 161-187. Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013.
- Beckingham, C. Fraser - Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.
- Belaynesh Michael. "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*. Erişim 15 Haziran 2022.
http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html
- Budge, E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge: University Press, 1928.
- Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.
- Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. London-New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2017.
- Den Heijer, Johannes. "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd". *Christian- Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 4 /983-988.
- Derat, Marie-Laure. "The Zāgwē dynasty (11-13th centuries) and King Yemreħanna Krestos". *Annales d'Ethiopie*. 25 (2010), 157-196.
- Filler, Elad. "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory". *TheTorah*. Erişim 15 Haziran 2022.
<https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>.
- Frantsouzoff, Serge A. "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?". *Scrinium* 15/1 (2019), 338.
- Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.
- Grierson, Roderick (ed.). *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.
- Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*. ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.

- Hassen, Ibsa Ahmed. "Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 71-92.
- Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.
- Henze, Paul B. *Layers of Time A History of Ethiopia*. New York: Palgrave, 2012.
- Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.
- Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. trans. William Whiston, 1737.
- Kitabı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.
- Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde*, 1986, 32 (1986), 1-13.
- Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.
- Krawczuk, Marcin. Gadla Yemrehanna Krestos (the life of Yemrehanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]). scribd. Erişim 15 Haziran 2022. <https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemrehanna-Krestos-the-life-of-Yemrehanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century>
- Kur, Stanslaw. "Iyasus-Moa ('Iyäsus-Mo'a)", Dictionary of African Christian Biography. Erişim 15 Haziran 2022. <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>
- Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem (2016), 1-17.
- Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale Naples*, 55 (1995), 1-94.
- El Mekin, Circis b. Amik. *Historia Saracenicæ*, Erpenius. trans. Thomas Erpenius. Leiden: Erpenian 1625.
- Moawad, Samule. "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)*. ed. David Thomas, Alex Mallett. 566-571. Leiden: Brill Academic Publishers, 2012.
- Munro-Hay, Stuart C. *Ethiopia and Alexandria*. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia. Varsovie: Zas Pan, 1997.
- Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61/1 (2006), 120-137.

- Oliver, Roland. (ed.) *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600*. Cambridge University Press, 1977.
- Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie*. 22 (2006), 45-71.
- Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale*. nşr. Louis Cheikho. Beyrut, 1903.
- Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300*. Adis Ababa: University Press , 2012.
- The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*. Budge. trans. E. A. Wallis Budge. London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society Limited, 1922.
- Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell'Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4, (1911-12), 599-651.
- Rossini, Conti. "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S., 2 (1943), 105-232.
- Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14/2 (1983), 135-156.
- Sefer Hayovelim*. trans. James VanderKam. opensiddur. Erişim 15 Haziran 2022. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/>
- Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*. Addis Ababa, 1972.
- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014.
- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Ethiopia: History, Culture and Challenges*. Michigan State University Press, 2017.
- Tamrat, Tadesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*. London: London University, Doktora Tezi, 1968.
- Valieva, Nafisa. *The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. Tradition and documentation*. Hamburg: Universitat Hamburg, Faculty of Humanities, Doktora Tezi, 2021.
- Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie*. ed. Perruchon, Jules. Paris: Publications De L'ecole Des Lettres D'Alger Bulletin De Correspondance Africaine, 1892.
- Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Woldeyes, Yirga Gelaw. "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy* (2019), 1-24.

- Yohannes, Alula. "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)". *1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* Adis Ababa, 2018, 1-24.
- Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies*, 2018, 12/2, (2018), 43-60.
- Zelleke, Kinefe-Rıgb "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975) 57-102.

Editörlük Kararı

Ad Soyad: [REDACTED]

Rol: [REDACTED] Editörü

E-posta: [REDACTED]

Kurum: [REDACTED] Fakültesi

Karar Tarihi: 06-08-2022

Karar: Minör Revizyon

Yazardan Gelen Revizyon Dosyaları

Tam Metin

Başlık: Soy İddiaları, Kralları ve Kilise ile ilişkileri Bağlamında Zagwe Hanedanlığı.docx

Tarih:11-09-2022

Soy İddiaları, Kralları ve Kilise ile İlişkileri Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Tolga Savaş Altinel

Dr., Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Assist. Prof. Dr., Yalova University, Faculty of Islamic Science, Department of History of Religions

Yalova, Turkey

tolga.altinel@yalova.edu.tr orcid.org/0000-0002-6383-6484

Öz

Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği *Kebra Nagast*'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş, Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuştur. Taht meşruiyetinin tamamen soyu öncelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında *Kebra Nagast*'in anlatısına ekleme bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiğini konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığının da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklarda yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşîler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığının üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehanna Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kıssis Kral" unvanıyla anılmakta, onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikâyenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Mısır'ın güneyine gitmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığıyla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynakta Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvurulan bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığına dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısı, ne zaman iktidara geldikleri, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında onların -taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların gadlerinden ve onlara dair yapılan modern çalışmalardan yararlanarak hanedanlığa dair -olası hükümdarları çerçevesinde- bilgi verilecek, Kıssis- Kral

olan Yemrehanna Kristos başta olmak üzere hanedan üyelerinin aziz kabul edilmelerine değinilecektir. Günümüzde Lalibela adıyla bilinen şehre isim veren kralın hayatı ele alınarak onun bu bölgede yaptırdığı kiliseler hakkında bilgiler verilecektir. Etiyopya kilisenin başı kabul edilen abunalık makamının hanedanlık zamanındaki durumu ve dolayısıyla Zagwe hanedanlığın Mısır'daki Kipti kilisesi ve İslam yönetimiyle ilişkisi tasvir edilmeye çalışacaktır. Ayrıca onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin Mısır'daki siyasi, dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya, Din Adamlığı.

The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Kingdoms, and Relations with the Church

Abstract

According to *Kebra Nagast*, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. There are stories among the people that add to the narrative of *Kebra Nagast*, that they, too, are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron. Beyond that, the Negus of that period was defined as a priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehanna Kristos is called "Kissis King" reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela, and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it is analyzed the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story like the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Aaron, and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty, and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* (family of Moses and the family of Aaron). Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise details on the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls (hagiography) written during an anti-Zagwe government after this dynasty, it can be seen that they were canonized - while keeping their usurpation secret. At this point, in our study, information about the dynasty will be given by making use of their gadls and modern studies on them, and the saints of the members of the dynasty, especially Yemrehanna Kristos, who is the King of Kissis, will be mentioned. The life of the king, who gave the name to the city known as Lalibela today, will be discussed, and information will be given about the churches he had built in this region. I will try to describe the status of the *abuna* authority, which is accepted as the head of the Ethiopian church, during the dynasty and, therefore, the relationship of the Zagwe dynasty with the Coptic church in Egypt and Islamic administration. It has been argued in our study that one of the most critical factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority, and conditions in Egypt. These kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron lineage, but still, like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Keywords: History of Religion, Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nin anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce Tanrı'nın kâhini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır.³ Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un, kardeşleri arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine *Yaratılış Kitabı*'nin sonunda Yakup'un bu sefer de torunları Efrayim ve Menaşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.⁴ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazanların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan *Jubileler Kitabı*'nda oğulların ve torunların kutsanmasına dair bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bakımından en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun *Yaratılış Kitabı*'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torununu kutsamasıdır. *Jubileler Kitabı*'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁵ Yani *Jubileler Kitabı*'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasından imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nin İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasından da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması *Jubileler Kitabı*'nin yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir

¹ *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar.14:18-20.

² Yar.27:1-40.

³ İlk oğulluk Yahudilikte önemli kavramlardan biridir. İlk oğlun Tanrı'ya ait olduğu düşünülmemekte hatta günümüzde sembolik de olsa ilk oğlun fidesinin verilmesi töreni (pidyon ha-ben) hala icra edilmektedir. Bu aidiyeti ifade bağlamında Tanah'ta İsrailoğulları için Tanrı'nın ilk oğlu ifadesi kullanılmaktadır (Çıkış, 4:22.). İlk dönem İsrailoğulları tarihinde din adamları ilk oğullardan oluşmaktadır. Zaten soya dayalı din adamlığının (Levililer-Kohenler) kökeninde bu anlayış bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Tolga Savaş Altınel, Kürşad Demirci, Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış, Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, 58:2 (2107).

⁴ Yar.49:1-28.

⁵ Jubileler, 31:5-23; James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015.

gerekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzeri de *Jubileler Kitabı*'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettiklerini, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan, yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁶ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçılarıdır. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁷ Musa ve Harun geldiğinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda Necaşîlerin⁸ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁹ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve Necaşîlerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kıssis-kral unvanlı Yemrehanna Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Bu kapsamda Zagwe Hanedan üyeleri hakkındaki bilgiler onların hayat hikayeleri ve tarihi kaynaklardan aktarılmaya çalışılmıştır. Bu hanedanlıkla ilgili olarak İsrailoğulları nazarındaki soyun meşruiyet dayanağı yapılmasının bir örneğinin Habeşistan topraklarına ne oranda yansımış olduğu araştırılmaya çalışılmıştır. İsrailoğullarının erken döneminde var olan daha sonra Levililer ve Kohen sınıfı altında toplatılan Musacılar ve Haruniler gibi rahip sınıfların izlerine Habeş topraklarında ulaşma amacıyla hareket edilmiş ancak bu soy iddialarının mevcut bilgiler çerçevesinde bir söylenti olarak kaldığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca krallarının din adamları olmasından Haşmonilerde olduğu gibi din adamlığı ve krallık yetkilerinin bir şahısta toplanmasından farklı olarak sadece krallarının din adamlığını icra edebilecek düzeyde olması veya dine hizmet eden dindar krallar olarak anlaşılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında din adına aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

⁶ Bu soy seçiminin anlatımı için bk. *Kebrä Nagast*, 68. bölüm.

⁷ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁸ Necaşî, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ገ-ገ-ገ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. (bk. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393).

⁹ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/kralıdır.

1. Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (Gadl) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatlarını konu edinen menkıbe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "gadl" denilmektedir.¹⁰ Tadesse Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "gadl'ler bulunduğunu, bunlardan ikisinin o ana kadar yayınlanmadığını söylemekle beraber¹¹ zaman içinde yeni gadllerin varlığı veya mevcutların farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan gadlde onun saraydan kaçışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (kissis) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak tahta çıkışı konu edilmektedir. Gadl Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹²

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait, var olan gadl'ler arasında zikretmediği Gadl Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹³ Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, Gadl Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹⁴ Gadl, onun soyağacı, yaşanan taht kavgası ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁵

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁶ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz kalması, çöle kaçışı, evliliği, daha sonra kral olması anlatılmaktadır. Özellikle tema olarak eserde onun Tanrı için Lasta'nın merkezindeki ünlü yekpare kiliselerin yapımı için görevlendirilmesi aktarılmaktadır. Öyle ki eserde sonraları kralın ismiyle anılacak Lalibela şehrini manevi bir yer yapan tarihi, manevi ve felsefi anlatılar detaylandırılmaktadır.¹⁷ Eserdeki ayrıntılar dini-sanatsal eserlere konu olduğu¹⁸ gibi Lalibela'nın öne

¹⁰ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

¹¹ Tadesse Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi, 1968), 104. dip. 2.

¹² Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. (bk. Paolo Marrassini, "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", *traduzione, Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* (Naples, 1995)). (Çalışmamızda Marcin Krawczuk'in, *Gadla Yemrehana Krestos (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])* adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır).

¹³ "Harbay (ገራገራ)" *Encyclopaedia Aethiopia*, Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Encyclopaedia Aethiopia* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014), (Erişim 01 Haziran 2022).

¹⁴ Marie-Laure Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie* 25, (2010), 157, dip. 1.

¹⁵ Farklı yazmaların karşılaştırması için bk. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", *Abstracts of the 1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* (Addis Ababa, 2018), 15.

¹⁶ Bu eserin yanında Sergew Hable Selassie, Lalibela'nın hayatını konu eden *Zena Lalibela* isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir (Sergew Hable Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270* (Addis Ababa, 1972), 266). (Lalibela'nın eşi olan Masqal Kebra ile ilgili de yayınlanmamış iki hayat hikayesinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Lalibela yakınlarındaki Gannata Maryam Kilisesinde diğeri ise Aksum'da bulunmaktadır).

¹⁷ Yirga Gelaw Woldeyes, "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy*, (2019), 9.

¹⁸ Hayatını konu edinen şerit karikatürler bulunmaktadır. (Ayrıca bk. Pankhurst Richard, Pankhurst Rita, "King Lalibela: His Supposed Travels, Tribulations and Achievements", *Annales d'Ethiopie*, 22

çıkarılan yönünün ne olduğu konusundaki tartışmaları da beraberinde getirmektedir.¹⁹ Gadl Lalibela'nın, kayaya oyulmuş kiliselerinin inşasından yüz yıl sonra yazıldığına inanılmaktadır. Eser 1892 yılında Jules Perruchon tarafından Fransızca yayınlanmış,²⁰ 2018 yılında Amhariceye de çevrilmiştir.²¹

Gadl Nakuto Laab, diğer iki kralın menkıbelerdeki içeriklerle tematik olarak benzer şekilde Nakuto Laab'ın sarayda büyütülmesini, tahta iki sefer çıkışını ve Mısır'la olan ilişkileri aktarmaktadır.²² Yetbarak ile ilgili olan Gadl'a gelince Tamrat onun bir yazmasına rastlandığını bildirmekte ve orjinalinin Tigre'deki Mekane Satwa adlı bir manastırda olduğunu söylenmektedir. Tamrat'a göre *gadlın* içinde çok sayıda anakronizm ve çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Temasal olarak taht hakkının gasp edilmesi ele alınmaktadır.²³

Zagwe Hanedanlığı'nın son dönemini anlatan Be'ela Nagastat (Kralların Zenginliği) isimindeki metin ise George Wynn Brereton Huntingford tarafından tercüme edilerek kritik edilmiştir.²⁴ Gadllerdeki bilgilerin iç tutarlılık ve tarihsel açıdan güvenilirliği konusu tartışıla gelmektedir.²⁵ Zira bu eserlerin kaleme alınışı bir kronik tutma amacıyla gerçekleşmemiş olup hayatı konu edilen kişinin dindarlığı ve mucizelerini aktarma üzerinedir.

Zagwe dönemine dair dış kaynaklara gelince Arapça eserler arasında Kipti bir rahip olan Ebü'l-Mekârim'in²⁶ Mısır ve civarındaki kilise ve manastırları anlatan *Tarih* isimli eser bulunmaktadır. Bu eser Basil Thomas Alfred Evetts tarafından neşredilmiş ve *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.²⁷ Yine bu dönemde Giyorgis'in (Circis el-Mekin b. Al-Amid, 1206-1273) *El-Mecmû'u'l-Mubârek* adlı eseri bulunmaktadır. Özellikle "Müslümanların Tarihi" olarak tanınan ikinci bölüm İslâm'ın zuhurundan

(2006), 45-71).

¹⁹ [Serge A. Frantsouzoff](#), "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?" *Scrinium* 15/1 (2019), 338.

²⁰ *Vie de Lalibala, roi d'Éthiopie*, ed. Jules Perruchon, (Paris: Publications de l'École des Lettres d'Alger. Bulletin de correspondance africaine), 1892.

²¹ በገደም ግብርብ-ግብርብ ግብርብ ግብርብ. ግብ ግብር: ግብርብ ግብርብ ግብ , 4th ed. (Addis Ababa: Progress Printing House, 2010). (Ayrıca 2021 yılında Gadl Lalibela koleksiyonlarına dair kapsamlı ve metin analizli bir doktora tezi bu alanın uzmanlarından biri olan Derat'ın danışmanlığında yapılmıştır. bk. Nafisa Valieva, *The 'Gadla Lalibala Collection of Textual Units', Tradition and Documentation* (Faculty of Humanities at the Universitat, Doktora Tezi, Hamburg, 2021).

²² Conti Rossini, 1943 yılında bu eseri neşretmiştir. (bk. Conti Rossini, "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, II (1943), 105-232).

²³ Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 102, dip. 2.

²⁴ G. W. B. Huntingford, "The Wealth of Kings' and the End of the Zāguē Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28:1(1965), 1-23.

²⁵ Steven Kaplan, "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia" *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

²⁶ Ebü'l Mekârim'in 1161 yılından önce doğduğu, 1204 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir.

²⁷ *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries*, tran. B.T.A. Evetts, (Oxford, 1895). (Eser daha sonra Samuel Süryani tarafından 1984 ve 2000 yılında 4 cilt halinde basılmıştır. Samuel Süryani, eserin isminde belirttiği üzere kitabın yanlışlıkla Abu Salih Ermeni'ye nispet edildiğini söylemektedir. bk. *Tarih al-kanais wa-l-adyura fi l-qarn al-tani 'asar al miladi li-'Abi al-Makarim alladi nusiba hata'an ila 'abi Salih al Armani i'dad wa ta'lia al-rahib Samu'il al Suryani*, (1984); *Tarih Abu Makarim, i'dad al-anba Samu'il usqif Sibir al-Qanatir*, (2000). İlk cildinin İngilizce çevirisi *Abu'l Makaram The Churches and Monasteries in Lower Egypt in 13th Century* (Cairo, 1992) adıyla neşredilmiştir. Eserle ilgili diğer yazım iddiaları ve çalışmalar için bk. Johannes Den Heijer, "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd", *Christian-Muslim Relations; A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/983-988).

1260 yılına kadarki dönemi kapsamaktadır.²⁸ Eser Etiyopya İmparatoru Lebna Dengel (1508-1540) döneminde *Tariha Walda Amid* (Walda Amid'in Tarihi) ismiyle Geez diline tercüme edilmiştir. Etiyopya kaynakları arasında dünya tarihi için önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Etiyopya Kilisesi, Kıpti Kilisesi'ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kıpti patriklerinin Kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı'nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi'nin Kıpti Kilisesi'ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya'ya dair tasarrufları, dolaylı olarak Etiyopya tarihini aydınlatmaktadır. Bu kapsamda Severus b. Mukaffâ'nın (öl. 987) yazımını başlattığı *Târihu Batârike el-Kenise el-Misriye* (*Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi*) isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁹ İbn Râhib'in {1210 - öl.1290}? *Kitâbu't-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Geez diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan Ya'kûbî ve el-Mes'ûdî'nin eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı'nın yıkılışından sonrasına tekabül eden döneme dair Habeşistan'la ilgili çok kısıtlı aktarımlar bulunmaktadır.³⁰

2. Zagwe İsmi'nin Kökeni ve Hanedanlığın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha³¹ olan Zagwe Hanedanlığı'nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot'un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael'in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw'dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Geez dilinde "takip etmek", "kovalamak" anlamındaki (agyeye)³² veya Agaw dilindeki "melik" ve "lider" kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı'nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin kökeninin Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğeri bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığı'nın tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı'nın meşruiyetini dayandırdığı *Kebrâ Nagast*'ın temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı'nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³³ Buna

²⁸ Samule Moawad, "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)", *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History* (1200-1350), ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/566-571.

²⁹ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Alfred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

³⁰ Bunlardan en meşhuru Habeşistan'ın başkentini Ka'ber olarak belirtilmesidir. Ebû'l-Hasen 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, nşr. Es'ad Dâğır, Kum: Dâru'l-Hicre, 1409 /1989, 438; Ebû Ya'kûb Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *et-Târîh*, Beyrut: Dâru Sadr,ts, 75. Ka'ber'in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre'nin güneyinde veya Angot'ta aranmalıdır (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dip. 1).

³¹ Roha (Adefa ?), ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³² Bu anlam ile Mera Tekle Haymanot'un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236).

³³ Kebrâ Nagast, 34. Bölüm. (Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, trans. E. A. Wallis Budge, (London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society, limited, 1922).

göre İsrail³⁴ soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı'nın yasasına karşı gelmektir. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı'nın, *Kebrā Nagast*'taki bu iddiaları karşısında Zagwe Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be Kebrā) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³⁵ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwıdım'ın kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğer iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne kadar Musa'nın Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunsa hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir kadınla evlendiği³⁶ ifade edilse de onun bu evlilikten bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkine nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu³⁷ bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁸ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sipora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁹ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili, bir ordu komutanı olarak Kuş topraklarına sefer düzenlediği veya Firavundan kaçarak güneye kaçtığı ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.⁴⁰

Josephus'a göre Firavun tarafından Kuş üzerine sefere gönderilen Musa'ya kralın kızı Tharbis kuşatma esnasında âşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.⁴¹ *Sefer ha-Yaşar*'a göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikinaus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.⁴² Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoni'nin Kikinaus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴³

³⁴ Bu bağlamda İsrail'den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

³⁵ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. (Bu hikâye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebrā ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagwa babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğer ise tanımamıştır. Ayrıca bk. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiopia", *Rivista di Studi Orientali* (1911-12), 4/617, 623).

³⁶ Say.12. Bab.

³⁷ Tanah'a göre Kuş Ham'ın büyük oğlunun ismidir. Aynı şekilde onun soyundan gelenlerin yaşadığı bölgeye de Kuş denilmektedir. Genellikle Mısır'ın güneyi olarak anılan bu bölge Hindistan'a kadar genişletilebilmektedir. Ayrıca bu bölgede M.Ö.1070- M.S. 550 yılları arasında hüküm süren devlete de Kuş Devleti denilmektedir. Ayrıca bkz. Aykıt, Etiyopya Kilisesi, 7.

³⁸ Say.12:1.

³⁹ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", "thetorah" (Erişim 25 Mayıs 2022).

⁴⁰ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), 1/485-491.

⁴¹ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

⁴² *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. krş. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1/485-491.

⁴³ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36; ayrıca bk. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde *Sayılar Kitabı*'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğinin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılmış ve Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴⁴

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebü'l-Mekârim ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira o, Necaşîler için Musa'nın yanında Harun'un da ata olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûkü'l-habeşe cemî'uhum kehenetun*) olduğunu belirten Ebü'l-Mekârim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Bunun yanında Necaşî'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu bölümde onların cinayet işlemedikleri takdirde kilisede ayin yönetebilecek kifayetleri olduğu ve Musa ve Harun soyundan olduklarının söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus, Musa'nın kralın kızıyla evlendiğini belirten cümlenin bölüm sonuna gelmesi gerekirken bunun yerine diğer konuya giriş yapıldıktan sonra zikredilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının, soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğlun varlığı hususunda daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldiği şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelenler Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. İsrailoğulları'nın erken dönemdeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁷ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığını katı bir soy zincirine bağlayıp Harun soyunun kohan diğerlerinin Levi olarak isimlendirilmesini Babil sürgünü sonrasına tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁸ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levililiğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

⁴⁴ "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopica*.

⁴⁵ Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

⁴⁶ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

⁴⁷ Altinel, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış, 39-59.

⁴⁸ *Kebrä Nagast* 'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarının dini görev icra ettikleri görülmekle beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

Ebü'l-Mekârim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve *tabutu* bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve *tabut* bir arada zikredilmekte ve *tabut* hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir.⁴⁹ Yani Ebü'l-Mekârim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmemektedir. Onun, Kuran *tabutu* krallık alameti görüyorsa Zagwe hanedanlığı zaten buna sahip ve *tabutun* içinden çıkanlar Harun ve Musa aileleriyle ilişkilendiriyorsa zaten bu hanedanlık üyeleri de o soydan geliyor şeklinde bir bütünlük oluşturmaya çalışmış olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken ikinci bir kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılmasını ve onların *tabota* sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöhret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvurulmuş bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁵⁰ Yani gerek Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁵¹ Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür. Netice itibarıyla kentlere kutsal şehirlerin isimlerini vermek, soyunu dini liderlere dayandırma çabaları veya hayat hikayelerini aktarırken onların başından geçenleri alıntılar yapmak, yeni olanı eski üzerinden kutsallaştırma ve dini mirası talep etme olarak algılanmalıdır.

3. Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, günümüze ulaşan kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm sürdüğü ve son olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbiriyle uyuşmayan duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar arasından hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olanıdır.⁵²

⁴⁹ Bu ayetin tefsirinde müfessirler daha çok *Tabut*'un içinde neler olabileceğiyle ve akıbeti konusunda İsrailiyattan bilgiler aktarmakla yetinmişlerdir. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, (Ankara 1979), 205-210. Al-i Harun tabirlerinin modern yorumu için bkz. İbrahim Hilmi Karlı, *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı*, (Ankara: TDV Yayınları, 2103), 108. Geniş bilgi için bkz. Altınel, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış, 44-45..

⁵⁰ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

⁵¹ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'in de Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

⁵² Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford,⁵³ ilki bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵⁴ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun, (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵⁵

Gadl İyasus Moa'da⁵⁶ buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesi'nde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından, dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtını onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵⁷

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten çok yaşlı olduğunu ileri sürerek Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında *abunanın* bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini, hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁸ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hâkim olmasını dönemin tarihçilerinin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarına tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁹

⁵³ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28, (1965), 4.

⁵⁴ 16. yüzyılın sonlarına ait efsanelerde İyasus Moa'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır ("Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica*, "sewasew" (Erişim 15 Mayıs 2022).

⁵⁵ Geleneğe göre Zagwe Hanedanlığı'nın son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'ı Ansata Savaşı'nda yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127).

⁵⁶ Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyâsus-Moa, (1214-1294), Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Geleneğe onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Onun hayatını anlatan Gadl'in 15. yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir (bk. Stanslaw Kur, "İyâsus-Moa ('İyâsus-Mo'a), *Dictionary of African Christian Biography*, "dacb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

⁵⁷ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

⁵⁸ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için bk. Derat, "The Zâg'ê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 160-161.

⁵⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁶⁰, biri on bir⁶¹ biri de on altı⁶² isimden oluşmaktadır.⁶³ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi *gad*lerde krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶⁴

Tablo 1: Hanedanlık Soy Ağacı

	(1) Mara Tekle Haymanot		
(2) Tantawıdım	Girwa-Siyum	Zan-Siyum	
	(3) Yemrehanna Kristos	(4) Harbay	5) Lalibela
		6) Nakuto Laab	7) Yetbarak

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶⁵ Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶⁶ Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶⁷ olduğu kadar Gudith'in soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bunun yanında Mara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kuran rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre Dil Nead'ın

⁶⁰ Zagwe kralları hakkındaki listeler şu şekildedir: 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132-72), 3. Lalibala (1172-1212), 4. Na'akueto la'ab (1212-1260), 5. Yetbarak (Za'elmaknun) (1260-8).

⁶¹ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam hanedanlık süresi 354 yıldır. (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bk. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10).

⁶² Bir diğer krallık listesi şu şekildedir: 1. Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrary (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁶³ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶⁴ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dip. 1; Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017), 110.

⁶⁵ Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmamasının yatması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot ismindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarıyorsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında da görülmektedir.

⁶⁶ Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (□□□) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶⁷ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile, (Edinburg, 1805)*, 2/451-453.

generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁸

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawıdım hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesi'nde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawıdım "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawıdım" demektedir.⁶⁹ Hanedanlık ailesinden Tantawıdım'ın Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawıdım'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları taht için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawıdım'ın yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışın miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁷⁰

4. Kissis⁷¹ Kral Yemrahanna Kristos (ገዳማ ገዳማ)

Zagwe Hanedanlığı'nın en meşhur krallarından ilki olan Yemrehanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁷² anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrehanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrehanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁷³ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul, onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷⁴ Gadl'a göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrehanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce *dekon* daha sonra da *kissis* olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrehanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kissis-kral"dır.⁷⁵ Kendinden sonra gelen Zagwe krallarının aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kissis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş, kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷⁶

⁶⁸ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır ("Terda' Găbăz (ገዳማ ገዳማ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

⁶⁹ Hükümdarlık ismi Süleyman, takma adı ise Gabra Madhın (ገዳማ ገዳማ)'dır.

⁷⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116-117.

⁷¹ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kissis negustur*. Türkçede rahip ve *kissis* (keşiş) kelimelerinin yanlışlıkla birbiri yerine kullanılmasını devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kissis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır (Konuyla ilgili bk. Tolga Savaş Altınel, "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179).

⁷² Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, ed. George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. 2011).

⁷³ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır (C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares* (Cambridge University Press, 1961), 1/203).

⁷⁴ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dip. 2. (Bu aşamada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir).

⁷⁵ Nakuto Laab için de Gadl'in de kâhin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷⁶ Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 33.

Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı ona bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde -onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek- Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görülmektedir. İlk önce Zazy'a da daha sonra da Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş, orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.⁷⁷

Tamrat'a göre Yemrehanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷⁸ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁹ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adını anan ve kilisesini ziyareti edenin büyük manevi ödüllere mükafatlandırılacağı, bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. Netice de bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrehanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*), onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu söylemektedir.⁸⁰ 19 Temket'te anılan Yeremhana Kristos anısına, onun adıyla anılan kilisede muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası okunmaktadır.⁸¹

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğü zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁸² Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁸³ bu iki ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermektedir. Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem olduğunu görmek mümkündür. Zira bu dönemde Müslüman yöneticilerin, hakimiyeti altındaki Hıristiyanların göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriyeli Hıristiyanların desteklerinin olması, bu bölgenin inşasında da bir mutabakatın olduğu anlamındaki yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira onun o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁸⁴ bunun ötesinde Ebü'l-Mekârim'in bütün Necaşîleri kâhin olarak nitelemesi anlaşılmaya çalışılmıştır.⁸⁵ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur kohen-kralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyetini belirtmek bağlamında konu edinilmektedir. Yemrehanna; kendine ait Gadl'de Nuh, Yakup,

⁷⁷ Gadla Yemrehana Krestos, 46.

⁷⁸ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁹ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

⁸⁰ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁸¹ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 185.

⁸² Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 175.

⁸³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

⁸⁴ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸⁵ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 177-181.

Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levili olarak sunulmaya çalışılmış ve Levili olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levili olmasının onu Levili yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi Gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahipsiz inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak Gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünüldüğünde bu kehanetin onun mu yoksa Gadl'in yazıldığı zamanın mı bir bakışı olduğu tartışmalıdır.⁸⁶

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸⁷ Bununla beraber Mısır'dan bu dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmemektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

5. Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸⁸ hariç Yemrehanna'nın diğer ardılları azizdir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un oğlu olup Markeza isminde biriyle evlenmiş ve ondan Nakuto Laab isminde bir oğlu olmuştur. Adı belirtilmeyen bir *abuna* aracılığıyla Melek Mikail'e adanan bir Tabot'la kilise inşa etmiştir.⁸⁹ Onun taht isminin Gabra Maskal olması - Lalibela ile aynı olmaktadır-⁹⁰ tartışmalıdır. Lalibela'nın hayat hikayesinde Harbay'ın onu taht için potansiyel bir rakip olarak görüp zulmettiği daha sonra ise onun Lalibela ile uzlaşarak tahttan feragat ettiği aktarılmaktadır.

Harbay'ın Patrik ve *abuna* tarihi açısından Etiyopya Kilisesi'ni Mısır'dan bağımsız kılmaya çalışan kral olduğu düşünülmektedir.⁹¹ Rivayete göre Patrik II. Gabriel (1131-1145) döneminde Etiyopya'ya gönderilen *Abuna* Mikail zamanında iki önemli hadise cereyan etmiştir. Bunlardan ilki *abuna* hayatta iken, Mısır'dan onun yerine yeni bir *abuna* istenilmesidir. Bir diğeri ise Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılmasının talep edilmesidir. Halife tarafından ilk önce sıcak karşılanan bu teklif, patriğin bunun Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlığına götüreceğini bildirmesi üzerine reddedilmiştir.⁹² Akabinde Etiyopya'yı vuran doğal bir felaket Harbay'ı günahkarlıkla suçlamaya (günahkar kral) sebep olmuştur. Aziz olması yanında onu yeren bilgilere rastlanması hatta bunun bir külte dahil

⁸⁶ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 181.

⁸⁷ Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dip. 3. Zira Yemrehanna Kristos Presbyter John gibi hem din adamlığının hem de krallığı bir şahısta toplandığı bir kişiliktir.

⁸⁸ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz ilan edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır (Kinefe-Rigb Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97).

⁸⁹ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 189.

⁹⁰ Gabra Masqal aynı zamanda Lalibela'nın da ismidir. Harbay'ın tahttan feragat ettiğinde lakabını da kardeşine verdiği aktarılmaktadır. Harbay için zikredilen bir diğeri isim olan Gabra Maryam için ise bir yanlış anlaşılma olduğu yorumu yapılmaktadır ("Harbay", *Encyclopaedia Aethiopica*).

⁹¹ Richard Pankhurst, *The Ethiopians: A History* (Oxford: Blackwell, 2001), 47; Aykit, *Etiyopya Kilisesi*, 33.

⁹² Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

edilmesi onun Etiyopyalılar gözünde en azından bir müddet farklı algılandığını göstermektedir. Zaten diğer üçüne oranla onun kültünün sönük kalmasının arkasında böyle bir nedenin olması mümkün gözükmemektedir.

Harbay'dan sonra tahta çıktığı düşünülen Lalibela'nın Yeni Siyon'u inşa etmesi de Zagwe Hanedanlığı'nın Etiyopya'yı dinen bir özgürleştirme çabası olarak görülmelidir. Lalibela'nın hayatıyla ilgili farklı anlatılar olmakla beraber onun da Tanrı'nın seçtiği bir kişi olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Onun soyuyla ilgili olarak annesi Kirwena'nın konumu hakkında iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki onun Jan Seyum'un hizmetçisi olduğudur. O, hamile kalarak hanımefendisinin kızgınlığına sebep olmuş, evden kaçıp Roha'da çocuğunu doğurduktan sonra yeniden efendisinin yanına dönmüştür. Babasının doğan çocuğunu aratması onun mucizevi bir şekilde arı sürüsünün koruması altında bulunması üzerine Agew dilinde "arıların kendisine itaat ettiği" anlamına gelen Lalibela adını almıştır. Bir diğer anlatı ise annesinin Wag'ın soylu bir ailesinden geldiği ve evlendiğinde "kız kardeşin kocası" (ገገገ ገገገ) unvanını aldığı şeklindedir.⁹³ Anlatıya göre annesi, onu 1120 yılında doğurmuş ve ona Lalibela adını koymuştur.⁹⁴ İsmi konusunda diğer bir kaynak onun adının aslan anlamındaki *sheduna* olduğu söylemektedir.⁹⁵

Gadl'le göre Harbay'ın kardeşi ve Jan Seyum'un oğlu olarak kabul edilen Lalibela günümüze ulaşan bir arazi bağış belgesinde kendini Murari'nin oğlu, Jan Seyum'un oğlu, Asseda'nın oğlu olarak tanıtmaktadır.⁹⁶ O, taht kavgası sebebiyle Harbay'ın ablası tarafından zehirlenmeye çalışılmış ancak zehirden hizmetçisi ve köpeği ölmesine rağmen o mucizevi şekilde etkilenmemiştir. Çöle kaçarak⁹⁷ orada çile hayatı sırasında Kudüs'le ilgili vizyonlar görmüş ve daha sonra Kudüs'e gitmiştir.⁹⁸

Kudüs'ten döndükten sonra Lalibela, soylu bir aileden gelen Maskal Kebra ile evlendirilmiştir.⁹⁹ Kardeşinin tahtı ona bırakmasıyla kral olan Lalibela, "Gabre Maskal" lakabını almıştır. Onu diğer krallardan ayrıcalıklı kılan, Yeni Kudüs'ü inşa faaliyetleridir. Kudüs'ü bir vizyonda ve bizzat gören Lalibela, başkenti Roha'da Kudüs şehrini yeniden yaratması gerektiğine karar vermiştir. O, kasabanın içinden geçen nehri Ürdün nehri olarak isimlendirdiği gibi şehrin diğer bölgelerini de benzer şekilde yeniden isimlendirmiştir.¹⁰⁰ Bu nehrin kollarının bulunduğu göl,

⁹³ Sellassie, bu anlatıyı Zena Lalibela'ya dayandırmaktadır. Doğum günüyle ilgili olarak 8 Yekatit (16 Şubat) Simeon Yortusunda doğması sebebiyle Zar Simeon ismi aldığı da aktarılmaktadır (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 266).

⁹⁴ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 77-79.

⁹⁵ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268. (Onun Misqal Kebre ile evlendiğini Yetbarak ve Iytab adında iki oğlu olduğu aktarılmaktadır).

⁹⁶ ገገገገገ ገገገገ ገገገገ ገገገገገ ገገገገ ገገገገ (...) ገገገገ ገገገገ ገገገገ ገገገገገ ገገገገ ገገገገ I, the hadani Lalibala, whose ruling name is Gabra Masqal (...) son of Morärä, son of Jan seiyum, son of Assedä. Bir diğer kayıttta ise Murari oğlu, Jan Seyum oğlu ve Kirwana oğlu denilmektedir (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268). Bu soy kaydında annesinin ismi olması sebebiyle Asseda'nın da annesinin diğer bir ismi olduğu düşünülmektedir. Ancak her iki şecerede ata isimleri, genel geçer Zagwe Hanedanlığı sıralaması adına tartışmaya açıktır (Ayrıca bk. Derat, "The Zäg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 182).

⁹⁷ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 92-94.

⁹⁸ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 103-104.

⁹⁹ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 94.

¹⁰⁰ Sellassie bu bölgeyi tanımlaması şu şekildedir: "Golgotha'nın kuzeybatısı, Qeranio adlı katı kayadan yontulmuş bir haçtır. Altındaki yere Adem'in Mezarı denir. Biraz daha aşağıda, bir zamanlar yedi zeytin ağacının bulunduğu bölgeye awde fath denir- İsa'yı çarmıha germe kararının verildiği mahkemeyi simgeleyen yargı mahkemesi. Mevcut yedi zeytin otelinin üzerindeki tepeye, İsa'nın yakalandığı yeri temsil eden zeytin dağı olan Debre Zeit denir. Yeniden dirilişten sonraki ilk

Yohannes Amba olarak bilinmekte ve bölgedeki bütün kiliseler Epifani'yi kutlamak için burada toplanmaktadır.¹⁰¹ Mimari açıdan bir diğer özellik karmaşık bir tünel sistemiyle kayaya yontulmuş kiliselerin birbirine bağlanmasıdır. Roha/Lalibela'da toplam on bir kayaya yontulmuş yekpare kilise bulunmaktadır.¹⁰² Bu kiliselerden Bete Medhane Alem'in tasarımı Aksum'da Ahit Sandığı'nın (*tabot*) korunduğu Meryem Siyon Kilisesi'nin kopyası şeklindedir. Bu durumda Lalibela'nın Roha'da Yeni Kudüs'ü inşa ederken aynı zamanda Aksum'a da bir alternatif oluşturmak gayretinde olabileceği akla gelmektedir.¹⁰³

Lalibela'nın krallığının akıbeti, karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰⁴ Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına tören yapılmaktadır. Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük bir kaya ile kapatılmış mahzende metfun olduğu düşünülmektedir. Öyle ki hacılar bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmaya özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir haç,¹⁰⁵ Bet Medhane Alem kilisesinde muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır. O günlerden¹⁰⁶ başlamak üzere kaya kiliselerin inşasıyla burasının Hristiyanların yoğun ziyaretine maruz kalması, Lalibela'yı günümüzde Aksum'dan sonra ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır.¹⁰⁷

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁸, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş, ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁹ Onunla Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun

görünüşü Bethania adlı bölgede hatırlanır." bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

¹⁰¹ Bu bölge Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Ürdün Nehri'ni sembolize etmektedir. bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

¹⁰² Bu kiliseler Sellassie tarafından üç grupta tasnif edilerek gösterilmiştir. 1. grup kiliseler, Bete Medhane Alem, Bete Mariam, Bete Michael, Bete Meskal. 2. Grup Bete Ammanuel, Bete Merqorewos, Bete Libanos, Bete Gebriel. 3. Grup ise Betel Girgoyis'ten oluşmaktadır (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 271).

¹⁰³ Mauricio Lapchik Minski, "The New and the Old Jerusalem- An Ethiopian Christian Perspective," *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*99 (2016), 12.

¹⁰⁴ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279. (Diğer yandan *Gadl Kebre Misqal'a* göre ise Yebarak'ın, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara bağış olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış, Nakuto fidyasını ödeyerek hürriyetine kavuşturmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebra'nın akıbetiyle ilgili olarak da onun bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279).

¹⁰⁵ Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigeba) haçının yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. O, bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigeba adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir ("*Afro Ayigeba*", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹⁰⁶ Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır (bk. Beckingham, *The Prester John of the Indies*. 1/ 282).

¹⁰⁷ Onun yapımıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276).

¹⁰⁸ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır (Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117).

¹⁰⁹ Rossini, *Gli Atti di Re Na'akueto La'ab*, 113-176.

Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.¹¹⁰ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir rivayet bulunmaktadır.¹¹¹ Bunun yanında rivayetler onu başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹¹² Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹¹³ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹⁴

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'den itibaren yerelliği aşan bir kült oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹⁵ Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültürünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, reliklerinin muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹⁶ Özellikle bu kralların tek eşli olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerinde bir etken olarak değerlendirilmelidir.

İlk olarak Yemrehanna Kristos ve Lalibela için, ondan iki yüzyıl sonra da Harbay ve Nakuto Laab adına bir kült oluşumundan söz edilmektedir.¹¹⁷ Derat; Harbay ve Nakuto Laab'ın kültürünün başlangıcını 18. yüzyıla ötelemektedir. Bu sonuca Gadl'lerin olası yazı tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'da dört kralın bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığı'ndan dört kralın aziz olarak kabul edilmelerine onların dönemin siyasî ve dinî koşullarında almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin yardımcı olduğu söylenebilir. *Abunalık*¹¹⁸ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi *abunanın* görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

¹¹⁰ Michael Belaynesh, "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*, "dadb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹¹¹ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) 1/283.

¹¹² Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹¹³ Huntingford'a göre Gadl anlatımından, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığı ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁴ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır ("Näekkwéto Läab (ገገገገ ገገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹¹⁵ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184.

¹¹⁶ Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 32 (1986), 1-13.

¹¹⁷ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184-189.

¹¹⁸ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kıpti Kilisesi'ne bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer faktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'den itibaren bakacak olursak¹¹⁹ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir konum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'in başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çektirilmiştir. Daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹²⁰ Bunun akabinde 940-970 yılları arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'ın aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atamıştır.¹²¹ Onun atanması halk tarafından kraliçenin (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹²²

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp bunun yerine sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve Kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹²³ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından atanan *Abuna* Severus ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize sebep olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus, halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²⁴ 1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²⁵ üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²⁶

¹¹⁹ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini, biri uzun kronolojiyi, ikincisi kısa kronolojiyi esas almak üzere kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yaparak-ele almaktadır (bk. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia* (Varsovie, 1997), 145-165; 165- 187).

¹²⁰ 10. yy'in başında İskenderiye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemekle görevlendirilmiştir. Onun tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış, *abunalık* görevi sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakılmış ve gerçek daha sonra anlaşılmışsa da Petrus hayatını sürgünde tamamlamıştır (Bk. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962), 43-44).

¹²¹ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133.

¹²² Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹²³ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. (Nihayetinde Mısır'a getirilen Cyril idam edilmiştir).

¹²⁴ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı şeklindeki restine, Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık verdiği rivayet edilmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155).

¹²⁵ Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle ilgili başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157).

¹²⁶ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47.

12. ve 13. yy'de da *abunalık* makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde Kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının arttırılması talep edilerek¹²⁷ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşi Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁸ Böylelikle kraliyet sarayından birisi Kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meniradus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Süryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma meydana gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁹

Zagwe Hanedanlığı dönemi, *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması ve/veya Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalara* bu dönemde rastlanması ve sonuçta dolaylı da olsa Etiyopya Krallığı'nın Kilise'yi patriklikten bağımsız kılma teşebbüsü yine bu döneme denk gelmektedir. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak *içegeliğin*¹³⁰ ihdas edilmesini ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesini önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış bir hamle olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür bulunmamaktadır. Bunun aksine Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan, kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gadl'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Kuş topraklarına gelip burada evlendiğine dair rivayetler dayanak olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levili bir kadınla evlendiği ve Levili olduğu söylenmiş veya Nakuto'nun kâhin olduğu aktarılmışsa da bu, Yahudilikteki Levili ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığının Yahudilikte bilindiği anlamda Levili veya kohen soyundan olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de *Kebra Nagast*'ta görüldüğü üzere Levili olmanın soydan ziyade din adamı olmayla ilişkilendirilmesinin, Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyuştuğunu belirtmekte yarar vardır.

¹²⁷ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁸ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁹ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonralarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49).

¹³⁰ "Echage/ Itchege (Ge'ezde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." (bk. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125).

Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

Etik Beyan / Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Yazar(lar) / Author(s)	Tolga Savaş ALTINEL
Finansman / Funding	Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Yazar Katkıları / Author Contributions	Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: GK (%55), AA (%45) Veri Toplanması / Data Collection: GK (%70), AA (%30) Veri Analizi / Data Analysis: GK (%60), AA (%40) Makalenin Yazımı / Writing up: GK (%80), AA (%20) Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: GK (%90), AA (%10)
Çıkar Çatışması / Competing Interests	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that they have no competing interests.

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kıssis* kral olmak üzere hanedanlığın dört kralı aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan *gadl*er yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise de bu bilgiler tarihi açıdan karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

Kaynakça

Abu Salih, The Armenian. *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. Trans. Basil Thomas Alfred Evetts. Oxford: The Clarendon Press, 1895.

Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kıssisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179. <https://doi.org/10.17131/milel.1016817>

Altinel, Tolga Savaş - Kürşad Demirci. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017), 31-61. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001471

Atiya, A. Suryal vd. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire : Publications de la société d'archéologie copte, 1948.

Aykit, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.

Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia". *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, ed. Barbara Schuler, 161-187. Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013.

Beckingham, C. Fraser - Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John is the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.

Belaynesh Michael. "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*. Erişim 15 Haziran 2022. http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html

Budge, E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge: University Press, 1928.

Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.

Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. London-New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2017.

Den Heijer, Johannes. "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 4 /983-988.

Derat, Marie-Laure. "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos". *Annales d'Ethiopie* 25 (2010), 157-196. <https://doi.org/10.3406/ethio.2010.1412>

Filler, Elad. "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory". *The Torah*. Erişim 15 Haziran 2022.

<https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>.

Frantsouzoff, Serge A. "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?". *Scrinium* 15/1 (2019), 338. <https://doi.org/10.1163/18177565-00151P22>

Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.

Grierson, Roderick (ed.). *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.

Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*. ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.

Hassen, Ibsa Ahmed. "Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 71-92.

Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Henze, Paul B. *Layers of Time A History of Ethiopia*. New York: Palgrave, 2012.

Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.

Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. trans. William Whiston, 1737.

Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 1986, 32 (1986), 1-13.

Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

Krawczuk, Marcin. Gadla Yemrehanna Krestos (the life of Yemrehanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]). scribd. Erişim 15 Haziran 2022. <https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemrehanna-Krestos-the-life-of-Yemrehanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century>

Kur, Stanslaw. "Iyasus-Moa ('Iyäsus-Mo'a)", *Dictionary of African Christian Biography*. Erişim 15 Haziran 2022. <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>

Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem (2016), 1-17.

- Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* Naples 55 (1995), 1-94.
- El Mekin, Circis b. Amik. *Historia Saracenicæ*, Erpenius. trans. Thomas Erpenius. Leiden: Erpenian 1625.
- Moawad, Samule. "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)*. ed. David Thomas, Alex Mallett. 566-571. Leiden: Brill Academic Publishers, 2012.
- Munro-Hay, Stuart C. *Ethiopia and Alexandria. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia*. Varsovie: Zas Pan, 1997.
- Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61/1 (2006), 120-137.
- Oliver, Roland. (ed.) *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600*. Cambridge University Press, 1977.
- Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie* 22 (2006), 45-71.
- Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale*. nşr. Louis Cheikho. Beyrut, 1903.
- Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300*. Adis Ababa: University Press , 2012.
- The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*. Budge. trans. E. A. Wallis Budge. London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society Limited, 1922.
- Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell'Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4 (1911-12), 599-651.
- Rossini, Conti. "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S. 2 (1943), 105-232.
- Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14/2 (1983), 135-156.
- Sefer Hayovelim*. trans. James VanderKam. opensiddur. Erişim 15 Haziran 2022. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/>
- Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*. Addis Ababa, 1972.
- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014.

- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Ethiopia: History, Culture and Challenges*. Michigan State University Press, 2017.
- Tamrat, Taddesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*. London: London University, Doktora Tezi, 1968.
- Valieva, Nafisa. *The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. Tradition and documentation*. Hamburg: Universitat Hamburg, Faculty of Humanities, Doktora Tezi, 2021.
- Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie*. ed. Perruchon, Jules. Paris: Publications De L'ecole Des Lettres D'Alger Bulletin De Correspondance Africaine, 1892.
- Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Woldeyes, Yirga Gelaw. "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy* (2019), 1-24.
<https://doi.org/10.3390/genealogy3040066>
- Yohannes, Alula. "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)". *Abstracts of the 1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9 Adis Ababa, 1-24, 2018*.
<https://www.aai.uni-hamburg.de/en/ethiostudies/news/2018-10-08/2018-10-08-conference-addis.pdf>
- Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies* 12/2 (2018), 43-60.
- Zelleke, Kinefe-Rigb "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13/2 (1975), 57-102.

Yazardan Gelen Revizyon Dosyaları

Ek Dosya-1

Başlık: 60dde8167b3cb (1).docx

Tür: Ek Dosya

Tarih:22-08-2022

Etik Beyan / Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Yazar(lar) / Author(s)	Tolga Savaş ALTINEL
Finansman / Funding	Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Yazar Katkıları / Author Contributions	Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: GK (%55), AA (%45) Veri Toplanması / Data Collection: GK (%70), AA (%30) Veri Analizi / Data Analysis: GK (%60), AA (%40) Makalenin Yazımı / Writing up: GK (%80), AA (%20) Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: GK (%90), AA (%10)
Çıkar Çatışması / Competing Interests	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that they have no competing interests.

3. DEĞERLENDİRME SÜRECİ

4. Değerlendirme

Yazardan Gelen Revizyon Dosyaları

Tam Metin

Başlık: Soy İddiaları, Kralları ve Kilise ile ilişkileri Bağlamında Zagwe Hanedanlığı.docx

Tarih:11-09-2022

Soy İddiaları, Kralları ve Kilise ile İlişkileri Bağlamında Zagwe Hanedanlığı

Tolga Savaş Altinel

Dr., Yalova Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı

Assist. Prof. Dr., Yalova University, Faculty of Islamic Science, Department of History of Religions

Yalova, Turkey

tolga.altinel@yalova.edu.tr orcid.org/0000-0002-6383-6484

Öz

Etiyopya ulusal efsanesinin konu edildiği *Kebra Nagast*'a göre Zagwe Hanedanlığı, Tanrı'nın yasasını çiğnemek suretiyle İsrail soyuna ait olan tahtı ele geçirmiş, Aksum Krallığı ve Süleyman Hanedanlığı arasında ara bir dönem oluşturmuştur. Taht meşruiyetinin tamamen soyu öncelediği bu koşullarda Zagwe Hanedanlık soyu için de ata hikayeleri ortaya çıkmıştır. Nitekim halk arasında *Kebra Nagast*'in anlatısına ekleme bir tarzda onların da Kral Süleyman'ın soyundan geldiğini konu eden hikayeler bulunmaktadır. Bununla birlikte Zagwe Hanedanlığının da Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair bir söylenti Arapça kaynaklarda yer bulmuş, bunun ötesinde o dönemdeki Necaşîler din adamı olarak tanımlanmışlardır. Zagwe Hanedanlığının üyelerine bakıldığında rivayetleri destekler mahiyette onların din ile yakın bir ilişki içinde olduğu görülmektedir. Yemrehanna Kristos, Presbyter John'u anımsatırcasına "Kıssis Kral" unvanıyla anılmakta, onun ardından gelen Harbay, Lalibela ve Nakuto Laab ise Etiyopya kilisesinin azizleri arasına girmektedirler. Çalışmamızda Zagwe Hanedanlığı'nın soylarına dair söylemler ve onların birer dini figür olmaları analiz edilmeye çalışılmıştır. Süleyman-Makeda birlikteliğine benzer bir hikâyenin de Musa ve Kuşlu bir kadın için anlatıldığı kaynaklarda görülmüştür. Buna göre Musa peygamber Mısır'ın güneyine gitmiş ve Kuşlu bir kadınla evlenmiştir. Ancak Musa peygamberin soyunun Zagwe Hanedanlığıyla bağlantısı bulunmamaktadır. Bu noktada soy söyleminin yer aldığı kaynakta Musa, Harun ve Tabot'un bir arada zikredilmesi bunun Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Zira bu ayette Tabot, hükümdarlık alameti olarak sunulmakta ve onun içinde Al-i Musa ve Al-i Harun'a ait kalıntılar bulunmaktadır. Dolayısıyla bu söylemin, bu dönemde sıklıkla başvuru bir tarz olarak hanedanlığa meşruiyet kazandırma amacıyla yapılmış bir modelleme çabası olabileceği tarafımızca dile getirilmiştir. Zagwe Hanedanlığına dair elimizdeki bilgiler, kralların sayısı, ne zaman iktidara geldikleri, nasıl yıkıldıklarına dair kesin bilgiler vermemektedir. Bununla birlikte bu hanedanlıktan sonra, hatta Zagwe karşıtı bir iktidar zamanında yazılmış olan Gadl'lere bakıldığında onların -taht gaspçılıklarını saklı tutmakla beraber- azizleştirildikleri görülmektedir. Bu noktada çalışmamızda onların gadlerinden ve onlara dair yapılan modern çalışmalardan yararlanarak hanedanlığa dair -olası hükümdarları çerçevesinde- bilgi verilecek, Kıssis- Kral

olan Yemrehanna Kristos başta olmak üzere hanedan üyelerinin aziz kabul edilmelerine değinilecektir. Günümüzde Lalibela adıyla bilinen şehre isim veren kralın hayatı ele alınarak onun bu bölgede yaptırdığı kiliseler hakkında bilgiler verilecektir. Etiyopya kilisenin başı kabul edilen abunalık makamının hanedanlık zamanındaki durumu ve dolayısıyla Zagwe hanedanlığın Mısır'daki Kipti kilisesi ve İslam yönetimiyle ilişkisi tasvir edilmeye çalışacaktır. Ayrıca onların aziz kabul edilmelerindeki en önemli etkenlerden birisinin Mısır'daki siyasi, dini otorite ve koşullar karşısında almış oldukları pozisyon olduğu öne sürülmüştür. Nitekim kilisede ayin yöneten, Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlaştırmaya çalışan ve kayaları oyarak "Yeni Siyon"u inşa etmeye çalışan bu krallar, soy olarak Musa ve Harun'un halefleri olmasa da icraat olarak onlar gibi din ve siyaset erkini tek kişide buluşturan kişiler olmuşlardır.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Zagwe Hanedanlığı, Musa, Gadl, Aziz, Etiyopya, Din Adamlığı.

The Zagwe Dynasty in the Context of Their Lineage, Kingdoms, and Relations with the Church

Abstract

According to *Kebra Nagast*, which is the subject of the Ethiopian national legend, the Zagwe Dynasty seized the throne of Israel by violating God's law and created an interim period between the Aksum Kingdom and the Solomon Dynasty. In these conditions, where the legitimacy of the throne completely preceded the lineage, ancestral stories also emerged for the Zagwe Dynasty lineage. There are stories among the people that add to the narrative of *Kebra Nagast*, that they, too, are descendants of King Solomon. However, there is a rumor in Arabic sources that the Zagwe Dynasty was descended from Moses and Aaron. Beyond that, the Negus of that period was defined as a priest. Looking at the members of the Zagwe Dynasty, it is seen that they have a close relationship with religion, supporting the rumors. Yemrehanna Kristos is called "Kissis King" reminiscent of Presbyter John, and Harbay, Lalibela, and Nakuto Laab, who follow him, are among the saints of the Ethiopian church. In our study, it is analyzed the discourses about the lineage of the Zagwe Dynasty and their religious figures. It has been seen in the sources that a story like the union of Solomon-Makeda is told about Moses and a woman from Kush. According to this, the prophet Moses came to Ethiopia and married a woman from Kush. However, the lineage of the prophet Moses is not related to the Zagwe Dynasty. At this point, the mention of Moses, Aaron, and Tabot together in the source where the genealogical discourse takes place reveals the possibility of this being inspired by the 248th verse of Surat al-Baqara. Because in this verse, Tabot is presented as a sign of sovereignty, and there are remains of *Al-i Musa* and *Al-i Harun* (family of Moses and the family of Aaron). Therefore, we have expressed that this discourse may be a modeling effort to legitimize the dynasty as a style frequently used in this period. The information we have about the Zagwe Dynasty does not give precise details on the number of kings, when they came to power, and how they were destroyed. However, looking at the Gadls (hagiography) written during an anti-Zagwe government after this dynasty, it can be seen that they were canonized - while keeping their usurpation secret. At this point, in our study, information about the dynasty will be given by making use of their gadls and modern studies on them, and the saints of the members of the dynasty, especially Yemrehanna Kristos, who is the King of Kissis, will be mentioned. The life of the king, who gave the name to the city known as Lalibela today, will be discussed, and information will be given about the churches he had built in this region. I will try to describe the status of the *abuna* authority, which is accepted as the head of the Ethiopian church, during the dynasty and, therefore, the relationship of the Zagwe dynasty with the Coptic church in Egypt and Islamic administration. It has been argued in our study that one of the most critical factors in their acceptance as saints is their position in the face of political and religious authority, and conditions in Egypt. These kings, who conducted rites in the church, tried to make the Ethiopian Church independent and build the "New Zion" by carving the rocks, were not the successors of Moses and Aaron lineage, but still, like them, they were the people who brought together the power of religion and politics in one person.

Keywords: History of Religion, Zagwe Dynasty, Moses, Hagiography (Gadl), Saint, Ethiopia, Priest.

Giriş

Yaratılış Kitabı'nin anlatımına göre İsrailoğulları'nın atalar döneminde Tanrı'nın onları kutsamasının dışında atalarının baba, dede veya üçüncü bir kişi tarafından kutsanması olaylarına rastlanılmaktadır. İbrahim peygamber, Yüce Tanrı'nın kâhini ve Salem Kralı Melkisedek tarafından kutsanmıştır.¹ İshak peygamberin oğullarını kutsaması ise oldukça ilginçtir.² Zira İshak, eşi Rebeka'nın planı sonucunda ilk oğlu Esav'ı kutsuyorum zannederek Yakup'u kutsamıştır. Her ne kadar daha sonra Esav'ı kutsamış ise de bu aldatmayla artık Yakup'u Esav'a egemen kılmıştır.³ Atalarla ilgili diğer iki kutsama hikayesinde yine Yakup önemli bir rol oynamaktadır.

Yakup, ölümüne yakın on iki oğluna gelecekte onlara (soyuna) neler olacağını anlatırken ilk oğlu Ruben'in artık üstün olamayacağını söyleyerek Yusuf'un, kardeşleri arasında önder olacağını ilan etmektedir. Yine oğullarıyla ilgili benzetmeler çerçevesinde bilgiler aktarırken, Şekem katliamına sebep olmalarına binaen Levi ve Şimon'un İsrailoğulları arasında dağıtılacağını söylemektedir. Genel bir bakış açısıyla Yakup'un, on iki oğlunu kutsarken Yehuda ve Yusuf'un övüldüğünü; Ruben, Şimon ve Levi'nin ise yerildiğini söylemek mümkündür. Yine *Yaratılış Kitabı*'nin sonunda Yakup'un bu sefer de torunları Efrayim ve Menaşe'yi kutsaması aktarılmaktadır.⁴ Bu bağlamda Yakup'un ayrıca Yusuf'un iki oğlunu kutsaması onun soyunun ayrıcalıklı olduğunu gösteren bir diğer husustur. Yakup, torunları Menaşe ve Efrayim arasında da değişiklik yaparak öncelikli olarak Efrayim'i kutsamaktadır. Oğulları arasında Yusuf'u, torunları arasında da Efrayim'i diğerlerinden ayrı bir konumda gördüğü veya Tevrat'ı yazanların bu soyu ayrıcalıklı gösterdiğini söylemek mümkündür.

Yaratılış Kitabı'yla büyük oranda aynı konuları ele alan ve bu özelliğiyle "Küçük Yaratılış" adını alan *Jubileler Kitabı*'nda oğulların ve torunların kutsanmasına dair bazı farklı anlatımlar göze çarpmaktadır. Ancak ataların kutsanması bakımından en farklı olanı İshak'ın kutsanması ve onun *Yaratılış Kitabı*'na benzer bir şekilde aynı Yakup gibi, iki torununu kutsamasıdır. *Jubileler Kitabı*'na göre İshak on iki torunundan Levi ve Yehuda'yı kutsamaktadır.⁵ Yani *Jubileler Kitabı*'nda Yusuf soyu tamamen konu dışı bırakılırken Levi soyu aklanmaktadır. Yakup'un sağ elini Levi'nin üstüne koyduğu dikkate alındığında onun Yakup'un oğulları arasından imtiyazlı bir konuma yükseltilmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Jubileler Kitabı'nin İshak'a ayrı bir önem gösterdiği görülmekle beraber, onun torunları arasından da Levi'nin diğerlerinden üstün kılınması *Jubileler Kitabı*'nin yazıldığı dönem göz önünde bulundurulduğunda anlaşılabilir bir

¹ *Kitabı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), Yar.14:18-20.

² Yar.27:1-40.

³ İlk oğulluk Yahudilikte önemli kavramlardan biridir. İlk oğlun Tanrı'ya ait olduğu düşünülmemekte hatta günümüzde sembolik de olsa ilk oğlun fidesinin verilmesi töreni (pidyon ha-ben) hala icra edilmektedir. Bu aidiyeti ifade bağlamında Tanah'ta İsrailoğulları için Tanrı'nın ilk oğlu ifadesi kullanılmaktadır (Çıkış, 4:22.). İlk dönem İsrailoğulları tarihinde din adamları ilk oğullardan oluşmaktadır. Zaten soya dayalı din adamlığının (Levililer-Kohenler) kökeninde bu anlayış bulunmaktadır. Geniş bilgi için bkz. Tolga Savaş Altınel, Kürşad Demirci, Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış, Ankara İlahiyat Fakültesi Dergisi, 58:2 (2107).

⁴ Yar.49:1-28.

⁵ Jubileler, 31:5-23; James VanderKam (trans.), *Sefer Hayovelim*, 2015.

gerekçeye sahiptir. Zira Makkabiler dönemi Levi soyundan gelen Kohenlerin toplumu yönettiği bir dönemdir ki akabinde Kohenlerin krallığı olan Haşmonayim Devleti kurulacaktır. Diğer taraftan artık Babil Sürgünü sonrasında Yusuf soyundan söz etmek de mümkün değildir. Zira soyu devam eden iki torun kalmıştır, dolayısıyla onların kutsanması gayet doğaldır.

Soyu devam eden bu iki torunun Haşmoniler zamanındaki mücadelesinin bir benzeri de *Jubileler Kitabı*'nın kutsal kabul edildiği Etiyopya topraklarında görülebilir. Süleyman Hanedanlığı, Aksum Krallığı'nı Yekuno Amlak ile yeniden tesis ettiklerini, krallarının uzak ata olarak Yehuda'dan, yakın ata olarak da Davud ve Süleyman'dan geldiğini iddia etmektedirler. Zira Süleyman Hanedanlığı *Kebrä Nagast*'ta anlatılanlara dayanarak I. Menelik'ten itibaren kendilerini bu soyun yasal temsilcileri olarak sunmaktadırlar.⁶ Ancak bu hanedanlığın yeniden tesisi öncesinde Etiyopya tahtına Zagwe Hanedanlığı sahip olmuştur. Süleyman Hanedanlığı gözünde onlar İsrail soyundan olmayan taht gaspçılarındır. İşte bu noktada Zagwe Hanedanlığı'nın soylarının⁷ Musa ve Harun geldiğinin söylenmesi, Zagwe döneminde kaleme alınan kaynaklarda Necaşîlerin⁸ din adamı olduğu rivayetinin bulunması ve buna ek olarak hanedan üyelerinden Yemrehan Kristos'un Presbyter John'u⁹ andırırçasına krallık ve din adamlığını kendinde toplaması konuyu ilginç kılmaktadır.

Makalemizde Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldiği ve Necaşîlerin hepsinin din adamı olduğu söylemleri ele alınıp başta kıssis-kral unvanlı Yemrehanna Kristos olmak üzere hanedan üyelerinin Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilmeleri konusu incelenecektir. Bu kapsamda Zagwe Hanedan üyeleri hakkındaki bilgiler onların hayat hikayeleri ve tarihi kaynaklardan aktarılmaya çalışılmıştır. Bu hanedanlıkla ilgili olarak İsrailoğulları nazarındaki soyun meşruiyet dayanağı yapılmasının bir örneğinin Habeşistan topraklarına ne oranda yansımış olduğu araştırılmaya çalışılmıştır. İsrailoğullarının erken döneminde var olan daha sonra Levililer ve Kohen sınıfı altında toplatılan Musacılar ve Haruniler gibi rahip sınıfların izlerine Habeş topraklarında ulaşma amacıyla hareket edilmiş ancak bu soy iddialarının mevcut bilgiler çerçevesinde bir söylenti olarak kaldığı belirtilmeye çalışılmıştır. Ayrıca krallarının din adamları olmasından Haşmonilerde olduğu gibi din adamlığı ve krallık yetkilerinin bir şahısta toplanmasından farklı olarak sadece krallarının din adamlığını icra edebilecek düzeyde olması veya dine hizmet eden dindar krallar olarak anlaşılmasının gerektiği ifade edilmiştir. Bu çerçevede çalışmamızda mevcut yorumlardan yola çıkarak hanedanlığın olası tarihsel süreci ve genel bir bakış açısıyla bu dönemde hanedanlık üyelerinin Mısır'daki dini ve siyasi otorite karşısında din adına aldıkları pozisyon ve faaliyetlerin Etiyopya Kilisesi tarihindeki yerine değinilmesi amaçlanmaktadır.

⁶ Bu soy seçiminin anlatımı için bk. *Kebrä Nagast*, 68. bölüm.

⁷ Bir diğer husus ileride ele alacağımız üzere Zagwe Hanedanlığı için de Kral Süleyman'ın soyundan geldiğine dair anlatıların olmasıdır.

⁸ Necaşî, Geez dilinde yönetmek anlamına gelen *n-g-s* (ገ-ገ-ገ) kökünden türetilmiş olup Etiyopya kralları için unvan olarak kullanılmaktadır. (bk. Wolf Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991), 392-393).

⁹ Presbyter John, 12. ve 17. yüzyıllarda Avrupa'da popüler olan hikayelerin ürettiği doğuda iktidarda olan efsanevi Hıristiyan din adamı/kralıdır.

1. Zagwe Hanedan Üyelerinin Hikayeleri (Gadl) ve Tarihi Kaynaklar

Etiyopya Kilisesi'nin dini literatürü içinde azizlerin, şehitlerin ve kralların vb. dini figürlerin hayatlarını konu edinen menkıbe türü eserler bulunmaktadır. Bunlara "mücadele/cedel" anlamına gelen "gadl" denilmektedir.¹⁰ Tadesse Tamrat'a göre hanedanlığın öne çıkan isimlerinden Yemrehanna Kristos, Harbay, Lalibela, Nakuto Laab ve Yetbarak'ın hayatlarını ele alan "gadl'ler bulunduğunu, bunlardan ikisinin o ana kadar yayınlanmadığını söylemekle beraber¹¹ zaman içinde yeni gadllerin varlığı veya mevcutların farklı yazmaları tespit edilmektedir.

Yemrehanna Kristos'un hayatını ele alan gadlde onun saraydan kaçışı, patrik tarafından diyakon olarak atanması, Tanrı'nın ısrarıyla evlenmesi, keşiş (kissis) olarak takdis edilmesi, başından geçen olağandışı olaylar ve kral olarak tahta çıkışı konu edilmektedir. Gadl Yemrehanna'nın 1270 yılından sonra kaleme alındığı ve Zagwe örf ve adetlerinin bir derlemesi olduğu görülmektedir.¹²

Tamrat'ın Zagwe Hanedanlığı üyelerine ait, var olan gadl'ler arasında zikretmediği Gadl Harbay'ın varlığını Aklila Berhan Walda Qirkos dile getirmekte ama hakkında tam olarak bilgi olmadığını söylemektedir.¹³ Ancak yakın bir zamanda Emmanuel Fritsch'in, Gadl Harbay'ın bir kopyasını fotoğraflamayı başardığı aktarılmaktadır.¹⁴ Gadl, onun soyağacı, yaşanan taht kavgası ve devrindeki ekonomik ve siyasi yönetim hakkında bilgiler içermektedir.¹⁵

Zagwe krallarının en bilinen şahsiyeti Kral Lalibela'nın hayatı ise *Gadl Lalibela*'da konu edilmektedir¹⁶ Eserde ana hatlarıyla Lalibela'nın kraliyet sarayında suikasta maruz kalması, çöle kaçışı, evliliği, daha sonra kral olması anlatılmaktadır. Özellikle tema olarak eserde onun Tanrı için Lasta'nın merkezindeki ünlü yekpare kiliselerin yapımı için görevlendirilmesi aktarılmaktadır. Öyle ki eserde sonraları kralın ismiyle anılacak Lalibela şehrini manevi bir yer yapan tarihi, manevi ve felsefi anlatılar detaylandırılmaktadır.¹⁷ Eserdeki ayrıntılar dini-sanatsal eserlere konu olduğu¹⁸ gibi Lalibela'nın öne

¹⁰ Leslau, *Comparative Dictionary of Ge'ez*, 182.

¹¹ Tadesse Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527* (London University, Doktora Tezi, 1968), 104. dip. 2.

¹² Eser 1995 yılında Paolo Marsini tarafından neşredilmiş ve kritik edilmiştir. (bk. Paolo Marrassini, "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico", *traduzione, Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* (Naples, 1995)). (Çalışmamızda Marcin Krawczuk'in, *Gadla Yemrehana Krestos (the life of Yemrehana Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?])* adındaki İngilizce tercümesi kullanılmıştır).

¹³ "Harbay (ገራገራ)" *Encyclopaedia Aethiopia*, Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Encyclopaedia Aethiopia* (Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014), (Erişim 01 Haziran 2022).

¹⁴ Marie-Laure Derat, "The Zāg'ē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", *Annales d'Ethiopie* 25, (2010), 157, dip. 1.

¹⁵ Farklı yazmaların karşılaştırması için bk. Alula Yohannes, "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)", *Abstracts of the 1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9* (Addis Ababa, 2018), 15.

¹⁶ Bu eserin yanında Sergew Hable Selassie, Lalibela'nın hayatını konu eden *Zena Lalibela* isimli bir yazmadan bahsetmekte ve alıntılarda bulunmaktadır. Yazma Wag'da Tigre sınırına yakın Teqeme Micheal kilisesinde Gebre Meskal Tesfaye tarafından bulunmuş ve Etiyopya Araştırmaları Enstitüsü'nün kütüphanesine no. 298 sayısıyla kaydedilmiştir (Sergew Hable Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270* (Addis Ababa, 1972), 266). (Lalibela'nın eşi olan Masqal Kebra ile ilgili de yayınlanmamış iki hayat hikayesinden bahsedilmektedir. Bunlardan birisi Lalibela yakınlarındaki Gannata Maryam Kilisesinde diğeri ise Aksum'da bulunmaktadır).

¹⁷ Yirga Gelaw Woldeyes, "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy*, (2019), 9.

¹⁸ Hayatını konu edinen şerit karikatürler bulunmaktadır. (Ayrıca bk. Pankhurst Richard, Pankhurst Rita, "King Lalibela: His Supposed Travels, Tribulations and Achievements", *Annales d'Ethiopie*, 22

çıkarılan yönünün ne olduğu konusundaki tartışmaları da beraberinde getirmektedir.¹⁹ Gadl Lalibela'nın, kayaya oyulmuş kiliselerinin inşasından yüz yıl sonra yazıldığına inanılmaktadır. Eser 1892 yılında Jules Perruchon tarafından Fransızca yayınlanmış,²⁰ 2018 yılında Amhariceye de çevrilmiştir.²¹

Gadl Nakuto Laab, diğer iki kralın menkıbelerdeki içeriklerle tematik olarak benzer şekilde Nakuto Laab'ın sarayda büyütülmesini, tahta iki sefer çıkışını ve Mısır'la olan ilişkileri aktarmaktadır.²² Yetbarak ile ilgili olan Gadl'a gelince Tamrat onun bir yazmasına rastlandığını bildirmekte ve orjinalinin Tigre'deki Mekane Satwa adlı bir manastırda olduğunu söylenmektedir. Tamrat'a göre *gadlın* içinde çok sayıda anakronizm ve çelişkili bilgiler bulunmaktadır. Temasal olarak taht hakkının gasp edilmesi ele alınmaktadır.²³

Zagwe Hanedanlığı'nın son dönemini anlatan Be'ela Nagastat (Kralların Zenginliği) isimindeki metin ise George Wynn Brereton Huntingford tarafından tercüme edilerek kritik edilmiştir.²⁴ Gadllerdeki bilgilerin iç tutarlılık ve tarihsel açıdan güvenilirliği konusu tartışıla gelmektedir.²⁵ Zira bu eserlerin kaleme alınışı bir kronik tutma amacıyla gerçekleşmemiş olup hayatı konu edilen kişinin dindarlığı ve mucizelerini aktarma üzerinedir.

Zagwe dönemine dair dış kaynaklara gelince Arapça eserler arasında Kipti bir rahip olan Ebü'l-Mekârim'in²⁶ Mısır ve civarındaki kilise ve manastırları anlatan *Tarih* isimli eser bulunmaktadır. Bu eser Basil Thomas Alfred Evetts tarafından neşredilmiş ve *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries* adıyla İngilizceye çevrilmiştir.²⁷ Yine bu dönemde Giyorgis'in (Circis el-Mekin b. Al-Amid, 1206-1273) *El-Mecmû'u'l-Mubârek* adlı eseri bulunmaktadır. Özellikle "Müslümanların Tarihi" olarak tanınan ikinci bölüm İslâm'ın zuhurundan

(2006), 45-71).

¹⁹ [Serge A. Frantsouzoff](#), "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?" *Scrinium* 15/1 (2019), 338.

²⁰ *Vie de Lalibala, roi d'Éthiopie*, ed. Jules Perruchon, (Paris: Publications de l'École des Lettres d'Alger. Bulletin de correspondance africaine), 1892.

²¹ [Gadl Lalibela](#), 4th ed. (Addis Ababa: Progress Printing House, 2010). (Ayrıca 2021 yılında Gadl Lalibela koleksiyonlarına dair kapsamlı ve metin analizli bir doktora tezi bu alanın uzmanlarından biri olan Derat'ın danışmanlığında yapılmıştır. bk. Nafisa Valieva, *The 'Gadla Lalibala Collection of Textual Units', Tradition and Documentation* (Faculty of Humanities at the Universitat, Doktora Tezi, Hamburg, 2021).

²² Conti Rossini, 1943 yılında bu eseri neşretmiştir. (bk. Conti Rossini, "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab", *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, II (1943), 105-232).

²³ Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 102, dip. 2.

²⁴ G. W. B. Huntingford, "The Wealth of Kings' and the End of the Zāguē Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28:1(1965), 1-23.

²⁵ Steven Kaplan, "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia" *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

²⁶ Ebü'l Mekârim'in 1161 yılından önce doğduğu, 1204 yılından sonra öldüğü tahmin edilmektedir.

²⁷ *The Churches and Monasteries of Egypt and some neighbouring countries*, tran. B.T.A. Evetts, (Oxford, 1895). (Eser daha sonra Samuel Süryani tarafından 1984 ve 2000 yılında 4 cilt halinde basılmıştır. Samuel Süryani, eserin isminde belirttiği üzere kitabın yanlışlıkla Abu Salih Ermeni'ye nispet edildiğini söylemektedir. bk. *Tarih al-kanais wa-l-adyura fi l-qarn al-tani 'asar al miladi li-'Abi al-Makarim alladi nusiba hata'an ila 'abi Salih al Armani i'dad wa ta'lia al-rahib Samu'il al Suryani*, (1984); *Tarih Abu Makarim, i'dad al-anba Samu'il usqf Sibir al-Qanatir*, (2000). İlk cildinin İngilizce çevirisi *Abu'l Makaram The Churches and Monasteries in Lower Egypt in 13th Century* (Cairo, 1992) adıyla neşredilmiştir. Eserle ilgili diğer yazım iddiaları ve çalışmalar için bk. Johannes Den Heijer, "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd", *Christian-Muslim Relations; A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/983-988).

1260 yılına kadarki dönemi kapsamaktadır.²⁸ Eser Etiyopya İmparatoru Lebna Dengel (1508-1540) döneminde *Tariha Walda Amid* (Walda Amid'in Tarihi) ismiyle Geez diline tercüme edilmiştir. Etiyopya kaynakları arasında dünya tarihi için önemli bir kaynak kabul edilmektedir.

Etiyopya Kilisesi, Kıpti Kilisesi'ne bağlı olarak hareket eden bir cemaat olması hasebiyle Kıpti patriklerinin Kilise tarihindeki anekdotları da dolaylı olarak Zagwe Hanedanlığı'nın tarihine ışık tutabilmektedir. Nitekim Etiyopya Kilisesi'nin Kıpti Kilisesi'ne bağlı olması sebebiyle patriğin bu bölgeye *abuna* göndermesi ve Etiyopya'ya dair tasarrufları, dolaylı olarak Etiyopya tarihini aydınlatmaktadır. Bu kapsamda Severus b. Mukaffâ'nın (öl. 987) yazımını başlattığı *Târihu Batârike el-Kenise el-Misriye* (*Mısır Kilisesi Patriklerinin Tarihi*) isimli eser önemli bir kaynak olarak zikredilebilir.²⁹ İbn Râhib'in {1210 - öl.1290}? *Kitâbu't-Tevârih* adlı eseri de Zagwe dönemi içerisinde kaleme alınmış bir eser olup patriklik tarihini de konu edinmektedir. Sarsa Dengel zamanında Enbaqom tarafından Geez diline tercüme edilmiştir. Bunlara ek olarak Müslüman yazarlardan Ya'kûbî ve el-Mes'ûdî'nin eserlerinde Zagwe Hanedanlığı öncesine ve Aksum Krallığı'nın yıkılışından sonrasına tekabül eden döneme dair Habeşistan'la ilgili çok kısıtlı aktarımlar bulunmaktadır.³⁰

2. Zagwe İsmi'nin Kökeni ve Hanedanlığın Soy Atasına Dair Rivayetler

Günümüzdeki Amhara bölgesinin içinde kalan tarihi Lasta kısmında beliren ve siyasi merkezi Roha³¹ olan Zagwe Hanedanlığı'nın ismiyle ilgili olarak birçok görüş bulunmaktadır. Bunlardan ilki, ismin hanedanlığın kurucusu olan Mara Tekle Haymonot'un Hıristiyan ismi olan Zegwe Mikael'in bir kısaltması olduğu şeklindedir. Bir diğeri ise hanedan mensuplarının yurdunun ismi olan Agaw'dan türetildiği şeklindedir. Bir diğeri iddia da Geez dilinde "takip etmek", "kovalamak" anlamındaki (agyeye)³² veya Agaw dilindeki "melik" ve "lider" kelimesinden geldiği şeklindedir. Sellassie, Aksum Krallığı'nın ismini şehirden almasıyla benzerlik kurarak Zagwe isminin kökeninin Agaw bölgesinden gelebileceği şeklinde görüşünü belirtmektedir. Hanedanlığın ismiyle ilgili olarak bir diğeri bilgi de bu ismin hanedanlık döneminde kullanıldığı'nın tespit edilmemiş olmasıdır.

Süleyman Hanedanlığı'nın meşruiyetini dayandırdığı *Kebrâ Nagast*'ın temel argümanlarından biri Zagwe Hanedanlığı'nın yasa ihlalcileri olduklarıdır.³³ Buna

²⁸ Samule Moawad, "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)", *Christian-Muslim Relations, A Bibliographical History* (1200-1350), ed. David Thomas-Alex Mallett (Brill Academic Publishers, 2012), 4/566-571.

²⁹ Eserin ilk bölümü Basil Thomas Alfred Evetts tarafından geri kalan kısmı O.H.E. Burmester tarafından İngilizceye çevrilmiştir.

³⁰ Bunlardan en meşhuru Habeşistan'ın başkentini Ka'ber olarak belirtilmesidir. Ebû'l-Hasen 'Alî b. el-Huseyn b. 'Alî el-Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb ve Me'âdinu'l-Cevher*, nşr. Es'ad Dâğır, Kum: Dâru'l-Hicre, 1409 /1989, 438; Ebû Ya'kûb Ahmed b. İshâk el-Ya'kûbî, *et-Târîh*, Beyrut: Dâru Sadr,ts, 75. Ka'ber'in Ankober olduğu iddia ediliyorsa Tamrat bu görüşü isabetli bulmamaktadır. Ona göre bu şehir Tigre'nin güneyinde veya Angot'ta aranmalıdır (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 71, dip. 1).

³¹ Roha (Adefa ?), ünlü kralın ardından onun ismiyle yani Lalibela olarak yeniden adlandırılmıştır.

³² Bu anlam ile Mera Tekle Haymonot'un son Aksum kralını takip ederek öldürmesi ilişkilendirilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 235-236).

³³ Kebrâ Nagast, 34. Bölüm. (Ayrıca kitabın künyesinde bu husus vurgulanmaktadır. *The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*, trans. E. A. Wallis Budge, (London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society, limited, 1922).

göre İsrail³⁴ soyundan gelmeyen birinin tahta çıkması Tanrı'nın yasasına karşı gelmektir. Ardılları olan Süleyman Hanedanlığı'nın, *Kebrā Nagast*'taki bu iddiaları karşısında Zagwe Hanedanlığı cephesinden iki soy iddiası rivayetlere geçmiştir. Bunlardan ilkinde göre, Zagwe Hanedanlığı Süleyman'ın Mekeda'nın hizmetçisiyle veya onun kız kardeşiyle (Ya'be Kebrā) birlikteliğinden doğan oğlun soyundan gelmektedir. Bu iddia, Süleyman Hanedanlığı'nın Süleyman-Mekeda birlikteliğinden doğan I. Menelik'ten gelmelerine alternatif olarak ortaya atılmaktadır.³⁵ Hanedanlığın ikinci kralı Tatenwıdım'ın kraliyet ismi olarak Süleyman adını alması veya üçüncü kralı Yemrehanna Kristos'un benzer şekilde kraliyet isminin David olması Zagwe Hanedanlığı'nın Süleyman peygamberin mirasına ortak olma çabaları olarak yorumlamak mümkündür. Bir diğer iddia ise Zagwe Hanedanlığı soylarının Musa ve Harun ailesine dayandırılmasıdır. Her ne kadar Musa'nın Etiyopya topraklarına gittiğine dair anlatılar bulunsa hatta Tevrat'a göre Kuşlu bir kadınla evlendiği³⁶ ifade edilse de onun bu evlilikten bir oğlu veya bir soy sahibi olduğuna dair bilgi bulunmamaktadır. İlkine nazaran daha araştırmaya değer olan bu iddianın Tevrat'a dayanan yönü bulunmaktadır.

Sayılar kitabında Musa peygamberin Kuşlu³⁷ bir kadınla evlendiği ve bunun Harun ve Miryam tarafından eleştirildiği bilinmektedir.³⁸ Bu Kuşlu kadının Musa'nın Midyan'a kaçtığında evlendiği Sipora ile aynı kadın olup olmadığı tartışılmaktadır.³⁹ Bununla beraber Musa'nın Çıkış öncesindeki hayatıyla ilgili, bir ordu komutanı olarak Kuş topraklarına sefer düzenlediği veya Firavundan kaçarak güneye kaçtığı ve bu esnada bir evlilik yaptığı Yahudi kaynaklarında aktarılmaktadır.⁴⁰

Josephus'a göre Firavun tarafından Kuş üzerine sefere gönderilen Musa'ya kralın kızı Tharbis kuşatma esnasında âşık olmuş ve kendisiyle evlenmesi şartıyla şehri ona teslim etmiştir.⁴¹ *Sefer ha-Yaşar*'a göre ise Musa, Kuş savaşı ve kuşatması sırasında bir Mısırlıyı öldürmesi üzerine Mısır'dan kaçmış ve o sırada Kuş'u kuşatan Kikianus'un kampına gelmiştir. Musa, Kikinaus'un ölümü üzerine onun eşi Adoniya'yla evlenerek Kuş oğulları üzerine kral olmuştur.⁴² Ancak bu anlatıda onun Adonai ile beraber olmadığı ve kırk yıllık bir hükümdarlığından sonra tahtı Adoni'nin Kikinaus'tan olma oğlu Menaeris bırakarak Medyen'e gittiği aktarılmaktadır.⁴³

³⁴ Bu bağlamda İsrail'den Süleyman Peygamber kastedilmektedir.

³⁵ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 241. (Bu hikâye Conti Rossini'nin neşrettiği bir metinde yer almaktadır. Hikâyeye göre Mekeda Kudüs'e Ya'bi Kebrā ile gitmiş ikisi de Süleyman'dan hamile kalmışlardır. Süleyman'ın oğulları Menelik ve Zagua babalarını ziyaret ettiklerinde ilki babasının rol değiştirmesi karşısında onu tanımış diğer ise tanımamıştır. Ayrıca bk. Conti Rossini, "Studi su popolazioni dell'Etiopia", *Rivista di Studi Orientali* (1911-12), 4/617, 623).

³⁶ Say.12. Bab.

³⁷ Tanah'a göre Kuş Ham'ın büyük oğlunun ismidir. Aynı şekilde onun soyundan gelenlerin yaşadığı bölgeye de Kuş denilmektedir. Genellikle Mısır'ın güneyi olarak anılan bu bölge Hindistan'a kadar genişletilebilmektedir. Ayrıca bu bölgede M.Ö.1070- M.S. 550 yılları arasında hüküm süren devlete de Kuş Devleti denilmektedir. Ayrıca bkz. Aykıt, Etiyopya Kilisesi, 7.

³⁸ Say.12:1.

³⁹ Elad Filler, "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory", "thetorah" (Erişim 25 Mayıs 2022).

⁴⁰ Louis Ginzberg, *Legends of the Jews*, (The Jewish Publication Society, Philadelphia 2003), 1/485-491.

⁴¹ Josephus, *The Antiquities of the Jews*, 2:10-11.

⁴² *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 31. krş. Ginzberg, *Legends of the Jews*, 1/485-491.

⁴³ *Sefer HaYashar*, Book of Exodus, 36; ayrıca bk. Donna Runnalls, "Moses' Ethiopian Campaign", *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14:2 (1983), 135-156.

Zagwe döneminde yaşamış olan Arap Hıristiyan tarihçi Giyorgis, bu hanedanlığın Musa soyundan geldiğine dair benzer hikâyeye yer vermektedir. Hikâyenin temelinde *Sayılar Kitabı*'nda değinilen Musa'nın Kuşlu bir kadınla evlenmesi bilgisi bulunmaktadır. Giyorgis Musa ile Kuşlu kadının evliliğinin detayını vermekte ve Musa'nın Etiyopya'ya gelişini Mısır ve Etiyopya arasındaki bir savaşa dayandırmaktadır. Öyle ki Etiyopyalıların Tekezze Nehri üzerine yaptıkları bir barajla Nil nehrinin yatağı değiştirilmiştir. Bu durum, savaş sebebi sayılmış ve Firavun Musa'yı 200.000 kişilik bir orduyla Etiyopya üzerine göndermiştir. Musa barajı yıkmış ve Etiyopya kralının kızıyla evlenmiştir.⁴⁴

Musa'nın Kuşlu bir kadın ile evlenmesi üzerine kurulan soy iddiası Ebü'l-Mekârim ile farklı bir boyut kazanmaktadır. Zira o, Necaşîler için Musa'nın yanında Harun'un da ata olduğunu belirtmektedir.⁴⁵ Bütün Habeş krallarının din adamı (*mulûkü'l-habeşe cemî'uhum kehenetun*) olduğunu belirten Ebü'l-Mekârim, Habeşlilerin Tanah'tan farklı olduğu anlaşılan Ahit Sandığı'na (*Tabot*) sahip olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Bunun yanında Necaşî'nin beyaz ve kırmızı tenli, kızıl saçlı ve günümüze kadar tüm ailesinin de öyle olduğu aktarılmaktadır. Yine o, bu bölümde onların cinayet işlemedikleri takdirde kilisede ayin yönetebilecek kifayetleri olduğu ve Musa ve Harun soyundan olduklarının söylenildiğini bildirmektedir. Arapça metinde dikkati çeken husus, Musa'nın kralın kızıyla evlendiğini belirten cümlenin bölüm sonuna gelmesi gerekirken bunun yerine diğer konuya giriş yapıldıktan sonra zikredilmesidir. Zagwe Hanedanlığı'na dair bu soy iddiasının, soylarını Süleyman'a dayandırma iddiasıyla kıyaslandığında, bir oğlun varlığı hususunda daha zayıf temele dayandığı ortadadır. Nihayetinde Süleyman ve Sebe Kraliçesi'nin hizmetçisinin birlikteliğinden olma bir çocuğun varlığından bahsedilmektedir. Bu durum Musa üzerinden gelen bir soy iddiası için geçerli değildir. Zira Musa'nın Kuşlu eşinden bir çocuğu olduğu bilinmemektedir. Hatta Musa'nın evlendiği kadından uzak durduğu aktarılmaktadır. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığı'nın Musa'dan geldiği iddiası bir temele dayanmamaktadır.

Bir diğer problem ise soylarının hem Harun hem de Musa'dan geldiği şeklindedir. Harun ve Musa'nın aynı atadan geldikleri kabul edilse bile soyların farklı bir çizgide ilerlediği bilinmektedir. Harun soyundan gelenler Kohenler sınıfını oluştururken Musa'nın soyu Levililer içinde değerlendirilmiştir. İsrailoğulları'nın erken dönemdeki alternatif din adamlığı süreci iddiaları⁴⁷ göz önüne alındığında bu ikisi arasında bir tutarlık olduğu görülmektedir. Şöyle ki modern tezler din adamlığını katı bir soy zincirine bağlayıp Harun soyunun kohan diğerlerinin Levi olarak isimlendirilmesini Babil sürgünü sonrasına tarihlendirmektedir. Davud ve Süleyman zamanında ise Levi isminin daha çok din adamlığı mesleğini icra eden kişilere verildiğini söylemektedirler. Dolayısıyla Ahit Sandığı ve hanedanlık soyunun Etiyopya'ya taşınmasının Süleyman zamanında gerçekleştiği iddiasındaki dönemin din adamlığı anlayışıyla Etiyopya'daki anlayışın tutarlı olduğu görülmektedir.⁴⁸ Neticede Davud ve Süleyman zamanındaki Levililiğin Etiyopya'da olduğundan bahsetmek mümkündür.

⁴⁴ "Giyorgis Wäldä Amid", *Encyclopaedia Aethiopica*.

⁴⁵ Abu Salih, *The Armenian, Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries* (Oxford: The Clarendon Press, 1895), 287 (106a).

⁴⁶ Abu Salih, *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*, 288.

⁴⁷ Altinel, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış, 39-59.

⁴⁸ *Kebrä Nagast* 'a bakıldığında Musa, Harun ve çocuklarının dini görev icra ettikleri görülmekle beraber din adamlığı için kullanılan ismin Levili ve ilk oğulluk üzerine odaklandığı görülecektir.

Ebü'l-Mekârim'in iddiasına geri dönecek olursak onun Harun, Musa ve *tabutu* bir arada anması noktasında Bakara Suresi'nin 248. ayetinden esinlenmiş olabileceği akla gelmektedir. Zira bu ayette Al-i Harun, Al-i Musa ve *tabut* bir arada zikredilmekte ve *tabut* hükümdarlığın bir alameti olarak belirtilmektedir.⁴⁹ Yani Ebü'l-Mekârim, bir anlamda Kuran'daki şablonu Zagwe Hanedanlığı'na uyarlamış gibi gözükmemektedir. Onun, Kuran *tabutu* krallık alameti görüyorsa Zagwe hanedanlığı zaten buna sahip ve *tabutun* içinden çıkanlar Harun ve Musa aileleriyle ilişkilendiriyorsa zaten bu hanedanlık üyeleri de o soydan geliyor şeklinde bir bütünlük oluşturmaya çalışmış olması kuvvetle muhtemeldir. Diğer bir açıdan bir benzerlik de Harun ve Musa'nın aynı anda yönetici olmaları ve kardeş ilişkisi hususunda kurulabilir. Nitekim Zagwe Hanedanlığı'nda hayatta iken ikinci bir kralın varlığından bahsedilmekte hatta taht sırası baba oğuldan ziyade abi, kardeş ve kuzen veya amca yeğen şeklinde ilerlemektedir.

Sonuçta Zagwe Hanedanlığı'nın Harun ve Musa soyundan geldikleri söylentisinin aktarılmasını ve onların *tabota* sahip olduklarının belirtilmesini bir modelleme çabası olarak görmek mümkündür. Dinen kabul görmüş ve şöhret bulmuş olanla benzerlik kurmak ve onun yerini almak ziyadesiyle başvurulmuş bir yoldur. Bu modelleme şehir bağlamında kendini göstermektedir. Nitekim Lalibela'nın "Yeni Siyon'u" inşa çabasına ek olarak hanedanlığın başkentinin eski ismi üzerinden de Hıristiyan mirasıyla bir bağlantı kurmak çabası görülmektedir. Zira hanedanlığın merkezi olan Roha, Hıristiyanlığın önemli merkezlerinden biri olan Urfa'nın (Edessa) Arapça üzerinden geçmiş şeklidir.⁵⁰ Yani gerek Yeni Siyon gerekse de (Yeni) Urfa, eski ve yeni arasında kurulmaya çalışılan bağlardır.⁵¹ Soy söz konusu olduğunda da benzer bir çabanın ortaya çıkması gayet mümkündür. Netice itibarıyla kentlere kutsal şehirlerin isimlerini vermek, soyunu dini liderlere dayandırma çabaları veya hayat hikayelerini aktarırken onların başından geçenleri alıntılar yapmak, yeni olanı eski üzerinden kutsallaştırma ve dini mirası talep etme olarak algılanmalıdır.

3. Zagwe Hanedanlığı'nın Hakimiyet Süresi ve Kral Listeleri

Zagwe Hanedanlığı, günümüze ulaşan kısıtlı bilgi sebebiyle birçok yönden karanlıkta kalan bir krallıktır. Ne zaman, nasıl kurulduğu ve hanedanlığın hangi üyelerinin ne kadar hüküm sürdüğü ve son olarak nasıl yıkıldığı tam olarak bilinmemektedir. Söz konusu kısıtlı bilginin de daha sonraki dönemlerde kaleme alınmış ve birbiriyle uyuşmayan duruma haiz olması krallık hakkındaki birçok varsayımın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Bunlar arasından hanedanlığın tahtı 1268 veya 1270 yılında Süleyman Hanedanlığı'nın temsilcisi olduğunu iddia eden Yekuno Amlak'a bırakması bu bilgiler arasında en net olanıdır.⁵²

⁴⁹ Bu ayetin tefsirinde müfessirler daha çok *Tabut*'un içinde neler olabileceğiyle ve akıbeti konusunda İsrailiyattan bilgiler aktarmakla yetinmişlerdir. Abdullah Aydemir, *Tefsirde İsrâiliyyât*, (Ankara 1979), 205-210. Al-i Harun tabirlerinin modern yorumu için bkz. İbrahim Hilmi Karlı, *Kutsal Kitaplara Göre Din Adamı*, (Ankara: TDV Yayınları, 2103), 108. Geniş bilgi için bkz. Altınel, "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış, 44-45..

⁵⁰ Roha'yla Hıristiyan dünyasında önemli bir yeri olan Edessa arasında ilişki kurma çabasının Etiyopya ve Suriye arasındaki etkileşimin önemli örneği olabileceği kanaatindeyiz.

⁵¹ Bu çerçevede dikkat çeken diğer bir ayrıntı bu şehrin önemli figürü olan Abigal'in de Zagwe krallarına benzer bir şekilde aziz bir kral olarak kabul edilmesidir.

⁵² Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 239.

Zagwe Hanedanlığının yıkımını konu edinen Be'ale Negastat (Kralların Zenginliği) metnini analiz eden Huntingford,⁵³ ilki bu menkıbenin anlattığı şekilde yani savaşla diğeri de tahtın Zagwe'den Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla geçtiğini aktaran iki farklı rivayeti ele almaktadır.⁵⁴ Be'ela Nagast'a göre Tanrı, Davud soyuna kızmış ve hanedanlığı Zagwe krallarına vermiştir. Zagwe Hanedanlığı'ndan Kral Za'elmaknun, (Lalibela'nın oğlu Yetbarak olduğu düşünülmektedir) hükümdarlığı esnasında bir horozun ötüşünden krallığının geleceğiyle ilgili bir kehanete vakıf olmuş ve dönemin ruhani lideri Tekle Haymonat'a danışmış ancak kehanet o sırada genç bir hizmetçi olan Yekuno Amlak lehine gelişmiştir. Tanrı'nın meleği aracılığıyla artık Zagwe Hanedanlığı için dua etmemesi istenilen Tekle Haymonat'a Yekuno Amlak'ı kutsaması ve onun krallığının bir kısmının kendisine verileceği müjdelenmiştir. Akabinde gerçekleşen savaşta Za'elmaknun öldürülmüş ve Yekuno Amlak yeni hanedanlığın ilk kralı olmuştur.⁵⁵

Gadl İyasus Moa'da⁵⁶ buna benzer kehanete göre kralın kim olduğunun nişanesi olarak horozun başını yiyen Yekuno Amlak bu sefer Abuna İyasus Moa'nın dualarıyla atalarının tahtını geri almıştır. İyasus Moa'ya birtakım ayrıcalıklar tanıyan Yekuno Amlak, Ansata Savaşında yenilgiye uğrattığı Zagwe kralını sığındığı Kirkos Kilisesi'nde öldürmüştür. Bu anlatıya göre Zagwe Hanedanlığı 373 yıllık hükümdarlığından, dünyanın yaratılışından 6762 yıl sonra Amlak tahtını onların elinden almıştır (MS. 1268).⁵⁷

İyasus Moa'nın Gadl'inde Zagwe Hanedanlığının 373 yıl sürdüğü belirtiliyor ise de İtalyan bilim adamı Rossini, bu süreyi 133 yıl ile sınırlandırmaktadır. Ona göre ismi belirtilmeyen Etiyopya kralının Mısır'daki patriklikten çok yaşlı olduğunu ileri sürerek Abuna Micheal'in değiştirilmesini istemesinin arkasında *abunanın* bu kralı meşru görmemesi üzerine ortaya çıkan siyasi çekişme bulunmaktadır. Dolayısıyla Rossini, hanedanlığın kuruluş yılını 1147 yılında patriklik makamına gelen II. Yohannes'ten (1147-67) bir süre önce başlatmış olmaktadır.⁵⁸ Sellassie ise Gudith'in Aksum'a hâkim olmasını dönemin tarihçilerinin anekdotlarından yola çıkarak takriben 970-980 yıllarına tarihlendirip bundan sonra Dil Ne'ad yönetiminde Aksum Krallığı'nın on yıl daha ayakta kalmış olabileceğini söyleyip Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşu için yaklaşık 1030-1050 yıllarına işaret etmektedir.⁵⁹

⁵³ G.W.B. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28, (1965), 4.

⁵⁴ 16. yüzyılın sonlarına ait efsanelerde İyasus Moa'nın öğrencisi Täklä Haymanot'un, Zagwe kralını Yekunno Amlak lehine tahttan feragat etmeye ikna ettiğine inanılmaktadır ("Zagwe", *Encyclopaedia Aethiopica*, "sewasew" (Erişim 15 Mayıs 2022).

⁵⁵ Geleneğe göre Zagwe Hanedanlığı'nın son kralı Yetbarak olmuştur. Tamrat, Yetbarak'ın Süleyman Hanedanlığı'nı yeniden iktidara taşıdığı iddiasında olan Yekuno Amlak'ı Ansata Savaşı'nda yenilen Zelmeknun (gizli olan) ile özdeşirmektedir (bk. Tamrat, *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*, 127).

⁵⁶ Etiyopya Kilisesi tarafından aziz kabul edilen İyâsus-Moa, (1214-1294), Wällo'daki Hayq Gölü'ndeki bir adadaki Aziz Stephen manastırının kurucusu ve başrahibidir. Geleneğe onun Süleyman Hanedanlığı'nın tahtı ele geçirmesinde büyük bir rol oynadığı düşünülmektedir. Onun hayatını anlatan Gadl'in 15. yy'da yazıldığı tahmin edilmektedir (bk. Stanslaw Kur, "İyasus-Moa ('İyâsus-Mo'a), *Dictionary of African Christian Biography*, "dacb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

⁵⁷ Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 4.

⁵⁸ Bunun soylar arasındaki bir mücadele değil de soy içindeki bir taht kavgası olabileceğine dair yorum için bk. Derat, "The Zäg'ê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 160-161.

⁵⁹ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240.

Zagwe Krallığı'na dair farklı hanedan listeleri bulunmaktadır. Bu listelerden biri beş⁶⁰, biri on bir⁶¹ biri de on altı⁶² isimden oluşmaktadır.⁶³ Bu listeleri birbirleriyle veya hanedanlığın muhtemel krallık süresiyle uzlaştırmak mümkün olmadığı gibi *gad*lerde krallar için belirtilen ata isimleri veya akrabalık bağlarıyla mesele içinden çıkmaz bir duruma girmiş gözükmektedir. Nihayetinde kesinlik ifade etmemekle beraber hanedanlığın soy ağacı ve hüküm süren kralları şu şekilde belirtilmektedir.⁶⁴

Tablo 1: Hanedanlık Soy Ağacı

	(1) Mara Tekle Haymanot		
(2) Tantawıdım	Girwa-Siyum	Zan-Siyum	
	(3) Yemrehanna Kristos	(4) Harbay	5) Lalibela
		6) Nakuto Laab	7) Yetbarak

Hanedanlığın kurucusu, Mara (Murari) Takla Haymanot kabul edilmektedir.⁶⁵ Onun, selefleri Aksum Krallığı ve Kraliçe Gudith ile ilişkisi netliğe kavuşturulmuş değildir. Nitekim Mara'nın⁶⁶ Gudith'in kuzeni olduğunu aktaran rivayetler⁶⁷ olduğu kadar Gudith'in soyundan gelenleri ortadan kaldıran bir halef olduğu da söylenmektedir. Bunun yanında Mara ile son Aksum Kralı Dil Nead arasında akrabalık bağı kuran rivayetler de bulunmaktadır. Buna göre Dil Nead'ın

⁶⁰ Zagwe kralları hakkındaki listeler şu şekildedir: 1. Marari (117-32), 2. Yemrehana Krestos (1132-72), 3. Lalibala (1172-1212), 4. Na'akueto la'ab (1212-1260), 5. Yetbarak (Za'elmaknun) (1260-8).

⁶¹ 1. Mara Takla Haymanot (Mayrari) (3 yıl), 2. Totodem, (40 yıl) 3. Zan Seyum, (40 yıl) 4. Germa Seyum (40 yıl) 5. Yemrehana Krestos (40 yıl), 6. Qedus Harbe (40 yıl), 7. Lalibala (40 yıl), 8. Na'akueto la'ab (48 yıl), 9. Yetbarak (40 yıl), 10. Mayrari (15 yıl), 11. Harbay (18 yıl), (Lalibala). Toplam hanedanlık süresi 354 yıldır. (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241. Ayrıca bk. Huntingford, "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty", 10).

⁶² Bir diğer krallık listesi şu şekildedir: 1. Mera Tekle Haymanot (920-933), 2. Sibuhay, Dil Ne'ad II (933-943), 3. Meyrary (943-958), 4. Harbey, Hareyene Egzi (958-966), 5. Mengisine Yitbarek (966-973), 6. Yi'kebke Egzi (973-983), 7. Zena Petros (983-989), 8. Bahr Saf (989-1003), 9. Tetewudem, Ser Assegid, 10. Akotet, JanSeyoum (1013-1033), 11. Be'mnet, Girma Seyoum (1033-1053), 12. Yimrehane Kristos (1053-1093), 13. Gebre Mariam (1093-1133), 14. Lalibela (1133-1173), 15. Ne'akuto Le'ab (1173-1213), 16. Yitbarek (1213-1253).

⁶³ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 240-241.

⁶⁴ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116. dip. 1; Siegbert Uhlig, vd. (ed.), *Ethiopia: History, Culture and Challenges*, (Michigan State University Press, 2017), 110.

⁶⁵ Zagwe Hanedanlığı'nın kuruluşuyla ilgili zaman ve keyfiyet olarak net bir hüküm verilememesinin arkasında Aksum Krallığı ve Zagwe Hanedanlığı arasında tam anlamda bir halef ve selef ilişkisinin olmamasının yatması kuvvetle muhtemeldir. Her ne kadar 10. yüzyılın ortalarında Lasta bölgesinden Mara Tekle Haymanot ismindeki birinin kraliyet ailesinden son Aksum kralının kızıyla evlenmesiyle bir hanedan değişikliğinin gerçekleştiğini aktarıyorsa da bu anlatı iki hanedanlık arasında bir geçiş kurmak üzerine kurgulanmış görünümü vermektedir. Benzer bir durum Aksum bölgesini ele geçiren Judith ve Zagwe Hanedanlığı arasında da görülmektedir.

⁶⁶ Hanedanlığın kurucusu olarak sunulan Murari (□□□) ile ilgili dikkatten kaçan husus onun isminin Levi soyunun bir koluna isim babalığı yapan Merari ile olan benzerliğidir.

⁶⁷ James Bruce, *Travels to Discover to the source of Nile, (Edinburg, 1805)*, 2/451-453.

generali olan Mara, kızı Masoba Warq ile evlendikten sonra kayınpederini devirerek kral olmuştur.⁶⁸

Mara'dan sonra onun oğlu olduğunu söyleyen Tantawıdım hüküm sürmüştür. Ura Masqal Kilisesi'nde muhafaza edilen haç üzerindeki yazıda Tantawıdım "Ben, Murari'nin oğlu Süleyman ve benim ismim Tantawıdım" demektedir.⁶⁹ Hanedanlık ailesinden Tantawıdım'ın Zan Siyum ve Girwa Siyum adında iki kardeşinin (veya iki oğlunun) olduğu aktarılmaktadır. Tantawıdım'dan sonra Girwa Siyum'un oğlu olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkması Zagwe Hanedanlığı'ndaki miras hukukuyla ilişkilendirilmekte ve kardeşlerin mirastan hak sahibi olmaları taht için de geçerli kılınmış gözükmektedir. Her ne kadar Tantawıdım'ın yeğeni olan Yemrehanna Kristos'un tahta çıkmasına mani olmak istemiş olsa da Tanrı'nın ona yardımıyla buna engel olduğu aktarılmaktadır. Bu üç hanedan mensubu arasındaki kan bağıyla ilgili farklı olasılıkları da aktaran Tamrat, tahta çıkışın miras hukukundan ziyade silah gücüne bağlı olduğunu söylemektedir.⁷⁰

4. Kissis⁷¹ Kral Yemrahanna Kristos (ገዳማ ገዳማ)

Zagwe Hanedanlığı'nın en meşhur krallarından ilki olan Yemrehanna Kristos'un ismi, "İsa bize yardım etsin"⁷² anlamındaki bir dua cümlesinden gelmektedir. Yemrehanna Kristos'un hayatı, ondan çok sonra kaleme alınan "Gadl Yemrehanna Kristos" ile kayıt altına alınmıştır.⁷³ Annesinin Murari'nin eşi olarak sunulması onu hanedanlığın ikinci neslinden kılmakla beraber genel kabul, onun Girwa Seyum'un oğlu olarak üçüncü nesilden olduğu şeklindedir.⁷⁴ Gadl'a göre taht ihtirasları sebebiyle sürgün hayatı yaşayan Yemrehanna, Keddest Hezba isminde Levi soyundan gelen bir kadınla evlenmiş, kral olmadan önce *dekon* daha sonra da *kissis* olarak atanarak din adamı olmuştur. Körlerin gözünü açmış, cin çıkartarak mucizeler göstermiş hatta Tanrı onunla ahit yapmıştır. Yemrehanna, Zagwe Hanedanlığı içinde tek "kissis-kral"dır.⁷⁵ Kendinden sonra gelen Zagwe krallarının aziz olarak tanınmasının ötesinde o *kissis* unvanını alan bir kral olarak diğerlerinden ayrılmaktadır. Kral olduktan sonra da ayin yönetmeye devam etmiş, kral adeti olan av ve birden fazla eş almaktan uzak durmuş hatta çok evliliği yasaklamıştır.⁷⁶

⁶⁸ Rivayetlerde hanedanlığın geçişinde aracı olan kadın olarak Terda Gabaz'ın da ismi geçmektedir. Bu kişinin Masoba Warq ile aynı kişi olup olmadığı tartışmalıdır ("Terda' Găbăz (ገዳማ ገዳማ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

⁶⁹ Hükümdarlık ismi Süleyman, takma adı ise Gabra Madhın (ገዳማ ገዳማ)'dır.

⁷⁰ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 116-117.

⁷¹ Geez dilinde yazılmış olan hayat hikayesinde onun için kullanılan tabir *kissis negustur*. Türkçede rahip ve *kissis* (keşiş) kelimelerinin yanlışlıkla birbiri yerine kullanılmasını devam ettirmemek adına Rahip Kral yerine bu tabir tercih edilmiştir. Kissis, evli olup kilise ayini yönetebilen din adamı anlamında kullanılmaktadır (Konuyla ilgili bk. Tolga Savaş Altınel, "Kuran'daki Ruhban ve Kissisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179).

⁷² Getatchew Haile, "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*, ed. George Thomas Kurian, (Blackwell Publishing Ltd. 2011).

⁷³ İsminin İbrahim olduğu da rivayetler arasındadır (C. Fraser Beckingham & G. W. Bernard Huntingford, *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John being the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares* (Cambridge University Press, 1961), 1/203).

⁷⁴ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 115. dip. 2. (Bu aşamada onun soyunu Murari'den uzaklaştırma gayreti akla gelmektedir).

⁷⁵ Nakuto Laab için de Gadl'in de kâhin olduğu söylenmekle birlikte yazarı bunun diyakonluk olduğunu belirtmektedir.

⁷⁶ Dursun Ali Aykıt, *Etiyopya Kilisesi* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013), 33.

Tanrı tarafından kral olacağı müjdelenmiş ve kraliyet isminin David olacağı ona bildirilmiştir. Kehanete göre Roma'nın (Bizans) Etiyopya'nın egemenliğini kabul edeceği aktarılmaktadır. Ancak Gadl'inde -onun şanına zarar vermemek amacıyla olsa gerek- Süleyman Hanedanlığı'na dua ettiği de görülmektedir. İlk önce Zazy'a da daha sonra da Wagra Sahin'de bir manastır inşa etmiş, kırk yıl kahinlik görevi yapmıştır. Bizans'tan faziletini duyan birçok (50.740) din adamı ona gelmiştir. Yaptırdığı mabet için altın ve gümüş ararken Arap topraklarına gelmiş, orada hastalanmış ve Teqemt ayının 19. günü ölmüştür. Daha sonra cenazesi inşa ettirdiği kiliseye getirilmiş ve başpiskopos Abba Atnawetos tarafından bizzat buraya gömülmüştür.⁷⁷

Tamrat'a göre Yemrehanna, kaya kilise inşasını başlatan kraldır.⁷⁸ Günümüzde kendi adıyla anılan bir kilise bulunmakta⁷⁹ ve mezarının adıyla burada olduğuna inanılmaktadır. Gadl'inde adını anan ve kilisesini ziyareti edenin büyük manevi ödüllere mükafatlandırılacağı, bunun karşısında onu yeren veya kilisesinde ona layık hareket etmeyenlerin en ağır şekilde cezalandırılacağı bildirilmektedir. Netice de bu kilise bir kült merkezine dönüşmüş durumdadır. Alvares, şahit olduğu Yemrehanna Kristos'u anma törenini (*tazkar*), onun türbesini ve yanındaki mezarların kimlere ait olduğunu söylemektedir.⁸⁰ 19 Temket'te anılan Yeremhana Kristos anısına, onun adıyla anılan kilisede muhafaza edilen azizlerin hatıraları kitabının bir parçası okunmaktadır.⁸¹

Gadl'inde onu ziyarete gelen Abba Qerlos veya Atnawetos isimleri Derat'a göre Yemrehanna'nın hüküm sürdüğü zamanı belirlemede yardımcı olmamaktadır. Gadl'i üzerine araştırmalar yapan Derat onun Kral Eskender (1478-1494) döneminde yazılmış olabileceğini söylemektedir.⁸² Gadl'inde inşa ettiği kilisenin kapısının Mısır'daki halifenin bir armağanı olduğunun belirtilmesi⁸³ bu iki ülke arasındaki kültürel ilişkinin varlığını göstermektedir. Hatta bu noktada kaya kiliselerin inşasının bölgedeki Hıristiyan nüfusu çekmek için planlı bir eylem olduğunu görmek mümkündür. Zira bu dönemde Müslüman yöneticilerin, hakimiyeti altındaki Hıristiyanların göçüne izin vermeye başlaması bunu destekler mahiyettedir. Diğer taraftan bundan sonra yapılacak olan kaya kiliselerin yapımında Mısır ve Suriyeli Hıristiyanların desteklerinin olması, bu bölgenin inşasında da bir mutabakatın olduğu anlamındaki yorumlamaya müsait gözükmektedir.

Yemrehanna'nın din adamı olması meselesi birçok yönden ilgi çekmektedir. Zira onun o dönemin gizemli rahip kral Presbyter John olabileceği araştırmacılar tarafından ele alınmış⁸⁴ bunun ötesinde Ebü'l-Mekârim'in bütün Necaşîleri kâhin olarak nitelemesi anlaşılmalı çalışılmıştır.⁸⁵ Gadl'inde, onunla Tevrat'ın meşhur kohen-kralı Melkisedek'le bir benzerlik kurulduğuna rastlanılmamıştır. Burada Melkisedek'in ismi geçmesine rağmen o, bir sununun makbuliyetini belirtmek bağlamında konu edinilmektedir. Yemrehanna; kendine ait Gadl'de Nuh, Yakup,

⁷⁷ Gadla Yemrehana Krestos, 46.

⁷⁸ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 111.

⁷⁹ Lalibela'nın 20 km. kuzeyinde bulunmaktadır.

⁸⁰ Bu türbenin yanında bir patrik türbesinden bahsedilmektedir. Bunun Kıpti bir patrik mezarı olduğu tartışmalıdır. Zira bu patriğin Kudüs'ten geldiği rivayetleri de vardır.

⁸¹ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 185.

⁸² Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 175.

⁸³ Tamrat, *Church and State in Ethiopia, 1270-1527*, 110.

⁸⁴ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 254-161.

⁸⁵ Derat, "The Zâg'wê dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 177-181.

Eyüp gibi birçok dini figüre benzetilmekle beraber Melkisedek'e benzetilmemiştir. Yemrehanna, Gadl'inde bir Levili olarak sunulmaya çalışılmış ve Levili olmayı eşinden aldığı belirtilmiştir. Ancak kişinin eşinin bir Levili olmasının onu Levili yapmayacağı açıktır.

Yemrehanna kendi Gadl'inde, bütün Hıristiyanları bir çatı altında toplayacak kral olarak gösterilmektedir. O, Bizanslıları yeniden sahipsiz inanca getirecektir. Zaten din adamlarının akın akın Etiyopya'ya geldiğinin söylenmesi de buna işaret etmektedir. Ancak Gadl'in ondan çok sonra yazıldığı düşünüldüğünde bu kehanetin onun mu yoksa Gadl'in yazıldığı zamanın mı bir bakışı olduğu tartışmalıdır.⁸⁶

Neticede Tamrat'ın dediği gibi eğer Etiyopya'da bir Presbyter John aranacaksa buna en yakın olan Yemrehanna Kristos olacaktır.⁸⁷ Bununla beraber Mısır'dan bu dönemde gelen *abuna* krizlerine bakıldığında Yemrehanna'nın kilisede ayin icra edebilen bir din adamı olması bir ayrıcalık olarak onu diğerlerinden ayırt etmeye yeterli gözükmemektedir. Bunu "Yeni Siyon" inşası gibi Müslüman hakimiyetine giren Mısır Hıristiyanlığından bağımsızlık olarak görmek mümkündür.

5. Diğer Aziz Krallar ve Hanedanlık Süresinde Abunalık Makamı

Genel kabule göre, Zagwe Hanedanlığı'nda Yetbarak⁸⁸ hariç Yemrehanna'nın diğer ardılları azizdir. Bunlardan ilki Harbay'dır. Harbay, Jan Seyum'un oğlu olup Markeza isminde biriyle evlenmiş ve ondan Nakuto Laab isminde bir oğlu olmuştur. Adı belirtilmeyen bir *abuna* aracılığıyla Melek Mikail'e adanan bir Tabot'la kilise inşa etmiştir.⁸⁹ Onun taht isminin Gabra Maskal olması - Lalibela ile aynı olmaktadır-⁹⁰ tartışmalıdır. Lalibela'nın hayat hikayesinde Harbay'ın onu taht için potansiyel bir rakip olarak görüp zulmettiği daha sonra ise onun Lalibela ile uzlaşarak tahttan feragat ettiği aktarılmaktadır.

Harbay'ın Patrik ve *abuna* tarihi açısından Etiyopya Kilisesi'ni Mısır'dan bağımsız kılmaya çalışan kral olduğu düşünülmektedir.⁹¹ Rivayete göre Patrik II. Gabriel (1131-1145) döneminde Etiyopya'ya gönderilen *Abuna* Mikail zamanında iki önemli hadise cereyan etmiştir. Bunlardan ilki *abuna* hayatta iken, Mısır'dan onun yerine yeni bir *abuna* istenilmesidir. Bir diğeri ise Etiyopya'daki piskopos sayısının artırılmasının talep edilmesidir. Halife tarafından ilk önce sıcak karşılanan bu teklif, patriğin bunun Etiyopya Kilisesi'ni bağımsızlığına götüreceğini bildirmesi üzerine reddedilmiştir.⁹² Akabinde Etiyopya'yı vuran doğal bir felaket Harbay'ı günahkarlıkla suçlamaya (günahkar kral) sebep olmuştur. Aziz olması yanında onu yeren bilgilere rastlanması hatta bunun bir külte dahil

⁸⁶ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 181.

⁸⁷ Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 61 dip. 3. Zira Yemrehanna Kristos Presbyter John gibi hem din adamlığının hem de krallığı bir şahısta toplandığı bir kişiliktir.

⁸⁸ Yetbarak'ın da Etiyopya kilisesi tarafından aziz ilan edildiği ve adına bir Gadl olduğuna dair bir bilgiye ulaşılmıştır (Kinefe-Rigb Zelleke, "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13:2 (1975), 97).

⁸⁹ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 189.

⁹⁰ Gabra Masqal aynı zamanda Lalibela'nın da ismidir. Harbay'ın tahttan feragat ettiğinde lakabını da kardeşine verdiği aktarılmaktadır. Harbay için zikredilen bir diğeri isim olan Gabra Maryam için ise bir yanlış anlaşılma olduğu yorumu yapılmaktadır ("Harbay", *Encyclopaedia Aethiopica*).

⁹¹ Richard Pankhurst, *The Ethiopians: A History* (Oxford: Blackwell, 2001), 47; Aykit, *Etiyopya Kilisesi*, 33.

⁹² Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

edilmesi onun Etiyopyalılar gözünde en azından bir müddet farklı algılandığını göstermektedir. Zaten diğer üçüne oranla onun kültünün sönük kalmasının arkasında böyle bir nedenin olması mümkün gözükmemektedir.

Harbay'dan sonra tahta çıktığı düşünülen Lalibela'nın Yeni Siyon'u inşa etmesi de Zagwe Hanedanlığı'nın Etiyopya'yı dinen bir özgürleştirme çabası olarak görülmelidir. Lalibela'nın hayatıyla ilgili farklı anlatılar olmakla beraber onun da Tanrı'nın seçtiği bir kişi olarak sunulduğu anlaşılmaktadır. Onun soyuyla ilgili olarak annesi Kirwena'nın konumu hakkında iki farklı rivayet bulunmaktadır. Bunlardan ilki onun Jan Seyum'un hizmetçisi olduğudur. O, hamile kalarak hanımefendisinin kızgınlığına sebep olmuş, evden kaçıp Roha'da çocuğunu doğurduktan sonra yeniden efendisinin yanına dönmüştür. Babasının doğan çocuğunu aratması onun mucizevi bir şekilde arı sürüsünün koruması altında bulunması üzerine Agew dilinde "arıların kendisine itaat ettiği" anlamına gelen Lalibela adını almıştır. Bir diğer anlatı ise annesinin Wag'ın soylu bir ailesinden geldiği ve evlendiğinde "kız kardeşin kocası" (ገገገ ገገገ) unvanını aldığı şeklindedir.⁹³ Anlatıya göre annesi, onu 1120 yılında doğurmuş ve ona Lalibela adını koymuştur.⁹⁴ İsmi konusunda diğer bir kaynak onun adının aslan anlamındaki *sheduna* olduğu söylemektedir.⁹⁵

Gadl'le göre Harbay'ın kardeşi ve Jan Seyum'un oğlu olarak kabul edilen Lalibela günümüze ulaşan bir arazi bağış belgesinde kendini Murari'nin oğlu, Jan Seyum'un oğlu, Asseda'nın oğlu olarak tanıtmaktadır.⁹⁶ O, taht kavgası sebebiyle Harbay'ın ablası tarafından zehirlenmeye çalışılmış ancak zehirden hizmetçisi ve köpeği ölmesine rağmen o mucizevi şekilde etkilenmemiştir. Çöle kaçarak⁹⁷ orada çile hayatı sırasında Kudüs'le ilgili vizyonlar görmüş ve daha sonra Kudüs'e gitmiştir.⁹⁸

Kudüs'ten döndükten sonra Lalibela, soylu bir aileden gelen Maskal Kebra ile evlendirilmiştir.⁹⁹ Kardeşinin tahtı ona bırakmasıyla kral olan Lalibela, "Gabre Maskal" lakabını almıştır. Onu diğer krallardan ayrıcalıklı kılan, Yeni Kudüs'ü inşa faaliyetleridir. Kudüs'ü bir vizyonda ve bizzat gören Lalibela, başkenti Roha'da Kudüs şehrini yeniden yaratması gerektiğine karar vermiştir. O, kasabanın içinden geçen nehri Ürdün nehri olarak isimlendirdiği gibi şehrin diğer bölgelerini de benzer şekilde yeniden isimlendirmiştir.¹⁰⁰ Bu nehrin kollarının bulunduğu göl,

⁹³ Sellassie, bu anlatıyı Zena Lalibela'ya dayandırmaktadır. Doğum günüyle ilgili olarak 8 Yekatit (16 Şubat) Simeon Yortusunda doğması sebebiyle Zar Simeon ismi aldığı da aktarılmaktadır (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 266).

⁹⁴ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 77-79.

⁹⁵ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268. (Onun Misqal Kebra ile evlendiğini Yetbarak ve Iytab adında iki oğlu olduğu aktarılmaktadır).

⁹⁶ ገገገገገ ገገገገ ገገገገ ገገገገገ ገገገገ ገገገገ (...) ገገገገ ገገገገ ገገገገ ገገገገገ ገገገገ ገገገገ I, the hadani Lalibala, whose ruling name is Gabra Masqal (...) son of Morärä, son of Jan seiyum, son of Assedä. Bir diğer kayıttta ise Murari oğlu, Jan Seyum oğlu ve Kirwana oğlu denilmektedir (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 268). Bu soy kaydında annesinin ismi olması sebebiyle Asseda'nın da annesinin diğer bir ismi olduğu düşünülmektedir. Ancak her iki şecerede ata isimleri, genel geçer Zagwe Hanedanlığı sıralaması adına tartışmaya açıktır (Ayrıca bk. Derat, "The Zäg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 182).

⁹⁷ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 92-94.

⁹⁸ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 103-104.

⁹⁹ Perruchon, *Jules. Vie de Lalibäla*, 94.

¹⁰⁰ Sellassie bu bölgeyi tanımlaması şu şekildedir: "Golgotha'nın kuzeybatısı, Qeranio adlı katı kayadan yontulmuş bir haçtır. Altındaki yere Adem'in Mezarı denir. Biraz daha aşağıda, bir zamanlar yedi zeytin ağacının bulunduğu bölgeye awde fath denir- İsa'yı çarmıha germe kararının verildiği mahkemeyi simgeleyen yargı mahkemesi. Mevcut yedi zeytin otelinin üzerindeki tepeye, İsa'nın yakalandığı yeri temsil eden zeytin dağı olan Debre Zeit denir. Yeniden dirilişten sonraki ilk

Yohannes Amba olarak bilinmekte ve bölgedeki bütün kiliseler Epifani'yi kutlamak için burada toplanmaktadır.¹⁰¹ Mimari açıdan bir diğer özellik karmaşık bir tünel sistemiyle kayaya yontulmuş kiliselerin birbirine bağlanmasıdır. Roha/Lalibela'da toplam on bir kayaya yontulmuş yekpare kilise bulunmaktadır.¹⁰² Bu kiliselerden Bete Medhane Alem'in tasarımı Aksum'da Ahit Sandığı'nın (*tabot*) korunduğu Meryem Siyon Kilisesi'nin kopyası şeklindedir. Bu durumda Lalibela'nın Roha'da Yeni Kudüs'ü inşa ederken aynı zamanda Aksum'a da bir alternatif oluşturmak gayretinde olabileceği akla gelmektedir.¹⁰³

Lalibela'nın krallığının akıbeti, karısı tarafından onun yeğeni Nakuto Laab lehine tahttan çekilmeye ikna edildiği şeklindedir.¹⁰⁴ Ölüm yıl dönümü olan 12 Sane'de anısına tören yapılmaktadır. Lalibela'nın Beta Golgata kilisesinde büyük bir kaya ile kapatılmış mahzende metfun olduğu düşünülmektedir. Öyle ki hacılar bu kayanın üzerinde bulunan bir deliğe ellerini sokmaya özen göstermektedirler. Günümüzde Lalibela'ya atfedilen bir haç,¹⁰⁵ Bete Medhane Alem kilisesinde muhafaza edilmektedir. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, barış ve tapınma gücüne sahip olduğu için Afro Ayigeba ismini almaktadır. O günlerden¹⁰⁶ başlamak üzere kaya kiliselerin inşasıyla burasının Hristiyanların yoğun ziyaretine maruz kalması, Lalibela'yı günümüzde Aksum'dan sonra ikinci hac merkezi haline getirmiştir. Öyle ki Gadl Lalibela'ya göre bu kiliseleri ziyaret eden bir kişi İsa'nın yüzünü görmüş gibi olmaktadır.¹⁰⁷

Gadl'e göre Nakuto Laab¹⁰⁸, sarayda amcası ve yengesi tarafından büyütülmüş ve Nesehet-Maryam (İshak'ın kızı Ecclesia) isminde bir kadınla evlendirilmiş, ondan olan Ba-Hayla Masqal, çocuk yaşta ölmüştür.¹⁰⁹ Onunla Lalibela'nın oğlu Yetbarak arasındaki taht mücadelesi bilinmekle beraber onun

görünüşü Bethania adlı bölgede hatırlanır." bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

¹⁰¹ Bu bölge Vaftizci Yahya'nın İsa'yı vaftiz ettiği Ürdün Nehri'ni sembolize etmektedir. bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 275.

¹⁰² Bu kiliseler Sellassie tarafından üç grupta tasnif edilerek gösterilmiştir. 1. grup kiliseler, Bete Medhane Alem, Bete Mariam, Bete Michael, Bete Meskal. 2. Grup Bete Ammanuel, Bete Merqorewos, Bete Libanos, Bete Gebriel. 3. Grup ise Betel Girgoyis'ten oluşmaktadır (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 271).

¹⁰³ Mauricio Lapchik Minski, "The New and the Old Jerusalem- An Ethiopian Christian Perspective," *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*99 (2016), 12.

¹⁰⁴ Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279. (Diğer yandan *Gadl Kebra Misqal'a* göre ise Yebarak'ın, babası hayatta iken tahta çıktığı ima edilmektedir. Bu anlatıya göre babası Lalibela onu kutsamış ama daha sonra onu fakir insanlara bağış olarak vermiştir. Yetbarak onlar tarafından köle olarak satılmış, Nakuto fidyasını ödeyerek hürriyetine kavuşturmuştur. Lalibela'nın eşi Maskal Kebra'nın akıbetiyle ilgili olarak da onun bir manastıra çekildiği aktarılmaktadır (bk. Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 279).

¹⁰⁵ Aziz Lalibela'nın (Afro Ayigeba) haçının yanlarında dört kuş başı ve tepesinde on iki havarinin sembolize edildiği insan figürleri bulunmaktadır. İnananlar açısından bu haç kurtuluş, uzlaşma ve tapınma gücüne sahiptir. O, bu yeteneklerinden dolayı Afro-Ayigeba adını almıştır. Bu haç, Etiyopya'nın en değerli dini ve tarihi hazinelerinden biri kabul edilmektedir ("*Afro Ayigeba*", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹⁰⁶ Alvares, kendi dönemi için buranın bir hac merkezi olduğunu aktarmaktadır (bk. Beckingham, *The Prester John of the Indies*. 1/ 282).

¹⁰⁷ Onun yapımıyla ilgili efsanevi öğeler bulunmakla beraber bu dönemde Müslüman hakimiyetine giren bölgelerden gelen işçilerin çalıştığı düşünülmektedir. Yine kiliselerin yapısı, iç ve dış kültürlerin bir yansıması olarak kabul edilmektedir (Sellassie, *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*, 276).

¹⁰⁸ Tamrat, bu ismin Arapça İtab ile ilişkisini aktarmaktadır (Tamrat, *Church and State in Ethiopia*, 117).

¹⁰⁹ Rossini, *Gli Atti di Re Na'akueto La'ab*, 113-176.

Süleyman Hanedanlığı'na sulh yoluyla yetki devrine rıza gösterdiğine dair bir rivayet bulunmaktadır.¹¹⁰ Diğer taraftan onun bir tiran veya İslam'a eğimli birisi olduğunu aktaran sözlü bir rivayet bulunmaktadır.¹¹¹ Bunun yanında rivayetler onu başarılı bir general, diplomat ve kilise inşa eden dindar biri olarak resmetmektedir. Lalibela yakınında¹¹² Qoqhena'da inşa edilen kilise onun adıyla anılmaktadır.¹¹³ Gadl'ine göre Wagra Sehin'de 3 Kedar'da ölen Nakuto, bu tarihte anılmaktadır.¹¹⁴

Zagwe hanedan üyelerinin tam olarak ne zaman aziz ilan edildikleri bilinmiyorsa da 15. yy'den itibaren yerelliği aşan bir kült oluşumunun varlığından bahsedilmektedir.¹¹⁵ Steve Kaplan'ın makalesinde ele aldığı Etiyopya'daki aziz kültürünün öğelerine bakılırsa bunların büyük oranda Zagwe Hanedanlığı'ndaki aziz krallar için geçerli olduğu görülmektedir. Tanrı'nın onlarla bir *kidan* (ahit) yapması, reliklerinin muhafaza edilmesi, mezarlarındaki anma törenleri (*tazkar*) yapılması bu aziz krallar için söz konusudur.¹¹⁶ Özellikle bu kralların tek eşli olduklarının belirtilmesi, Arap fetihlerinin bir simgesi olan çok eşliliğe karşı onların halk nezdinde faziletli görülmelerinde bir etken olarak değerlendirilmelidir.

İlk olarak Yemrehanna Kristos ve Lalibela için, ondan iki yüzyıl sonra da Harbay ve Nakuto Laab adına bir kült oluşumundan söz edilmektedir.¹¹⁷ Derat; Harbay ve Nakuto Laab'ın kültürünün başlangıcını 18. yüzyıla ötelemektedir. Bu sonuca Gadl'lerin olası yazı tarihleri ve ikonlarda ancak 18. yy'da dört kralın bir arada yer almasını delil göstermektedir.

Zagwe Hanedanlığı'ndan dört kralın aziz olarak kabul edilmelerine onların dönemin siyasî ve dinî koşullarında almış olduğu pozisyonun halk nezdinde kabul görmesinin yardımcı olduğu söylenebilir. *Abunalık*¹¹⁸ makamı özelinde hangi kral zamanında hangi *abunanın* görev aldığına dair net bir eşleştirme olmamakla beraber hanedanlık zamanında Mısır'daki dini otoriteye bağlı kalmaya çalışıldığı ama zaman zaman da inisiyatif alınmış olduğu görülmektedir. Dolayısıyla krallığın Mısır'la ilişkileri rahip bir krallığa zemin hazırlamıştır denilebilir.

¹¹⁰ Michael Belaynesh, "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*, "dadb" (Erişim 15 Mayıs 2022).

¹¹¹ E. A.W. Budge, *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*, (London: Methuen & Co. Ltd) 1/283.

¹¹² Nakuto Laab Kilisesi, Lalibela'nın birkaç kilometre güneydoğusunda bulunmaktadır.

¹¹³ Huntingford'a göre Gadl anlatımından, onun zamanında Zagwe Hanedanlığı'nın Gojam'a kadar uzandığı ve biri Wagra Sehin'de diğeri Qoqhena'da olmak üzere iki kilisenin inşa ettiği anlaşılmaktadır.

¹¹⁴ Adına bir mezar bulunmamaktadır. Zira onun cennete yükseldiğine inanılmaktadır ("Näekkwéto Läab (ገገገገ ገገገገ)", *Encyclopaedia Aethiopica*).

¹¹⁵ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184.

¹¹⁶ Steve Kaplan, "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation", *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 32 (1986), 1-13.

¹¹⁷ Derat, "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos", 184-189.

¹¹⁸ 20. yüzyılın ortalarına kadar Kıpti Kilisesi'ne bağlı olan Etiyopya kilisesinin yaklaşık bin beş yüz yıldır Mısır'dan atanan bir *abuna* tarafından idare edildiği kabul edilmektedir. Geleneğe göre ilk *abuna* Hıristiyanlığın Etiyopya'da devlet dini olmasında büyük rolü olan Frumentius'tur (I. Salama). O, Mısır Patriği Athanius tarafından takriben 340'lı yıllarda *abuna* olarak atanmıştır. Ancak Etiyopya Kilisesinin birinci sıradaki idari makamı olarak sunulan *abunalığın* tarihi oldukça kopuk ve tartışmaya açık bir görüntü arz etmektedir. Zaten 640 yılında Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesiyle Etiyopya'nın Hıristiyan dünyasıyla çok da uyumlu olmayan irtibatına bir diğer faktör eklemiş ve *abunalık* makamı, Müslüman yönetimi altında olan Patriklik ve Hıristiyanlığı devlet dini olarak benimseyen Etiyopya krallığı arasındaki ilişkilere bağlı yol almak zorunda kalmıştır.

Zagwe Hanedanlığı adına *abunalık* makamına 10. yy'den itibaren bakacak olursak¹¹⁹ *abunanın* taht varisini belirleme görevini üstlenebilecek kadar etkili ama Mısır'dan kopuk bir konum arz ettiği görülmektedir. Nitekim 10. yy'in başlarında Mısır'dan Petrus isminde bir din adamı *abuna* olarak atanmıştır. O, Etiyopya kralı tarafından kendisinden sonra tahta çıkacak varisi belirlemekle görevlendirilmiş ise de Suriye'den gelen iki rahibin düzmece atama kararnamesiyle görevinden el çektirilmiştir. Daha sonra gerçeğin anlaşılmasıyla göreve iade edilmiş olsa da ömrü buna kifayet etmemiş ve sürgünde ölmüştür.¹²⁰ Bunun akabinde 940-970 yılları arasında *abunalık* makamının uzun bir süre boş bırakıldığı görülmektedir. Bu aralıkta dört Mısır patriği görev almasına rağmen bu patrikler tarafından Etiyopya'ya bir *abuna* gönderilmemiştir. Nihayetinde Nubia Kralı George'ın aracılığıyla Patrik Filitaus (979-1003), uzun bir aradan sonra Daniel'i *abuna* olarak atamıştır.¹²¹ Onun atanması halk tarafından kraliçenin (Judith) zulmünün son bulmasıyla ilişkilendirilmiştir.¹²²

Abuna Daniel'in ölümünden sonra yeni bir *abunanın* ataması yine gecikmiş ve bu da Etiyopya'da Abdun (Cyril-Kuril) adında birisinin *abuna* olarak ortaya çıkmasına yol açmıştır. Mısır Patriği Christodoulos (1047-1077) döneminde atanan Buhtur, halife huzurunda cami yıkmakla suçlanıp bunun yerine sözde *Abuna* Abdun methedilince patrik, halife karşısında zor durumda kalmış, Cyril hakkında net bir tavır ortaya koyamamış ve Kilise hukuku açısından bir çıkmaza girilmiştir.¹²³ Akabinde halife siyasi baskısıyla II. Cyril (1078-1092) tarafından atanan *Abuna* Severus ise Etiyopya ve Mısır arasında dini bir krize sebep olmuştur. Etiyopya'da cami inşasına ön ayak olan Severus, halk tarafından benimsenmemiş ve hapsedilmiştir. Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmesi hususu rivayete göre halife ile Etiyopya kralı arasında karşılıklı restleşme ile sonuçlanmıştır.¹²⁴ 1101 yılında Etiyopya Kralının halifeden ricası¹²⁵ üzerine gelişen *abuna* ataması ise onun kral tarafından geri gönderilmesiyle sonuçlanmıştır. Patrik Mikail (1092-1102) tarafından atanan Girgis yolsuzlukla suçlanmış ve kral onu Mısır'a geri göndermiştir.¹²⁶

¹¹⁹ S.C. Munro Hay, Zagwe Hanedanlığı zamanındaki *abuna* makamı ve patrik ilişkisini, biri uzun kronolojiyi, ikincisi kısa kronolojiyi esas almak üzere kral-patrik ve *abuna* eşleştirmesini yaparak-ele almaktadır (bk. C. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia* (Varsovie, 1997), 145-165; 165- 187).

¹²⁰ 10. yy'in başında İskenderiye Patriği III. Kusman tarafından atanan Petrus, Etiyopya kralı tarafından iki oğlu arasında taht sahibini belirlemekle görevlendirilmiştir. Onun tercihi muhalifleri tarafından aleyhinde kullanılmış, *abunalık* görevi sahte bir yazı ile Mina Antuni'ye bırakılmış ve gerçek daha sonra anlaşılmışsa da Petrus hayatını sürgünde tamamlamıştır (Bk. Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133; Otto Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia" Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 58 (1962), 43-44).

¹²¹ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 130-133.

¹²² Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 44.

¹²³ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45. (Nihayetinde Mısır'a getirilen Cyril idam edilmiştir).

¹²⁴ Halife'nin şayet Etiyopya'da cami yapılmasına izin verilmezse Mısır'daki kiliselerin yıkılacağı şeklindeki restine, Etiyopya kralının bu durum karşısında Kabe'yi yıkarız tehdidiyle karşılık verdiği rivayet edilmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 45; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 155).

¹²⁵ Bu ricasının öncesinde Nil nehrinin su seviyesiyle ilgili başlayan krizin Mısır patriğinin arabuluculuğuyla çözülmüş olduğu aktarılmaktadır. Hatta Patriğin Etiyopya'ya geldiği söylenmektedir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47; Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 157).

¹²⁶ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47.

12. ve 13. yy'de da *abunalık* makamı siyaseten ve dinen istikrara kavuşmuş değildir. Zira bu dönemde Kilise kanunlarına muhalefetle *abuna* görevde iken Mısır'dan yeni bir *abuna* istenilmiş veya bunun ötesinde Etiyopya'daki piskopos sayısının arttırılması talep edilerek¹²⁷ dolaylı yoldan Mısır'dan ve bu sayede orada cereyan eden dini ve siyasi çekişmeden bağımsızlık teşebbüsünde bulunulmuştur. Yine kraliçenin kardeşinin episkopos olarak kutsanması önemli bir hadisedir. Nitekim Patrik Yuhannis'in atadığı (1189-1219) Kilus, bir süre sonra can güvenliğini bahane ederek Mısır'a dönmeden önce kraliçenin erkek kardeşi Hirun'u (Hitron) episkopos olarak kutsamıştır.¹²⁸ Böylelikle kraliyet sarayından birisi Kilise yönetiminde söz sahibi olmuştur. Otto Meniradus bu olayın arkasında *abunanın* hazine yetkilisini suçlaması ve onun idam edilmesinin yol açtığı güven problemi olduğunu söylemektedir. 1237 yılında ise İskenderiye Patrikliği ve Süryani Patrikliği arasında birbirleri alanına girmeleri sebebiyle bir çatışma meydana gelmiş, Antakya Patriği, Kudüs'e misilleme olarak Etiyopyalı Thomas'ı *abuna* olarak atamıştır.¹²⁹

Zagwe Hanedanlığı dönemi, *abunalık* makamı açısından oldukça çalkantılı bir görüntü arz etmektedir. Patriklik tarafından onaylanmayan birinin *abunalık* yapması ve/veya Etiyopya Krallığı tarafından sıklıkla geri gönderilen veya değiştirilmesi istenilen *abunalara* bu dönemde rastlanması ve sonuçta dolaylı da olsa Etiyopya Krallığı'nın Kilise'yi patriklikten bağımsız kılma teşebbüsü yine bu döneme denk gelmektedir. Zaten bu dönemin akabinde iktidara gelen Süleyman Hanedanlığı'nda *abuna* altında ikinci makam olarak *içegeliğin*¹³⁰ ihdas edilmesini ve onun *abuna* ve Etiyopya halkı arasında aracılık etmesini önceki dönemlerdeki kopukluğu gidermek adına yapılmış bir hamle olarak görmek mümkündür.

Netice itibarıyla Etiyopya Kilise tarihinde Zagwe döneminde ön plana çıkan bir din figür bulunmamaktadır. Bunun aksine Mısır'ın dini ve siyasi otoritesinin olumsuzluklarını azaltmaya çalışan, ava çıkmayarak veya çok eş almayarak krallık adetine uymayan, kilise inşa ettiren hatta ayin yönetebilen kralların varlığı onların dini bir figür haline getirilmesiyle (azizleştirilmesi) sonuçlanmış ve gadl'lerine yansımış görünmektedir.

Sonuç

Zagwe Hanedanlığı'nın soyunun Musa ve Harun soyundan geldiklerine dair iddiaya, Musa peygamberin Kuş topraklarına gelip burada evlendiğine dair rivayetler dayanak olmaktadır. Yemrehanna'nın Gadli'nde onun Levili bir kadınla evlendiği ve Levili olduğu söylenmiş veya Nakuto'nun kâhin olduğu aktarılmışsa da bu, Yahudilikteki Levili ve Kohen anlayışıyla örtüşmemektedir. Dolayısıyla Zagwe Hanedanlığının Yahudilikte bilindiği anlamda Levili veya kohen soyundan olduklarını söylemek mümkün değildir. Ancak Etiyopya geleneğinde özellikle de *Kebra Nagast*'ta görüldüğü üzere Levili olmanın soydan ziyade din adamı olmayla ilişkilendirilmesinin, Davud ve Süleyman zamanındaki din adamlığının bu şekilde olduğuna dair ortaya atılan modern tezlerle uyuştuğunu belirtmekte yarar vardır.

¹²⁷ Munro Hay, *Ethiopia and Alexandria*, 167; Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 47-48.

¹²⁸ Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 48.

¹²⁹ Benzer bir durum, 13. yüzyılın sonralarına doğru gerçekleşmiş, aynı anda hem Antakya'dan hem İskenderiye'den atanan iki *abuna* birden görev yapmıştır. Etiyopya Krallığı, Antakyalı başpiskoposun azlini Mısır'dan talep etmiştir (bk. Meinardus, "A Brief History of the Abunate of Ethiopia", 49).

¹³⁰ "Echage/ Itchege (Ge'ezde 'saygıdeğer büyük veya yaşlı' demek) Debra Libanos Manastırının kurucusu olan Tekle Haimanot'un (1215- 1313) halefi olarak kabul edilirdi." (bk. Aykıt, *Etiyopya Kilisesi*, 125).

Soy iddiasının geçtiği kaynağa bütüncül bir bakış bunun bir modelleme çabası olduğunu göstermektedir ki kanaatimizce bunun kaynağı da Bakara Suresi'nin 248. ayetinde saklıdır.

Etik Beyan / Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Yazar(lar) / Author(s)	Tolga Savaş ALTINEL
Finansman / Funding	Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Yazar Katkıları / Author Contributions	Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: GK (%55), AA (%45) Veri Toplanması / Data Collection: GK (%70), AA (%30) Veri Analizi / Data Analysis: GK (%60), AA (%40) Makalenin Yazımı / Writing up: GK (%80), AA (%20) Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: GK (%90), AA (%10)
Çıkar Çatışması / Competing Interests	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that they have no competing interests.

Zagwe Hanedanlığı, Etiyopya tarihi açısından mevcut kaynaklarla karanlıkta kalan bir dönemdir. Hanedanlığın ne zaman iktidara geldiği ve kimlerin tahta çıktığı tam olarak bilinmemektedir. Bununla beraber biri *kıssis* kral olmak üzere hanedanlığın dört kralı aziz kabul edilmektedir. Hanedan üyelerinin hayatlarını konu alan *gadl*er yazım amacına uygun olarak onların azizlikleri hakkında bilgi veriyor ise de bu bilgiler tarihi açıdan karanlıkta kalan bir devri aydınlatmaya yetmemektedir. Ancak hanedanlığın soyu Musa ve Harun'a dayanmıyor ise de icraat olarak Zagwe hanedan üyeleriyle onlar arasında bir benzerlik kurmak mümkündür. Zira kralların icraatları bir din adamı-yöneticinin faaliyetlerine benzetilebilir. Yemrehanna'nın bir kralda pek de rastlanmayan bir şekilde ayin icra etmesi, Harbay'ın Mısır'dan ayrılarak dinen bağımsız olma teşebbüsü ve son olarak Lalibela'nın Etiyopya'da "Yeni Siyon" inşa etmeye çalışması, dinî açıdan kralların merkezi bir rolde olduklarını göstermektedir ki kanaatimizce bu da onların aziz olmalarının önünü açmada önemli bir etken olmuştur.

Kaynakça

Abu Salih, The Armenian. *Churches and Monasteries of Egypt and Some Neighbouring Countries*. Trans. Basil Thomas Alfred Evetts. Oxford: The Clarendon Press, 1895.

Altinel, Tolga Savaş. "Kuran'daki Ruhban ve Kıssisin Kavramlarının Dinler Tarihi Açısından Değerlendirilmesi". *Milel ve Nihal* 18 (2021), 147-179. <https://doi.org/10.17131/milel.1016817>

Altinel, Tolga Savaş - Kürşad Demirci. "Erken Dönem İsrailoğulları Tarihinde Rahipliğin Gelişim Sürecine Alternatif Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 58/2 (2017), 31-61. https://doi.org/10.1501/Ilhfak_0000001471

Atiya, A. Suryal vd. *History of the Patriarchs of the Egyptian church, known as the History of the Holy Church by Sawirus ibn al-Mukaffa, Bishop of al-Asmunin*. Le Caire : Publications de la société d'archéologie copte, 1948.

Aykit, Dursun Ali. *Etiyopya Kilisesi*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2013.

Bausi, Alessandro. "Kings and Saints: Founders of Dynasties, Monasteries and Churches in Christian Ethiopia". *Stifter und Mäzene und ihre Rolle in der Religion Von Königen*, ed. Barbara Schuler, 161-187. Harrassowitz Verlag-Wiedenbaden, 2013.

Beckingham, C. Fraser - Huntingford G. W. Bernard. *The Prester John of the Indies. A true relation of the lands of the Prester John is the narrative of the Portuguese Embassy to Ethiopia in 1520 written by Francisco Alvares*. Cambridge University Press, 1961.

Belaynesh Michael. "Nä'akweto-Lä'Ab", *Dictionary of African Christian Biography*. Erişim 15 Haziran 2022. http://www.dacb.org/stories/ethiopia/naakweto_laab.html

Budge, E.A.W Wallis. *The Book of the Saints of the Ethiopian Church*. Cambridge: University Press, 1928.

Budge, E. A.W Wallis. *A History of Ethiopia, Nubia & Abyssinia*. London: Methuen & Co. Ltd.

Binns, John. *The Orthodox Church Of Ethiopia A History*. London-New York: I.B.Tauris & Co. Ltd, 2017.

Den Heijer, Johannes. "History of the churches and monasteries of Egypt Al-Shaykh al-Mu'taman Abū l-Makārim Sa'd Allāh ibn Jirjis ibn Mas'ūd". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History (1200-1350)* ed. David Thomas-Alex Mallett. Brill Academic Publishers, 2012, 4 /983-988.

Derat, Marie-Laure. "The Zāg'wē dynasty (11-13th centuries) and King Yemrehanna Krestos". *Annales d'Ethiopie* 25 (2010), 157-196. <https://doi.org/10.3406/ethio.2010.1412>

Filler, Elad. "Moses and the Kushite Woman: Classic Interpretations and Philo's Allegory". *The Torah*. Erişim 15 Haziran 2022.

<https://www.thetorah.com/article/moses-and-the-kushite-woman-classic-interpretations-and-philos-allegory>.

Frantsouzoff, Serge A. "The Acts of Lalibäla: a Collection of Fables or an Underestimated Historical Source?". *Scrinium* 15/1 (2019), 338. <https://doi.org/10.1163/18177565-00151P22>

Ginzberg, Louis. *Legends of the Jews*. Philadelphia: The Jewish Publication Society, 2003.

Grierson, Roderick (ed.). *African Zion, the sacred art of Ethiopia*. New Haven and London: Yale University Press, 1993.

Haile, Getatchew. "Lalibala (Lalibela)", *The Encyclopedia of Christian Civilization*. ed. George Thomas Kurian, Blackwell Publishing Ltd. 2011.

Hassen, Ibsa Ahmed. "Etiyopya Müslüman-Hıristiyan Savaşları (13-16. Yüzyıllar)". *Kırıkkale Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi* 3/5 (2018), 71-92.

Hassen, Ibsa Ahmed. *Etiyopya Harar Bölgesinde Yeniden İslamlaşma*, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2018.

Henze, Paul B. *Layers of Time A History of Ethiopia*. New York: Palgrave, 2012.

Huntingford, G.W.Bernard. "The Wealth of Kings and the End of the Zagwe Dynasty". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 28 (1965), 1-23.

Josephus, Flavius. *The Antiquities of the Jews*. trans. William Whiston, 1737.

Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003.

Kaplan, Steven. "The Ethiopian Cult of the Saints: A Preliminary Investigation". *Paideuma: Mitteilungen zur Kulturkunde* 1986, 32 (1986), 1-13.

Kaplan, Steven. "Hagiographies and the History of Medieval Ethiopia". *History in Africa* 8 (1981), 107-123.

Krawczuk, Marcin. Gadla Yemrehanna Krestos (the life of Yemrehanna Krestos, emperor of Ethiopia, Zagwe dynasty, 11-12th Century [?]). scribd. Erişim 15 Haziran 2022. <https://www.scribd.com/document/54427782/Gadla-Yemrehanna-Krestos-the-life-of-Yemrehanna-Krestos-emperor-of-Ethiopia-Zagwe-dynasty-11-12th-Century>

Kur, Stanslaw. "Iyasus-Moa ('Iyäsus-Mo'a)", *Dictionary of African Christian Biography*. Erişim 15 Haziran 2022. <https://dacb.org/stories/ethiopia/iyasus-moa/>

Lapchik, Mauricio. "Kingship Between History and Hagiography: The Ethiopian Monk-King Ideal". *The Hebrew University of Jerusalem Faculty of Humanities Department of Comparative Religion*, Jerusalem (2016), 1-17.

- Marrassini, Paulo. "Il Gädlä Yemrehanna Krestos. Introduzione, testo critico, traduzione". *Supplément au n°85 des Annali del Istituto Universitario Orientale* Naples 55 (1995), 1-94.
- El Mekin, Circis b. Amik. *Historia Saracenicæ*, Erpenius. trans. Thomas Erpenius. Leiden: Erpenian 1625.
- Moawad, Samule. "Al-Makin Jirjis ibn al- 'Amid) (the elder)". *Christian-Muslim Relations A Bibliographical History* (1200-1350). ed. David Thomas, Alex Mallett. 566-571. Leiden: Brill Academic Publishers, 2012.
- Munro-Hay, Stuart C. *Ethiopia and Alexandria. The Metropolitan Episcopacy of Ethiopia*. Varsovie: Zas Pan, 1997.
- Negash, Tekeste. "The Zagwe Period and the Zenith of Urban Culture in Ethiopia, Ca. 930-1270". *Africa: Rivista trimestrale di studi e documentazione dell'Istituto italiano per l'Africa e l'Oriente* 61/1 (2006), 120-137.
- Oliver, Roland. (ed.) *The Cambridge History of Africa from c. 1050 to c. 1600*. Cambridge University Press, 1977.
- Pankhurst Richard, Pankhurst Rita. "King Lalibela: His supposed travels, tribulations and achievements". *Annales d'Ethiopie* 22 (2006), 45-71.
- Petrus Ibn Rahib. *Chronicon Orientale*. nşr. Louis Cheikho. Beyrut, 1903.
- Phillipson, David W. *Foundations of an African Civilisation Aksum & the northern Horn 1000 BC - AD 1300*. Adis Ababa: University Press , 2012.
- The Queen of Sheba and Her Son Menyelek*. Budge. trans. E. A. Wallis Budge. London, Boston, Mass. [etc.]: The Medici Society Limited, 1922.
- Rossini, Conti. "Studi su popolazioni dell'Etiopia". *Rivista di Studi Orientali* 4 (1911-12), 599-651.
- Rossini, Conti. "Gli Atti di Re Na'akueto La-'Ab," *Annali dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli*, N. S. 2 (1943), 105-232.
- Runnalls, Donna. "Moses' Ethiopian Campaign". *Journal for the study of Judaism, Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period* 14/2 (1983), 135-156.
- Sefer Hayovelim*. trans. James VanderKam. opensiddur. Erişim 15 Haziran 2022. <https://opensiddur.org/readings-and-sourcetexts/festival-and-fast-day-readings/jewish/shavuot-readings/sefer-hayovelim-jubilees-preserved-in-geez/>
- Sellassie, Sergew Hable. *Ancient and Medieval Ethiopian History to 1270*. Addis Ababa, 1972.
- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Encyclopaedia Aethiopica*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2003-2014.

- Uhlig, Siegbert. vd. (ed.) *Ethiopia: History, Culture and Challenges*. Michigan State University Press, 2017.
- Tamrat, Taddesse. *Church and state in Ethiopia, 1270-1527*. London: London University, Doktora Tezi, 1968.
- Valieva, Nafisa. *The 'Gadla Lalibala collection of textual units'. Tradition and documentation*. Hamburg: Universitat Hamburg, Faculty of Humanities, Doktora Tezi, 2021.
- Vie de Lalibäla, roi d'Éthiopie*. ed. Perruchon, Jules. Paris: Publications De L'ecole Des Lettres D'Alger Bulletin De Correspondance Africaine, 1892.
- Wolf, Leslau. *Comparative Dictionary of Ge'ez*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1991.
- Woldeyes, Yirga Gelaw. "Lalibela: Spiritual Genealogy beyond Epistemic Violence in Ethiopia", *Genealogy* (2019), 1-24.
<https://doi.org/10.3390/genealogy3040066>
- Yohannes, Alula. "Historical Insights on the Hagiographic Accounts of Gäbrä Maryam/Harbäy (ca.1093-1133 A.D)". *Abstracts of the 1st International Conference on Ethiopia's Manuscripts 8 & 9 Adis Ababa, 1-24, 2018*.
<https://www.aai.uni-hamburg.de/en/ethiostudies/news/2018-10-08/2018-10-08-conference-addis.pdf>
- Zerabiruk, Yikunnoamlak Mezgebu. "Lalibela and Gädlä Lalibela". *International Journal of Ethiopian Studies* 12/2 (2018), 43-60.
- Zelleke, Kinefe-Rigb "Bibliography of the Ethiopic Hagiographical Traditions", *Journal of Ethiopian Studies* 13/2 (1975), 57-102.

Yazardan Gelen Revizyon Dosyaları

Ek Dosya-1

Başlık: 60dde8167b3cb (1).docx

Tür: Ek Dosya

Tarih:22-08-2022

Etik Beyan / Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
Yazar(lar) / Author(s)	Tolga Savaş ALTINEL
Finansman / Funding	Yazarlar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Yazar Katkıları / Author Contributions	Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study: GK (%55), AA (%45) Veri Toplanması / Data Collection: GK (%70), AA (%30) Veri Analizi / Data Analysis: GK (%60), AA (%40) Makalenin Yazımı / Writing up: GK (%80), AA (%20) Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision: GK (%90), AA (%10)
Çıkar Çatışması / Competing Interests	Yazarlar, çıkar çatışması olmadığını beyan ederler / The authors declare that they have no competing interests.

4. EDİTÖR SON KARARI

Editörlük Kararı

Ad Soyad: Abdullah Demir

Rol: Editör

E-posta: abduhahdemir@hotmail.com

Kurum: ANKARA YILDIRIM BEYAZIT ÜNİVERSİTESİ, İSLAMİ İLİMLER
FAKÜLTESİ, TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BÖLÜMÜ, KELAM VE İSLAM
MEZHEPLERİ TARİHİ ANABİLİM DALI

Karar Tarihi: 18-08-2022

Karar: Kabul Edildi